

МӘДЕНИ МҰРА

КУЛЬТУРНОЕ НАСЛЕДИЕ

CULTURAL HERITAGE

ISSN: 2708-3365

№2

Нұр-Сұлтан
2020

Бас редактор:

А. Мұхамедиұлы, өнертану докторы,
профессор

Редакциялық алқа:

Асанканов А.А., тарих ғылымдарының докторы,
ҚР ҰҒА корреспондент мүшесі (Қырғызстан).

Әбдуақап Қара, тарих ғылымдарының докторы,
профессор (Түркия).

Бороффка Н., археология докторы, профессор
(Германия).

Бейсенов А.З., тарих ғылымдарының кандидаты
(Қазақстан).

Ибадуллаева З.Ө., тарих ғылымдарының
кандидаты, доцент (Қазақстан).

Ибраева А.Г., тарих ғылымдарының докторы,
профессор, ҚР Ұлттық Жаратылыстану
ғылымдары академиясының академигі
(Қазақстан).

Касеналин А.Е., PhD докторы (Қазақстан).

Купаева А.Қ., PhD докторы (Қазақстан).

Қартаева Т.Е., тарих ғылымдарының кандидаты
(Қазақстан).

Малдыбаева Р.К., өнертану кандидаты
(Қазақстан).

Мұқтар Ә.Қ., тарих ғылымдарының докторы,
профессор (Қазақстан).

Нұразхан А.Ш., педагогика ғылымдарының
кандидаты, ҚР Көркемөнер академиясының
академигі (Қазақстан).

Оңғар А., тарих ғылымдарының кандидаты
(Қазақстан).

Самашев З.С., тарих ғылымдарының докторы,
профессор (Қазақстан).

Төлеубаев Ә.Т., тарих ғылымдарының докторы,
профессор (Қазақстан).

Смағұлов О.С., ҚР ҰҒА академигі, тарих
ғылымдарының докторы (Қазақстан).

Таймағамбетов Ж.Қ., ҚР ҰҒА академигі, тарих
ғылымдарының докторы, профессор (Қазақстан).

Үмітқалиев Ұ.Ү., тарих ғылымдарының
кандидаты (Қазақстан).

Шамильоглу Ю., Висконсин университетінің
профессоры (АҚШ).

МАЗМҰНЫ

Артықбаев Ж.О. Қасиетті кеңістіктің эпикалық нысандары (<i>Қараөткелден Көкшеге дейін сапар</i>)	4
Бекзатқызы И. Сарыарқаның қасиетті нысандарының топонимиясы	16
Елеуов М., Есен С., Молдахмет А. Ортағасырлық Қыпқаладағы 2020 жылғы зерттеулер	24
Жайлыбаев Д.Ж. Қазақстанның киелі жерлерінің туристік әлеуеті: Түркістан облысы мысалында	32
Жанисов А.Т. Труды М.Ж. Копеева как источник по изучению сакральной географии Казахстана (<i>на примере сакральных объектов</i> <i>Павлодарской области</i>)	40
Жумабаев Б. Сакральное в сознании казахов	49
Ибадуллаева З.Ө. Айқожа ишан кесенесі және ишандардың қазақ даласындағы қызметі	55
Иманжүсіп Р. Духовное наследие Балаби	61
Калыш А.Б. Хазрет Досжан и его культовый комплекс в Актюбинской области	67
Күзербаев Ә.Б. Ертедегі түркі тайпалары зиярат еткен танымал киелі орындар. (<i>Көне жазба және әдеби</i> <i>мұралардың мысалында</i>)	81
Кыдыралина Ж.У. Политика памяти и сакрализации пространства как фактор национальной идентичности	87
Қабдоллаев М.С. ШҚО Күршім, Тарбағатай аудандарына жасаған этнографиялық экспедиция нәтижелері	96
Сұрағанова З.Қ., Екибаева А. Түркі-моңғол әлеміндегі киелі табиғат пен ұсталық культінің көп мағыналылығы: өткені мен бүгіні	104
Тоқпанов Е.А., Исабаев А.Т., Тоқпанов Р.А. «Найзатапқан» арасанын бірегей табиғи киелі нысан ретінде қорғаудың маңызы	113
Төлегенұлы Б. Презентация этнографических экспонатов в музеях Мангистауской области в рамках программы «Рухани жаңғыру»	119
Төлегенұлы Қ., Күркеев Е.М. Аруақты батыр — Сартоқай	127
Тоқпанов Е.А., Ботбаев А.К. Алматы облысындағы қола, ерте темір кезеңдерінің ежелгі «Шеңбертас (Қалақай)» обсерваториясының солярлық белгілерінің ғылыми-танымдық маңызы	135
Шауенова Г. «Абай жолы» эпопеясындағы қасиетті мекендер	143

CONTENTS

Artykbaev Zh.O. Epic objects of sacred space (<i>journey</i> <i>from Karaotkel in Kokshe</i>)	4
Bekzatkyzy I. Toponymy of sacred objects of Saryarka	16
Eleuov M., Esen S., Moldakhmet A. Research on the ancient town of Kyshkala 2020	24
Zhailybaev D.Zh. Tourist potential of the holy places of Kazakhstan: on the example of the Turkestan region	32
Zhanissov A.T. The works of M. Zh. Kopeev as a source for the study sacred geography of Kazakhstan (<i>on the example of sacred objects of Pavlodar region</i>)	40
Zhumabayev B. Sacred in the minds of kazakhs	49
Ibadullaeva Z.O. Mausoleum of Aykozha ishan and ishans activities in the kazakh steppes	55
Imanzhussip R. The spiritual legacy of Balabi	61
Kalysh A.B. Hazret Doszhan and his cult complex in Aktobe region	67
Kuzerbaev A.B. About the famous sacred places of the ancient turkic tribes and about their pilgrimage (<i>On the</i> <i>basis of ancient written monuments and oral folklore</i>)	81
Kydyralina Zh.U. Politics of memory and sacralization of space as a factor of national identity	87
Kabdollaev M.S. Results of ethnographic expedition to Kurchum and Tarbagatai districts of East Kazakhstan region	96
Suraganova Z.K., Ekimbaeva A.S. The sacred nature and ambiguity of the blacksmith cult in the ideas of the Turkic and Mongolian peoples: history and modernity	104
Tokpanov E.A., Isabaev A.T., Tokpanov P.A. The importance of protection of mineral source «Naizatapkan» as a unique natural sacred object	113
Tolegenuly B. Presentation of ethnographic materials in museums of the Mangystau region under the programme “Ruhani Zhangyru”	119
Tolegenuly K., Kurkeev E. Sartokay batyr	127
Tokpanov E.A., Botbaev A.K. Scientific and cognitive value of solar signs ancient observatory “Shenbertas (kalakay)” of the bronze and early iron age of almaty region	135
Shauenova G.A. Sacred places of the epeopee «Abay’s way»	143

Артықбаев Ж.О.

Л.Н. Гумилев ат. Еуразия ұлттық университеті,

Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан

e-mail: socantropology@mail.ru

ҚАСИЕТТІ КЕҢІСТІКТІҢ ЭПИКАЛЫҚ НЫСАНДАРЫ

(ҚАРАӨТКЕЛДЕН КӨКШЕГЕ ДЕЙІН САПАР)

Еуразия халықтарының кеңістікті қабылдауы, адам мен кеңістік арақатынасы, кеңістіктің адам дүниетанымына әсері әлі зерттелген жоқ. Сонымен бірге жалпы кеңістік ұғымының ішінде қасиетті кеңістік, яғни сакралды ортаның алатын орны ерекше. Бұл мәселенің түбегейлі шешімі қазақ тарихы мен этнографиясын сипаттауда және бағалауда басты қызмет атқаратыны сөзсіз. Әртүрлі ескерткіштермен, қиял-ғажайып аңыздармен, тарихи топонимдермен көмкерілген қасиетті кеңістік толыққанды адам тіршілігіне қажетті көптеген рухани құндылықтардың көзі. Автор бұл мақалада шағын ғана аймақ, яғни ежелгі Қараөткел мен Көкшетау арасындағы жол бойында кездесетін жер-су атауларының мысалында қасиетті кеңістікті қалыптастыратын эпикалық нысандарға баса назар аударады.

Түйін сөздер: қасиетті кеңістік, дүниетаным, сакралды орта, тарихи топонимдер, рухани құндылық, эпикалық нысандар.

Адам және кеңістік

Еуразия далалық өңірі тұрғындарының өмір салты мен олар өмір сүретін кеңістік бір-бірімен тығыз байланысты және бұл байланыс біржақты емес, яғни адам да өз кеңістігін қалыптастыруға белсенді атсалысады. Бұл тұрғыдан алғанда кеңістікті этнотарихи тұрғыдан зерттеу этникалық және саяси тарихтан көптеген мағлұматтар береді. Осы себепті біз қазақ халқының кеңістік туралы ұғымдары мен түсініктерін жан-жақты зерттеп, оның астарынан көптеген тарихи дүниелерді көру мүмкіндігіне ие боламыз.

Осының ішінде маңыздысы кеңістік координаттарын өлшеу бірліктері, кеңістік нысандарына ат беру ерекшеліктері, кейбір нысандарды қасиеттендіру үдерісі. Сонымен қатар кеңістік ішінде әр рудың, не әр отбасының өз ішкі шекаралары, өзге халықтар мен шекараны бекіту мәселелері де қызық. Бұл жағынан келгенде халыққа кең танымал эпикалық шығармалар кеңістікті белгілі бір уақытқа иелену, не болмаса жадыға бекіту мәселесін де шешеді деген пікірдеміз (Артықбаев, 2019: 111-118).

Қазіргі адам өмірінде аса маңызды орын алатын уақыт және кеңістік өлшемдері дәстүр болып қалыптасқан заманда осы ұғымдардың өзіндік құндылығы негізінен ұмытылды. Олардың қалыптасу мәселесі уақыт және кеңістік өлшем бірліктерін қолданып жүрген адамдар тарапынан ешқандай да сұрақ тудырмайды және адамзат баласына әуел бастан етене құбылыс сияқты. Ал шын мәніне келетін болсақ, жадыда өткен заманның кеңістік шекараларын көрсете алатын стандартты түсініктерін қалыптастыруға көшпелі халықтар үлкен үлес қосты, Еуразияның алып территориясында кеңістікті және уақытты есептейтін ортақ үлгілер туғызған да көшпелілер еңбегі.

Өркениеттің бастауын зерттеуге қатысты зияткерлік ізденістердің арасында біздің кейбір күмәнді сұрақтарымызға жауап беретін А. Вебер гипотезасының орны зор. Белгілі мәдениеттанушы және философ адамзат баласын алға сүйреген көшпелілер туралы ерекше пікір білдіреді: «Орталық Азияның көшпелі халықтарының Қытай, Үндістан және Батыс елдеріне жетуі

(олардан ежелгі дүниенің мәдениеттері жылқыны пайдалануды үйренді) үш облысқа да бірдей әсер етті: жылқыны иеленген бұл көшпелі халықтар әлем кеңістігін таныды. Олар ежелгі дүниенің ұлы мәдениеттерін жаулап алды. Қиын-қыстау тіршілік, қатерлі жорықтар дүниенің жалғандығын түсінуге көмектесті, ал үстем нәсіл есебінде олар бұл әлемге ерлік және трагикалық сананы енгізіп, оны эпос түрінде білдірді» (Вебер, 1998: 41).

А. Вебердің пайымдауынша адамзаттың жерге көзқарасының түбірімен өзгерістері XV ғасырда орнықты, сол уақыттан бастап «Жерге және тіршілікке бейімделу немесе тіршіліктен кету орнына Жерде үстемдік ету тенденциясы орнықты». Дәл осы сәттен бастап отырықшылар мен көшпелілер арасындағы кеңістікке қатысты көзқарастардың қарама-қайшылығы анық көрінді. Соңғыларында жер олардың болмысының негізгі құндылығы ретінде қала берді. Не өткен заманда, не XV ғасырдан бері көшпелілер қоғамдарында жер жоғарғы әлеуметтік топтардың иелігіне өткен жоқ. Қазақ халқында XX ғасырдың басына дейін жерді пайдаланудың әртүрлі өтпелі кезең туғызған түрлері болғанымен, ол жеке меншік субъектіне айналады. Екінші жағынан өткен заманда көшпелі шаруашылықтың дұрыс тіршілігін мейлінше күшті қозғалыс қамтамасыз етті. Жерге жеке меншік көшпелі шаруашылықтан түк те қалдырмас еді. Отырықшыларда бар шекаралар көшпелілер үшін тек шартты. Дәстүрлі ойлау қатаң шекараны, бөлістерді қабылдамайды, себебі жерге жеке меншік деген анық қалыптаспаған. Осы тұрғыда адамдар жүз жасайтын Жер ұйықты іздеген өткеннің ұлы ойшылдарын еске түсірген артық болмайды. Олар ауызша тарихи дәстүрде аттары сақталған Қорқыт-ата, Асан қайғы, Бұхар жырау сияқты тұлғалар. Асан қайғы жер бетінде адамы жүзге келмей өлмейтін, қойы екі рет қоздайтын, жұт пен жау болмайтын жер бар екеніне сенімді. Жер ұйықты іздеп Асан ата өзінің желмаясымен Еуразия құрлығын сан рет кезді, тау мен тас, өзен мен көлдің бәріне өзінің сыни бағасын береді.

Бір-екі мысал. Асан қайғы Шідерті өзенін көргенде:

– Мына шіркіннің топырағы асыл екен. Алты ай арықтатып мінген ат бір айда майға бітетін жер екен! –деп баға беріпті. – Бос жылқы шідерлеп қойғандай тоқтайтұғын жылқының қонысы екен! – депті. Осылайша Арқаның бір өзені Шідерті аталған-мыс.

Өлеңті өзенін көргенде, тоқтап ештеңе айтпай, өлеңдете берген екен.

– Неге үндемейсіз? – дегенде, аз тұрып:

– Мына шіркіннің шөбі көп, қоныс қылғанның уайымы жоқ. Малы семіз, тайыншасы қысыр қалмайтұғын, ақ-айраны ерте шығып, туған бала кең тамақ болып, тамақтан басқаны ойламайтұғын, тоқты-торым ұрлығы үзілмейтұғын, өтірік-өсегі көп болатұғын жер екен! Өлеңтінің суы – май, Шідертінің шөбі – май! – депті.

Осыдан кейін Түндік өзенін көргенде:

– Он екі Қазылық, ой Түндік, маңырап жатқан қой түндік. Қойдың құлағы тұтам шығып тұрған жер екен, – деп тастап кетуге қимай, үш қараған екен. Содан сол Түндіктің жанындағы биік Үшқара атанған-мыс.

Әрине бұл сынның бәрі Асан қайғыға дейін-ақ Еуразия көшпелілеріне белгілі, бірақ әр кезеңде жерге қатысты кие ұғымдар жаңғыртылып ауызша дәстүрге жаңа сапамен еніп отырады. Мысалы, Арқа даласында Шідерті, Өлеңті аталатын өзен атаулары протооғыз кезеңінен белгілі, ал Ертіске қатысты Асан қайғы айтты деген «Мына шіркіннің баласы тойдым деп қарап отырмас, қарным ашты деп жылап отырмас, сиырдың мүйізі шығып, кәпірдің құлағы шығып тұрған жер екен. Күнінде баласы кәпірден жылайды-ау» деген сөздер кейінгі заманда пайда болғаны кәдік. Сонымен Асан қайғы қай жерді қараса да көңілі тоймады, солайша Жер ұйықты іздеп кете берді.

Асан қайғы айтты деген фольклорлық мәтіндер қазақ көшпелі қоғамының дәстүр-салтын, жер өңін танитын қасиетін ғана емес, идеологиясын да білдіреді. Жер – қазына, ол біздің болмысымыздың негізгі субстанциясы, Асан қайғы аузымен осы жердің көшпелі мал баққан тіршілікке ең қолайлы тұстары аталып өткені керемет. Қазақ жер бетінде өскен-өнген дүниені – «Құдайдың берген ризығы» деп санайды. Онымен салыстырғанда адам өмірі тым шолақ. Біз бұл жер бетіне уақытша келген қонақпыз (дүние жалған, адам қонақ). Сонымен бірге бұл шолуда Асан қайғы аузымен мемлекеттік идеология да жасалып тұр, себебі қазақ қоғамын құрайтын ру-тайпалардың қонысы нақты белгіленген. Бұл мәтіндерде шаруашылық-мәдени жүйе, Ұлы даланың негізгі стратегиялық биіктері туралы мағлұматтар да бар. Көшпелілер жадына осы қанатты сөздермен «Ата мекен», «Ата жұрт» ұғымдары енгізіледі.

«Жұрт» ұғымы және оның сипаты

Қазақ шежіресінің мәтіндерінде «ел-жұрт» ұғымы тұрақты түрде қолданылады. «Жұрт» көшпелі социумның координаттар жүйесіне енеді және бір жағынан туысқандық жүйеге

бағынышты. «Ел» ұғымы агнатты, бір вертикаль бойынша жасалған, яғни бір атадан тарайтын ұрпақтар арасындағы байланысты қамтамасыз етеді. Бұл көрсетілген ситуацияда «ел» көшпелі қауымның хронометрі болса, «жұрт» бұл жүйеде горизонталды құрайды. Горизонталь мен вертикальдің бір-бірімен кездесуі өз нәтижесінде «ұлт» ұғымын туғызады, міне осы сөз қазақтың «ел-жұрт» ұғымымен эквивалентті.

Мысалы Алаша хан туралы мәтінге кіріспеді М.Ж. Көпейұлы: ««Кеше Алаш Алаш болғанда, Алаша хан болғанда, Үйіміз – ағаш, Ұранымыз – Алаш болғанда, Үш жүздің баласы қазақ емес пе едік?!» деп айтылған сөз сонан қалды. Бұл Алаша ханнан бұрын қазақ ел болып, жұрт болып көзге көрініп, ауызға ілінген емес» деп жазады (Көпейұлы, 2013, 8 т.: 153). Бұл «ел-жұрт» ұғымының институционалдануы туралы М.Ж. Көпейұлы қолжазбаларындағы дерек өзге де тарихшылардың еңбектерінен дәлел табады. Құрбанғали Халид «Тауарих хамса» кітабында жоғарыда келтірілген мәтінге сәйкес дүниелерді кездестіреміз: «Алаша хан заманында, халық мұнша өспей, аз кезде, татар-маңғұл айырылмай, бәрі «Алаша ханның елі, Алаша ханның жұрты атанған» (Халид, 1992: 57).

Соныменен «жұрт» сөзі қазақ шежіре деректерінде ел, халық, мемлекет сияқты іргелі түсініктермен нақты байланысқан. Түріктік қайнар көздерге қарағанда жұрт сөзінің көне мағынасы «көшпелі қауымның тұрмыс-тіршілігіне жеткілікті кеңістігі, көшпелі қондағы жер бөлігі» (Этимологический словарь, 1989: 255). Алайда қарапайым түсінікте бұл ұғым ескі үйлердің орны, ошақтың күл-қоламтасы, ауылдың не ұлыстың тұрған жері ретінде қолданылғандықтан біз шежіреде ол ата-баба мекені, әкенің шаңырағы, отан мағынасында әуел бастан қасиетті ұғым деп есептейміз. Қариялар әлі де ата-баба жұртына тиісуге, бұзуға болмайды, аруақтың қаһарына қаласың деп ескертпе жасайды: «Ата-бабадан қалған ескі жұртты бұзу жарамайды. Ескі жұрт деген жансыз. Кісіге қылар зарары жоқ нәрсе. Бір жаққа кетсең де бұзып кетпе. Шамаң келсе түзеп кет. Өзіңнің отан қылған жұртың былай тұрсын, күстың да ұясын бұзба. Жұрт бұзған оңбайды...»

Ертеде қазақ арасында «ата жұрт» ұғымымен қатар «ана жұрт» ұғымы да қолданыста болған. Қазақ шежіресінде бұл ұғымды көбінесе Жиделі-Байсын сияқты әфсаналық өлкеге қатысты қолданады. Осы мәселеге тереңірек қарасақ, ауызша тарихи этюдтерде жиі қолданылатын Жиделі Байсын Бұхар оазисінің оңтүстік-шығыс аймағында орналасқан қоныс: «Жиделі – өзен аты,

Байсын – тау аты. Тау болғанда тамаша тау. Ел қай жерінде, мал қай жерінде жүргенін жан білмейді. Ел-жұртының көбі қазақ. Байсын-қоңырат атанады. Шаһарлары – Балық (Балх – Ж.А.), Бадақшан. Құндыз – Талқан атанған жерлері болады. Қырғыз-Лақайдың лақайы Құндыз-Талқанда. Елін ақсақалдар билейді» (Көпейұлы, 2013, 8 т.: 264).

Б.Х.КармышеваXXғасырдың50-60жж.Тәжікстан мен Өзбекстанның оңтүстік аудандарында, М.Ж. Көпейұлы шығармаларында координаттары көрсетілген жерлерде лақай, қоңырат, марқа тайпаларының өмір сүріп отырғанын жазады: «мен өзбек қоңыраттардан олардың Арқа жұрттан келгенін (түсіндіру үшін олар Қазақстаннан деп қосады) бірнеше рет естідім». Б.Х. Кармышеваның бақылауына қарағанда бұл тайпалар «өздерінің түрлерінде, тілінде және мәдениетінде оларды қазақтармен туыс есебінде қарастыруға мүмкіндік беретін белгілерді сақтаған» (Кармышева,1976: 227).

Жиделі-Байсының орналасқан жері және оның қазақ этногенезінде алатын орны XIX ғасыр поэзиясының өкілі Дулат Бабатайұлының жырларында да бар («Әуелгі қазақ деген жұрт, Миығыңды көрсетпей, Ұстарасыз өскен мұрт, Бұқар-ай шәрі дейтұғын өскен-өнген жеріңіз...»). Бұл мәселеге қатысты біздің де екі-үш мақаламыз жарияланды: «Жиделі-Байсын қайда екен?», «Лақайдың шығу тегі және этнографиясы» (Артықбаев, 2007: 131-156).

Біз төменде «Арқа» ұғымына кеңірек тоқталамыз, сонымен бірге көшпелілер әлемінің кеңістік шекарасына Сарыарқа, Жетісу, Атырау, Алтай сияқты қасиетті өлкелермен қатар, Жиделі-Байсын сияқты Мәуреннахр аймағына енетін атақты қоныстар да кіреді.

Жиделі-Байсын және оның оңтүстікке қарай орналасқан жерлері туралы қызықты деректерді М.Ж. Көпейұлының екінші бір жазбаларынан кездестіреміз. «Бұл ауған жұрты әр рудан құрылып жұрт болған ел. Біз білгенде Жиделі-Байсын атына қызығып Асан қайғы барған. Оның соңынан Қазтуған барған. Орақ Мамай барған. Телағыс барған. Тама Шора батыр, Кіші жүзден шыққан Өз Едіге барған» – дейді автор. Қазақтың өзге аңыздарында да Жер ұйықта Асан қайғы мен сол заманның өзге де қаһармандары барғаны айтылады (Қазтуған, Орақ, Мамай, Телағыс, Шора, Едіге, т.б.).

Шежіренің бірнеше нұсқалары дұрыс көрсеткендей Ауған елі (шежіреде елдің аты да ауып, көшіп барғандардан шықты делінеді) бірталай тарихи замандарда жаңа жұрт іздеп көшкен дала тайпалары үшін өзінше дәліз болған. Талай замандар бұрын ол жолмен шумер, кассит

және хеттер мен оларға туыс тайпалар өтті, олардың ізімен кейіннен арий тайпалары да оңтүстікке аттанды, соңғы көші-қон Бабыр мырзаның Арқаның жауынгер қосындыларының көмегімен Үндістанды жаулап алуымен байланысты болды, яғни Еуразия құрлығының күнгейі қазақтың тарихи аңыздарына қарағанда Орталық Азияның күшті тайпаларының әрқашан назарында болды. Егер көшпелілердің Еуропаға бағытталған соңғы қозғалысы Батудың жаулап алу жорықтарымен байланысты болса, қалыптасқан заңдылық бойынша далалықтардың жаңа империясының құрамына Батыс түгел «моңғол атының тұяғы жеткен жер» енуі керек еді, ал оңтүстік және оңтүстік-батыс бағытта қозғалыстар Есім хан заманына дейін жалғасты, ал бұл XVIII ғасырдың басы.

Көшпелілердің өзінің ұлы даладағы негізгі қонысынан сыртқа қарай көшуін ақтайтын мотивтерінің бірі жоғарыда айтылған «ана жұрт» ұғымы. Жалпы қазақтық құндылықтар жүйесінде әр адамның үш жұрты болуы керек деген түсінік ерекше орын алады, бұл ең алдымен өз елі (ата жұрт), анасының елі (нағашы жұрт), алған әйелінің елі (қайын жұрт). Үштік құрамадан тұратын негіз тек қана жеке тұлғаның ғана емес, сонымен бірге тұтас қауымның да ірге тасы. Жоғарғы деңгейде, яғни жалпы халықтық көші-қон кезінде бұл түсініктер көш жолдарының бағытын жасауға әсер етеді.

Сарыарқа – қасиетті кеңістік

Біздің ойымызша алдымен «Арқа жұрт» аталатын кеңістікке тиянақтырақ тоқталып өткеніміз дұрыс. «Арқа жұрт» (өзге түріктерде және орыс тілді әдебиетте: «Арқа юрт (йурт)») Орталық Қазақстанның таулы өңірін алып жатқан Сарыарқаға Еуразиялық далалық алқаптың ұлан-байтақ өңірі кіреді. Арқа даласының шекарасы туралы жазылған әртүрлі пікірлердің ішінде ең толығы, біздің ойымызша, Құрбанғали Халидтың кітабында кездеседі: «Арқа ұзыннан Алтайдан басталып, батыста Орал тауына дейін, енінен қара Ертіс басынан Алтай етегімен солтүстікке тура Обь өзені басына дейін созылып, онан батысқа тартылып, Құшкөл, яғни Чани көл мен Иегерек көлін басып, Обь өзені құйылысынан өтіп, Чилба бекінісі (Челябі) алдында Оралға жетеді. Арқаның шығысы мен солтүстігі бір тура сызықпен белгіленген. Мұның солтүстігі Көшім ханға қаратылып, Арқа қалмақтары осы сызықтан кесіп өз иеліктерін бөліскені туралы бітім жасасқаны айтылады.

Арқаның батысы Чилбадан Орал етегіне Обь суының құйылысына дейін, онан шығысқа қайтып Аягөздің құйылысы мен Алакөлге келіп Емелмен өрлеп Ботамойнақ, яғни Ұрқашар тауынан асып Сауыр, Сайқан тауларын басып Ертіске ұласады. Шамамен Арқа ұзынынан 2500 шақырымнан асады. «Оң арқа», «Сол арқа» деп ішінара белгілі жер өлшеулері, атаулары бар. Тау елі мен ой елі деп те ажыратылады. ...Арқаның ең батыс өзені Ор. Мұның құйылған жерінен төмені Арқаға есептелмейді. Сондай-ақ Ертістің Обь өзені құйған жерден төмені Арқаға есептелмейді. Обьтың да Құшкөл тұсынан солтүстік жағы Арқаға есептелмейді... Арқаның шығыстағы оңтүстік шеті Емел өзеніне тіреледі...» (Халид, 1992: 175-177).

Арқа даласы мен Түркістан оазисі арасындағы өте ерте заманда туған қазақ этногониялық аңыз-ертегілерінде жиі кездесетін кеңістікті Бетпақдала алып жатыр. Мысалы «Алаша ханның баласы Жошы хан» аталатын әңгімелер циклында хандар туралы баян Бетпақдалада Таңбалы Нұра деген жер бар деп басталады. Сол жерде жар жиегінде тасқа қашалып салынған таңбалар бар. Қазақтың үш жүзінің баласы таңба жөнінде дау болса сол жерден келіп қарасады және анықтайды. Айтуға қарағанда «бұл таңбалар Алаша ханның заманында салынған» (Артықбаев, 2004: 10-14). Түркістаннан әрі жоғарыда айтылған Жиделі-Байсын жұрты басталады, біздің пікірімізше өткен заманда бұл ұғым тек қазіргі Тәжікстанның Пяндж бойындағы жерлерін ғана емес, сонымен бірге Өзбекстан қос өзен аралығының (Мәуреннахр, Трансоксания) көп бөлігін алып жатты.

М.Ж. Көпейұлы, Ш. Құдайбердіұлы шығармаларында сөз жоқ дала ойкуменасының, яғни Арқа жұрттың орталық бөлігі Сарыарқа ерекше орын алады, содан кейін дәстүрлі этникалық территорияның негізгі элементтері келеді (кір жуып, кіндік кескен жер, ата мекен, ата жұрт). Кеңістікке, жерге деген қатынас генеалогиялық қағидалар арқылы қалыптасқаннан кейін (ата қоныс, т.б.) оған деген көзқарас қасиетті. Сонымен бірге көшпелілердің ауызша дәстүр материалдарын қолданып және олардың кеңістік пен уақыт туралы түсініктерін есепке ала отырып, тарихи болған көші-қондарын зерделеуге болады.

Көшпелілердің белсенді қозғалыстары оларға Еуразияның ұлан-байтақ территориясын игеруге мүмкіндік берді. Көшпелілер үшін анау-мынау шартты кедергілер де болуы мүмкін емес еді, олардың кеңістік шекарасы көшпелі мал шаруашылығымен айналысуға, осы шаруашылық негізінде өмір сүруге мүмкіндік беретін экологиялық

ортаның, геоклиматтық жағдайдың әсерімен қалыптасты. Сол себепті көшпелілердің аттарының тұяқтары тиген жер олардың территориясы болып есептелді. Орталық Азия кеңістігі шежіреде Еділ-Жайық, Сарыарқа, Жиделі-Байсын, Бетпақдала, Жетісу және т.б. болып аталады. Өз кезегінде осы ірі аймақтардың әрқайсысы таулар, көлдер мен өзендердің жиынтығы болып табылады. Рулық бастау көшпелілердің дала кеңістігінде хаостық орналасуына бақылау жасайды, оның бір ерекшелігі нақты саяси-территориялық ұжымдардың шекарасына да бағынбайды. Осының дәлелі территориялық бастауға қатысты қолданылатын «жұрт» ұғымы, оның аясы «ел» ұғымынан кеңірек. Бірінші терминде, яғни «жұрт» ұғымында жалпы қауымдық бірлік дәні себілген, ал екінші ұғымда ұлттық бастау күшті білінеді (біздің қариялар әлі де «біз де елміз ғой», не «елдіктен қалдық қой» деген ұғымдарды қолданады, айта кететіні бұл ұғым этностың ұсақ сегменттеріне, ауылдық әкімшілік-территориялық бірлік аясында да қолданылады).

Тарихи уақыт дала халықтарының дүниетанымы мен философиясында циклды түрде өмір сүреді, яғни әр үлкен оқиға өз бас-аяғымен дамиды. Әр тарихи заман – бұл жеке ұлы тұлға, тарихта не басы, не аяғы көрінбейтін уақыттың шеңберіндегі мәңгі қозғалыс, адам балалары мекен еткен кеңістік те осы сияқты.

Қараөткел-Көкше арасындағы эпикалық топонимдер

Ежелгі Қараөткел, қазіргі Нұр-Сұлтан қаласы қазақ жерінен өз бастауын алатын үлкен өзендердің бірі Есілдің жоғарғы ағысына орналасқан. Қазақ жерінен басталып Ертіс арқылы Солтүстік мұзды мұхитқа дейін жететін сирек өзендердің бірі осы – Есіл. Сарыарқаны бір көрген адам оның қасиеті ұзындығы екі мың шақырымнан астам Есілде екенін біледі. Ерте кезде Есілдің суы арнасынан асып-тасып жатқанын, жағасы тоғай, көк шалғын болғанын қазақтың ауыз әдебиетінен білеміз. Кенесары ханның жанында болған Досқожа жырау көтерілісшілер Сарыарқадан Жетісуға қарай ауғанда:

*Бұл қоныстан кеткен соң,
Көреміз бе, дүние-ай,
Мына жатқан Есілдің,
Көк орай тартқан өзенін ?! –*

деп жылап қоштасатын өзені осы Есіл. Өзен атауының түпкі мағынасы көне түркілік кезеңнен

де әрі баратын протооғыздық «жасыл» сын есімінен шығады, сонымен бірге өзеннің қосалқы және байырғы аты Ешім (Ишим) әлі де қолданылатынын ескерген жөн.

Қараөткел

Есілдің ұзын-ырғасындағы әрбір жары мен саласы, тоғайы мен шілігі, ежелден қазақтың қоныс салған қыстауларымен өткелдері халықтың жадында жақсы сақталған. Мысалды алыстан іздемей-ақ қазір Петропавл атанып жүрген Қазақстанның солтүстік аймағындағы қаланың орналасқан жері ертеде қазақ заманында Қызылжар болғанын айтсақ та жетеді. Қызылжар Есілдің орта ағысындағы ерекше тарихи топонимдердің бірі. Жалпы қазақ жерге ат бергенде ең алдымен оның табиғи ортасын ашып көрсетуге қабілеттілігін ескереді. Себебі, қазақ жеріндегі топонимдердің бәрі де мәңгілік қозғалыстағы ел үшін географиялық карта мен компас қызметін атқарады. Қараөткел атауының әлі күнге дейін елдің аузында болуы да осындай себептерге байланысты. Қараөткел атауы қазақтың жыл құсындай оңтүстік пен солтүстік арасында әрлі-берлі көшкен заманында қалыптасқан үлкен өткел дегенді білдіреді.

Ю. Шмидт өзінің «Очерки киргизской степи к югу от Арало-Иртышского водораздела в Акмолинской области» кітабында Қараөткел туралы «Карауткульский брод. Шириною 35 сажен (1 сажын – 2,1336 м – Ж.А.), глубиною по спаде воды 1 аршин (1 аршын – 71,12 см), дно твердое» деп сипаттама жасайды (Шмидт, 1894: 128). Кейбір жазушылар «Қараөткел» атауы Қанжығалы қарт Бөгенбайдың сүйегін Өзірет Сұлтанға алып бара жатқан қаралы көш осы жерден өткен себепті пайда болды дейді. Бұл дұрыс емес, Бөгенбай түгілі оның арғы бабалары Ақша мен Әлдеуін батырлардың заманында бұл жер Қараөткел атымен танымал. Оған бір себеп, Қараөткел маңындағы ерте түрік көшпелі және отырықшы елдерінің толып жатқан қорған обалары мен қалалық қоныстары. Сонымен қатар Қараөткел ертеде қазақ қазақ болмай тұрған заманында Ұлы даланың ірі сауда орталықтарының бірі болған жер. Әрине, бұл жерде егер салмақты зерттеу жұмыстары жүргізілсе керуен сарайлар мен егінші, қолөнерші, саудагер қауымдардың отырықшы қоныстары табылатыны сөзсіз. Біз тым әріге бармай-ақ XIX ғасырдың басындағы жазба деректерді қарастырып көрейік.

Подполковник Шубиннің Омбы облысының бастығы генерал-лейтенант де Сент-Лоранға Ақмола сыртқы округін ашу туралы 1830-шы

жылғы рапортынан: «Место сие состоит над самой рекою Ишима, и оно безопасно от наводнения во время весны, где весьма можно свободно расположить построение казенных зданий и подле оного пролегает караванная дорога, по которой из всех мест как то – Бухарии, Ташкении, Кокании, с Семи рек и прочих азиатских владений проходят торговцы с караванами на Петропавловск и из оного в те владения. Караваны сии имеют стечение всегда при урочище Карауткуль, которое отстоит от предполагаемого места только в 4 верстах. Они находятся тут по одному месяцу, а иногда и с половиною, разменивают один другому свои товары и напоследок так случается, что некоторые сбыв избыток свой или товар возвращаются в свои отечества» [ЦГА РК.: ф.338, оп.1, д.693, л.28-30].

Қараөткелдің Ақмола атануын біз келесі бір мақаламызда арнайы баяндаймыз.

Қараөткелден Көкшетауға қарай шыққанда жолаушының алдынан жолдың сол қанатынан бірінші кездесетін елді-мекендердің бірі – Бозайғыр. Қазақ заманында көшпелі мал баққан елдің жайлауы болған шұрайлы жер делінеді. Қарауыл деген ақынның өлеңінде «Кенжебай, жайлау қайда Бозайғырдай, Шыға тоқтап жатады, мал қайырмай» дейтін жолдар бар (ақпарат беруші Әнуарбек Ералы). Осы жайлауда Ресей патшалығы заманында отарлау барысында Елизаветинка селосы құрылған. 1929 жылы Ақмолаға темір жол келгенде ежелгі Бозайғыр атын да, Ресей патшалығы тұсындағы Елизаветинканы да менсінбей станцияға Төңкеріс аты қойылған.

Біз батырлық жырларда жорық аттарына ерекше көңіл бөлінетінін, жыр мазмұндарында олардың толық сипаттамасы берілетінін ескере отырып, Бозайғыр атауын эпикалық атаулар қатарына қосамыз. Әрине, бұл жерде Бозайғыр жылқыға да емес, соның құрметіне қойылған адам атауы болуы мүмкін. Қазақ жеріндегі Торайғыр, Бозайғыр сияқты эпикалық топонимдер XVIII ғасыр ортасына дейін пайда болған деп есептейміз.

Дамса

Қараөткелден Көкшетау баурайына жол тартқан жолаушының алдынан екінші кездесетін елді-мекен Дамса. Ақмола облысы Шортанды ауданына қарайтын бұл қоныстың атауы әлі де жұмбақ болып келеді. Жергілікті тұрғындар Дамса ауылының пайда болуын 1910 жылмен, яғни Столыпин реформасы тұсындағы ішкі Ресейден шаруалардың қоныс аударуымен байланыстырады. Ауызша деректерге қарағанда Ақмола уезі құрамындағы

бұл шұрайлы жерге Чернигов губерниясының қарашекпендері қоныстанған. Дамса өзені бойындағы қазақ қыстауларының орнына түскен жаңа қонысқа Багратион аты берілген. 1920 – 30-шы жылдардың соңына қарай кулактарға қарсы репрессия мен жалпы қуғын-сүргін кезінде бұл жердегі халықтың саны артқан, Багратион ауылы Карлаг құрамына еніп, № 33 точка атана бастаған. Кейіннен ауылдық кеңеске большевик Жданов атын беріп, ол енді «Ждановский (Дамсинский) сельский совет» деп танылды. Нина Лащ мақаласында советтік күшпен қоныс аудару 1933 жылдан басталады «Известно, что в 1933 году сюда привезли чеченцев, ингушей, узбеков, в 1937-м – корейцев, немцев, молдаван. Архив не располагает точными данными, но из похозяйственных книг мы видим, примерно 170 человек были поселены в Дамсе» деп жазады (Лащ, 2015). Осы жерде құрылған колхоз алдымен НКВД-ны басқарған Ежов атында, ал 1937 жылдан кейін Чкалов атымен атанған. Бұл колхоз 1950 жылға дейін өмір сүрді. Советтік колхоз құрылысы кезеңінде құрылған шағын елді-мекендер 1956 – 1974 жылдары совхоз құрылысы кезеңінде бір орталыққа біріктірілді (Ново-Петровка (1956), Дамбул (1964), Губернаторовка (1974). 1954 жылы басталған тың және тыңайған жерлерді игеру саясатына байланысты Чкалов және Жданов колхоздары біріктіріліп 1956 жылы Дамса ауылында тәжірибелік станция құрылды. Осы кезеңнен бастап Дамса атауы Шортанды атауымен қатар қайтадан белсенді қолданыла бастады.

Жергілікті өлкетанушылар Дамса атауының мағынасын қазақтың «дәмді су» дегенімен түсіндіреді. Абылай хан заманында бұлақтардың біріне ханның ордасы қонған екен, содан дәмді су атанып кеткен-мыс. Бұл халықтық этимология және тарихи топонимдердің пайда болу заңдылықтарына келе қоймайды. Екіншіден, сан салалы Дамса өзенінің бойына орын тепкен Дамса ауылының тарихы терең. Бұл жерде біз Ресей патшалығы заманында немесе Советтік кезеңде пайда болған Ново-Петровка, Ново-Кубанка, Научный, т.б. қоныстармен қатар ескілікті қазақ қыстауларының орнын көп кездестіреміз. Сонымен бірге осы өңір тарихын жақсы зерттеген өлкетанушы В.Д.Солочинский көне дәуірдің бірталай ескерткіштері мен қоныстарын да тапқан.

Біз Дамса атауын неміс және голланд тілдерінде кең тараған дам (көтерме, тоған деген мағынада) сөзімен байланыстырамыз. Дам – өзен мен теңіз жағаларын шайылудан және су басудан қорғайтын немесе бөгендерде суды тежеуге көмектесетін топырақтан, тастан салынған гидротехникалық

құрылыс. Бұл ариан-туран заманынан, яғни біздің заманымызға дейінгі II мыңжылдықтан белгілі көнерген сөз «дамбы/дамба» түрінде әлі де қолданыста. Оның бір дәлелі Нина Лаш мақаласындағы «кроме этого, около с. Дамса имеется загадочное земельное сооружение: вал-плотина» деген ақпарат.

Дамса атауының ежелгі тарихпен байланыстыруға болатын екінші ақпарат иесі Әнуарбек Ералы: «Дамса өзенінің Тастыөткелі тұсында, өзеннің оң жағасында адам қолымен қалағандай шағын-шағын тас пен топырақ аралас көк бұйраттар бар. Бұларды қазақ «қалмақ қоймасы» дейді. Бұл жер де әлі зерттелген жоқ. Бәлкім, осынау адыр-төбе қоймаларында расында да ескі заманның құнды заттары сақталуы ғажап емес. Небір аңыз-хикаялардың шындыққа соғатыны белгілі. Дамса өзенінің Шортанды институтына таяу оң қабағында ертеде қол ұстасып суға кетіп өлген егіз қыздың қара обасы бар. Бұл өр басы Егізқыз деп аталады» деп жазады.

Қазақ ауызша дәстүрінде көне құрылыстардың, тіпті көне халықтардың бәрін қалмақ атай беретіні бәрімізге белгілі, ал шын мәнінде Дамса өзенінің оң жағасындағы «адам қолымен қалағандай шағын-шағын тас пен топырақ аралас көк бұйраттар» қола дәуірінің қонысы мен кен өндірісінің, соның ішінде руданы жууға арналған су бөгетінің орындары.

Үшінші дәлел, Дамса сөзі осы мағынада (Damsa Dam) Түркия Республикасының Каппадокия аймағында, Мұстафашаға жақын жерде кездеседі. Алдымен Гёремнен Юргюпқа жетесіз, одан Гюзелёзге қарай жүрсеңіз жолдың оң жағасында Дамса дам су қоймасы жатады.

Төртінші дәлел, «дам» сөзі көне түркі тілдеріне жақын туыс болып келетін моңғол тілінде «бөгет, тосқауыл, кедергі; даса тавих бөгет жасау, кедергі істеу...» деген мағынада сақталған (Моңғол-қазақ толь, 1984: 173).

Мықтың көлі

Одан әрі Көкшетау бағытында жүрген адамның көзіне Мықты көл аталатын елді-мекен түседі. Бұл топоним жөнінде жергілікті өлкетанушылар арасында мойындалған пікір жоқ, кейбір жазушылар көлдің аты «Мүкті көл» болған шығар дейді. Шын мәнінде жол бойындағы көрсеткіштегі Мықты көл де, сонымен бірге Мүкті көл деген болжам да қате. Мықты аталатындай себеп жоқ, Мүк аталатындай бұл жерде тас жоқ. Тарихи карталар мен қазақ аңыздарында біз бұл жерден Мықтың көлі деген атауды көреміз. Қазақ ауызша дәстүрінде

«Мық дәуірі» деген ұғым Еуропалық тарихнаманың «тарихқа дейінгі кезең» деген ұғымымен сәйкес келеді. Мысалы, М.Ж. Көпейұлы «мық» халқы туралы «Сонан бері неше жұрт келіп, неше жұрт кеткен. Ақыр аяғы Мық деген жұрт иеленіпті. О да кетіпті» деп өзінің «Сарыарқа тарихы» аталатын әңгімелер циклында айтады (Көпейұлы, 2013, т.8: 276). Қ. Халид болса «Мықтың үйі» аталатын ескерткіштердің тым ерте дәуірдің, жоғалып кеткен мәдениеттің өкілдері деп, Қазақстан далалық аймақтарында жиі кездесетін ғаламат үлкен тас құрылыстардың шығу тегін моңғолдық немесе жоңғарлық кезеңдермен байланыстырғандарға қарсы шығады: «Орал тауына дейін біздің жерлеріміз (Алтай мен Тарбағатай етегінен бастап – Ж.А.) қорған төбелерге толы, Үндістанда да сондай деседі. Көпшілік адамдар бұл қорған-төбелер Шыңғыс пен жоңғардан қалған белгі десе де, біз көрген қалмақтар мен торғауыттарда өліктің үстіне белгі орнату әдеті байқалмайды. Меніңше бұл қорған төбелер аңыздарда айтылатын «мұғ», «тарса» қауымдарының белгілері болар, қазақтар оны «Мұқтың үйі» деседі. Ескі Мұғ қауымы мен жаңа моңғолдың арасын айыра білмейтіндерден ақыл сұрауға болмайды. Біз айтып отырған мәдениет иелері жер бетінен жоғалып, мәңгіге аты өшкен қауымдар болса ғажап емес» (Халид, 1992: 120-121).

Ресей зерттеушілерінің ішінде қазақтың мық халқы туралы аңыздарын бірінші рет жазып алған XIX ғасырдың басында Солтүстік-Орталық Қазақстан жеріне жерасты кен байлықтарын іздеп келген тау-кен инженері И.П. Шангин «Қайсақтар мұндай моланы құрметтейді, оны моңғолдарға дейін көп заман бұрын осы жерде мекен еткен, өз аңыздарынан «мық» деген атаумен белгілі халықтан қалған қалдық деп есептейді. Бұл мықтардың не шығу тегі, не олардың көшіп кеткені, не өзге халыққа пенде болғаны, соған байланысты жоғалып кеткені туралы олар ештеңе де білмейді.

Бұл халық шамасы Ертіс, Обь және Енисей арасындағы алып кеңістікті мекендеген және чудь аталып жүрген халық болса керек» (Шангин, 1820: 13). Біз тарихи аңыздарда мық халқы туралы сақталып жүрген ақпаратқа аса маңыз беру керек деп есептейміз. Мәселе «мық» халқы салды дейтін ескерткіштерге жоғарыда аталған И.П. Шангиннен басқа да, оншақты авторлар (М.Н. Никитин, Н. Коншин, И.А. Кастанье) назар аударғандығында. Бұл тақырыпқа белгілі академиктер Ә.Х. Марғұлан, Б.Г. Гафуров, т.б. мақала арнаған. Ә.Х. Марғұлан И.П. Шангин мәліметтерін тәпсірлей келе аңыздағы мәдениет ескерткіштері Орталық Қазақстанда қола

дәуіріндегі үлкен гранит плиталардан жасалған құрылыстар мен кен өндірісін жасаушы халық деген пікір білдіреді (Марғұлан, 1966: 23).

Домбыралы, Моншақты

Еуразия халықтарының басынан өткен тарихы мен тереңге бойлаған дәстүр салтынан сыр шертетін эпикалық топонимдер Ақкөл маңында көп. Солардың бірі де бірегейі деп Еуразияның ең көне және ғажайып эпосы «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырына енген Домбыралы, Моншақты тауларын атаймыз. Екі тау да далалық аймақ ортасында тұрған күмбез сияқты, Домбыралының биіктігі 472 метр болса, Моншақты 230 метр, яғни екеуі де Арқаның аласа шоқылары қатарында.

«Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырында қазақ даласының, тіпті онымен шекаралас Еуразия аймағының ең шоқтықты, белгілі, қасиетті жерлері аталатыны оқырманға белгілі. Бұл жерде Су аяғы Құрдым да, Мұз теңіз (Солтүстік Мұзды мұхит), Бетпақтың шөлі де, Жетісу мен Түркістан да, Еділ мен Жайық та бар. Жырдағы ең бір әдемі топонимиялық сюжеттер Айбас серінің Баян сұлудан Қозы Көрпешке қарай аттанған саяхатына байланысты кездеседі:

*Айбас құл адасқанын енді білді,
Ғарып жанын қыз үшін отқа салды.
Баян туған жерінде демін алып,
Баян аула деген тау содан қалды.*

*Айбас аттан түсті де, жата қалды,
Бақа айғырын суытып, демін алды.
Баянның домбырасы ұмыт қалып,
Домбыралы – Моншақты содан қалды.*

(Қозы Көрпеш – Баян сұлу», Шөже нұсқасы, 2002: 292-341).

Осылай жыршылар Айбас серіні адастырып отырып қазақтың біраз жерін аралатады. Шөжеден кейін Айбасты көп қыдыртатын жыршының бірі Жанақ:

*Көктаймен батыр Айбас төмен шапты,
Мәнісін таман жолдың оймен тапты.
Қыздың берген белбеуі түсіп қалып
«Қызыл белбеу», «Құба жон» қоя сапты.
Қыздың берген жалауы түсіп қалып,
«Абыралы», «Жалаулы» қоя сапты.*

(«Қозы Көрпеш – Баян сұлу», Жанақ нұсқасы, 2002: 97-168).

Айбас жырдағы өте ұнамды кейіпкердің бірі екені мәлім. Айбастың шыққан тегі белгісіз. Бірде ол Тайлақ бидің кенже інісі болса, бірде Сарыбайдың құдалық кезінде Қарабайға қарғы бау деп берген құлы. Қалайда осы Айбас Қарабай мен Сарыбайдың (Шығыс пен Батыстың) арасындағы дәнекер екені анық. Егер жырдың мифтік мазмұнын жеке қарастырсақ, Айбас құдайлар пантеонындағы ара ағайындық функциясын атқаратын ірі күштердің бірі сияқты.

Жанақ нұсқасында тек қана Айбас емес, Қарабайдың өзі де тоқсан мыңның соңында дамылсыз көшеді:

*Дамыл, аял көрмейді көзі терлеп,
Өзге жақпен жүре алмас, малы кернеп.
Дамыл да жоқ, тыным жоқ көше беру,
Өне бойы жағалап Ертісті өрлеп...*

Осылай Қарабайдың көші бірде құмды жағалап, бірде Алатауға дамылдап, одан Іле басы Құлжаға, Іледен көшіп Шыршыққа, ең ақыры Сарыарқаны сағынып қайта көшіп дамыл көрмейді.

Орталық Азияның алапат даласын, тауы мен құмын аралап көше берудегі мақсат не? Бір қарағанда бұл әлі де көші-қон жолдары, қысқы-жазғы қоныстың сорабы анықталмаған өте көне тарихи кезеңдерді еске түсіреді. Тас дәуірінің неолит, одан бергі энеолит кезеңдерінде (б.э.б. III мыңжылдыққа дейін) жылқыны жаңа ғана қолға үйретіп, шаруашылықтың көшпелі тәсілдерін игеріп жатқан елге бұл көшу заңды да шығар?! Екінші жағынан жыр мазмұнынан сезілетін туған жерге деген қимастық, Ай мен Таңсықтың туған жермен қоштасуы сияқты романтикалық сюжеттер Қарабайдың көші мен Айбас саяхаттарының ар жағында көшпелілердің Шығыс пен Батысқа бағытталған ұлы сүргін көштерінің сипатын береді. Ең алдымен еске шумерлер мен хеттердің оңтүстікке бағытталған, кельт және герман тілді тайпалардың Батысқа бағытталған, үнді – арий тайпаларының оңтүстік – шығысқа бағытталған ұлы көштері еске түседі. Одан бергі ғұндардың батысқа және оңтүстікке аттанған ордалары, түрік заманындағы көші-қон, одан бергі Шыңғыс заманындағы түрік-моңғол тайпаларының Еуразияның ұлы даласын тұтас қамтыған қозғалыстары, ең ақыры Бабыр бастаған моғолдың көштері.

Жырдағы қимастық сарын осы көшкен елдің туған жерге деген махаббатының іздері емес пе?! Ата жұрт «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырынан сан қырлы, жұмбақ сырлы сән-салтанатымен көз алдында жатқан картадай көрінеді. Жырдағы жиі

кездесетін жер шолу мотивтері көшпелілердің алтын бесігі болған Сарыарқаның Домбыралы, Моншақты сияқты ондаған негізгі биіктерін ұрпақтың жадында сақтау мақсатынан туындаса керек. Айбас серінің Шығыс пен Батыс арасында жортақтап жүруіне де осы себеп, ол не Батыс емес, не Шығыс емес, осы космогониялық тұлғаның жырдағы негізгі қызметі жер-сумен таныстыру болады.

Моншақты атауы XVII ғасыр ортасында қазақ даласы арқылы Алтайдан Жайыққа саяхат жасаған ойрат ғұламасы Зая-пандитаның кітабында кездеседі. 1655 жылы ол дербеттің үш ағайынды тайшыларының өтінішімен Моншақтыда қыстайды: «Курээ по приглашению трех юных князей Кишкиба, Цагана, Цэцэна-тайджи зимовал в (местности) именуемой Отог – Монцог (1655 г.) (Там) полностью исполнил обряды по случаю Цаган Сар ...» (Норбо, 1999: 75). Яғни Моншақтыда қыстап ақпан айының соңында Цаган Сарды (Ұзын сары) мерекелеген соң батысқа қарай аттанып кеткен болып отыр. «Отог» сөзі бұл жерде бір ауылнай ел, от орны дегенді білдіреді (Моңғол-казах толь, 1984: 379).

Барап

Егер сіз Ақкөл қаласынан Көкше бағытында 10 шақты шақырымдай ассаңыз оң жағыңыздан Барап атты шағын елді-мекен және осы аттас көл шығады. Көл теңіз деңгейінен 371 м биіктікте орналасқан, аумағы 7,5 км², ұзындығы 3,7 км, енді жері 2,8 км, жағалауының ұзындығы 10,6 км, жағалауы аласа, жайпақ, қамыс, құрақ, қияқ, қоға, боз, селеу, т.б. өскен.

Барап – Ақмола облысындағы түсініксіз топонимдердің бірі, тіпті көп жағдайда жер-су атауларын өзінше түсіндіретін жергілікті өлкетанушылар да бұл тақырыпта ештеңе айта алмайды. Себебі мәселе бүгінгі күні ұмытылған тарихи және этнографиялық ұғымдарда, тілдік ортаның кедейленуінде болып отыр.

Біздің этнографиялық ізденістерімізде анықтаған бір деректе ерте замандарда «барап» деп батырлардың дулығасының ұшар басына бекітілетін бір шоқ жылқы қылы айтылады. Осы болжамды бекіте түсетін бір дәлел Барап ауылы маңында, одан Көкшетауға қарай жиілейтін орман-тоғайда басым өсетін терек пен қайың арасында қарағайлардың жеке батырдай оқшырайып тұруы.

Бұл сұраққа қатысты екінші қисын Ақкөлден бастап жазық даланың орманды далаға айналуы, яғни осы жерден бастап Көкшеге қарай ойдым-

ойдым орман-тоғай кездесе бастайды. «Бар» сөзінің саха тілінде түпкі мағыналарының бірі «өту», «өтпелі», яғни жазық даладан орманға қарай өтетін жер (Севортян, 1978: 65). Осыған байланысты біз барап сөзінің бір мағынасы орманды дала дегенді білдіреді деп есептейміз. Бұл болжамның дәлелі Батыс Сібірдің Ертіс пен Обь арасындағы орман-тоғайлы, ұсақ шоқылы кең алқаптың (Омбы, Ноғайсібір, Томск арасы) Барабы даласы аталуы (52°-56° с.е.). Барабы аймағы жер бедері (рельефі) жағынан өзіне ұқсас Құлынды даласымен қанаттас.

Бұланды

Қараөткел – Көкше бағытындағы ең бір әдемі аймақ, тоғайлардың орманға ауысатын, меңіреу қарағайдың басталатын жері Бұланды ауданы. Аудан орталығы Макинск қаласына бүгінгі күні Аю төбе аты қайтарылды.

Бұл аймақтың Бұланды атануына не себеп, тарихи деректерде Бұланды атауы кездесе ме деген сұрақтар бар. Иә, ежелгі замандарда бұлан тіпті Бетпақ даланың шекарасына жақын, бүгінгі күні ескі карталарда Бұланты (Қалмаққырған), Білеуті аталатын өзендер бойындағы жерлерде де молынан мекен еткен.

Өз бастауын Ұлытаудың оң қабырғасындағы биік шыңдардан алатын Бұланты өзені Торғай даласына қарай, оңтүстік-батысқа ағады, яғни Шұбар теңізге құяды. Жағасы терең, биік, қалың қамыс, арасы даланың неше түрлі жыртқыш аңына, момын киік пен бұланға толы болған. Бұл өзеннің Бұланты аталатыны да сол себептен.

Хафиз Таныштың «Шараф-наме-йи шахи» /Шах даңқының кітабы/ Абдолла ханның Сарыарқаға жорығын былай суреттейді: «Сейсенбі күні 17 раджапта /7 тамыз 1582 ж./ Тәуекел сұлтан Сатурннан кем емес Абдолла ханның сарайына Баба мен Жан мұқамбет бидің, Латиф сұлтанның бастарын бірнеше тұтқынға қосып алып келді. Ол басты /Баба сұлтанның/ тақтың алдына лақтырып жіберіп, халиф марапатына ие ханның алдына тізе бүгіп:

*Мен жауыма қарсы жайдың огын аттым,
Шахтың бақыты үшін қанын да төктім», –*

деді.

Кітап авторы Хафиз Таныш Ұлытау маңындағы Абдолла ханның аңшылық саятын көркем тілмен кестелеген: «Осы уақытта құдіретті патшаның иманды жүрегіне аңшылық қызығын көрмек болған ниет енді. Аспандай биік билігі бар, жаратушының

өзі мейірін төгіп қанатының астына алған Хақан аңшылыққа аттанды... дала аңының көп өлтірілгені сондай мұсылман әскері тамағы тапшы болып тұрған күннің өзінде тек семізін тандап жеді, арығын тастап. Әртүрлі гөзелдің ішінен бұл жерде бұқаның өзінен де үлкен /буйвол/ гөзелдер кездесті. Моңғолдар оларды қандағай деп атайды, Дәштінің тұрғындары бұлан дейді. Жеңімпаз әскер аң етінен тамаша тояттады» (Хафиз Таныш, 1969: 280).

Бұланды өңірінде кездесетін тарихи атаулар аз емес, солардың бірнешеуін атай кетейік: Жалайыр, Тоқтамыс, Қарамыш, т.б. Қазіргі күні әкімшілік тұрғыдан Біржан сал ауылына қарайтын Бұланды ауылының қазақ заманындағы атауы Жалайыр болған. Бұл ауыл Бұланды ауданының орталығынан үш шақырым жерде орналасқаннан кейін екі Бұландыны сыртқы ел шатастырады. Кеңес дәуірінің алғашқы жылдары Жалайырда орман шаруашылығы болды. Соңғы жылдардағы жер-су атауларын өзгерту кезінде Біржан сал ауданы орман шаруашылығы Бұланды атауына ие болды. Тоқтамыс және Қарамыш атаулары Алтын Орда заманына нұсқайтынын көзі қарақты, тарихи жадысы берік адам бірден сезеді.

Көкше баурайы

Сонымен біз өз сапарымыздың соңғы нүктесіне келдік. Көкше сияқты жер жауһары атанған ғажайып өлкенің әлі де ішіне бүгіп жатқан небір тылсым сыры бар. Соның бірі Көкшенің етегінде орналасқан Щучинск аймағына қатысты тарихи деректер. М.Ж. Көпейұлы «Сарыарқаның кімдікі екендігі?» кітабында өз аталары туралы жаза келіп: «Мен өз атым – Жүсіп, қырық тоғыз жаста отырмын. Әкем аты-жөні Көпей, жылы барыс еді, жетпіс үш жасында, барыс жылы өліп, Баянаулаға қойылды. Оның әкесі Сермұхаммед, жетпістен асып өліп, Қызылтауға қойылды. Оның әкесі Ақжігіт, қырық тоғыз жасында өліп, Көкшетау бауырында «Шортан Қарағай, Қыздың қарасуы» деген жерге қойылды...» дейді (Көпейұлы, 2013, 8 т.: 288). Қарапайым есепке қарағанда Ақжігіт XVIII ғасырдың соңында өмір сүрген болып отыр, яғни сол кезде біздің Щучьеміз «Шортан Қарағай», ал көл «Қыздың қарасуы» аталған деп жоспарлаймыз. Ақкөл ауданы жерінде де қазір құрғап қалған Қыздың қара суы аталатын өзенше бар, бірақ автор «Көкшетау бауырында» дейді, қазіргі Бурабай ол кезде Көкшетау атымен белгілі, ал оның бауыры – бұрыңғы «Шортан Қарағай» қазіргі Щучинск

қаласы, «Қыздың қарасуы» Щучье көлінің байырғы атауы болады.

Шортан Қарағай аты түсінікті болғанымен, бір жақ жағалауын Емел (қазір Жеке батыр атанады, жергілікті орыс қариялар Седловатка дейді, яғни аттың ері дегенді білдіретін Емел сөзін аударып пайдаланған), Сұңқар қия, екінші жағын Шортан Қарағай жиектеген әдемі көл неліктен «Қыздың қара суы» атанған деген сұрақ туындайды. Бұл сұрақтың жауабын А.Н. Бернштамның «Находки у оз. Борового в Казахстане» мақаласынан табамыз. Ол 1928 жылы Щучье көлінің жағасынан табылған ғұн дәуірінің керемет қазынасы – ханшайым жасауына қатысты «находки у оз. Борового являются ярчайшей документацией творческого процесса в области материальной и несомненно связаны с местной среднеазиатской культурой, а также с большим политическим подъемом кочевников IV-V вв. н.э.» деген пікір білдіреді. Мәселе, әрине, ғұн дәуіріне қатысты (Бернштам, 1951: 216-229). «Қыздың қарасуы» өз атауын ғұн ханшайымы жерленген қазыналы обадан алғаны даусыз. Бұл жердің мыңдаған жылдар бойы қасиетті болатыны да осы ғұн ханшайымына тікелей қатысты (Артықбаев, 2018).

Бурабай-Шортан Қарағай аймағы сақ, ғұн дәуірінде маңызды саяси орталық, хандар мекені болды деген пікірімізге Бурабай көлінен «Ханның қызыл ағашына» (бұрыңғы Фрунзе, қазіргі Абылай ауылы) баратын жолдағы Абақай қыратының етегінде орналасқан құрмалдық шалатын қасиетті орын сақ дәуірінің обасы да дәлел бола алады. Абылай ауылының байырғы тұрғыны, қарт мұғалім Тоқан Көбенов бізбен әңгімесінде «бұл жерге қалмақ ханының қызы жерленген, қазынасымен көмілген, біреу тиіссе күн бұзылады» деген еді. «Абақай» қазақтың көнерген сөздерінің бірі, үлкен жылан деген мағына береді, қазіргі уақытта Іле аймағын мекен ететін қызай арасында ғана сақталған (Артықбаев, 2019:106-111).

Біздің осы шағын ғана шолуымыз Ақмола облысы аталатын өлкенің тұнып тұрған тарих, ата-бабадан мұраға қалған қазыналы кеңістік екенін көрсетеді. Біз ежелгі Қараөткел мен Көкше арасына жасаған екі жүз шақырымдық сапарымызда қаншама тарихи және этнографиялық мазмұнға бай қасиетті жер-су атауларына кез боламыз. Бүгінгі күні Ақмола өңірінде кешенді тарихи-этнографиялық жұмыстар жүргізу, тарихи топонимдерді зерттеу және қалпына келтіру аса маңызды міндет болып табылады.

Әдебиет

Артықбаев Ж.О. «Таңбалы тас» – қазақтың тасқа түскен шежіресі // Қазақ тарихы. – 2004. №4. 3-10 бб.; №5. 10-14 бб.

Артықбаев Ж.О. Ғұн ханшайымының қазынасы // 17 Қыркүйек 2018 // <http://e-history.kz/kz/publications/view4464>

Артықбаев Ж.О. К истории формирования сакральной географии казахской степи // «Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдарының жинағы. Астана, 2019. 111-118 бб.

Артықбаев Ж.О. С.К. Қасымова Көкше баурайындағы қасиетті ескерткіш // «Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдарының жинағы. Астана, 2019. 106-111 бб.

Бернштам А.Н. Находки у оз. Борового в Казахстане // СМАЭ. Т. XIII. М.-Л.: 1951. С. 216-229.

Вебер А. Избранное. Кризис европейской культуры. – СПб., 1998.

Древнетюркский словарь. – Л., 1969.

Кармышева Б.Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана /по этнографическим данным/. М., 1976.

Көпейұлы М.Ж. Шығармалары. 1-20 томдар. 8 том. Павлодар, 2013.

Қашқари М. Түрік тілінің сөздігі: («Диуани лұғатит-түрік»): 3 томдық шығармалар жинағы/ Қазақ тіліне аударған, алғы сөзі мен ғылыми түсініктерін жазған А. Егеубай. – Алматы, 1997.

«Қозы Көрпеш – Баян сұлу» – қазақ эпосының шоқтығы. Құраст. М. Жолдасбеков, С. Қасқабасов. Астана, «Фолиант», 2002.

Лащ Н. «История села Дамса в документах, по материалам госархива» // Областная газета Акмолинская правда. 23.11.2015. URL: <http://apgazeta.kz/2015/11/23/istoriya-sela-damsa-v-dokumentax/>.

Маргулан А.Х., Акишев К.А., Кадырбаев М.К., Оразбаев А.М. Древняя культура Центрального Казахстана. Алма-Ата, 1966.

Моңғол-қазақ толь. Құраст. Б.Базылхан. Улан – Батыр – Өлгей, 1984.

Норбо Ш. Зая-пандита (Материалы к биографии). Элиста, 1999.

Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Обще-тюркские и межтюркские основы на букву «Б». – М., 1978.

Халид Қ. Тауарих хамса. Алматы, 1992.

Хафиз Таныш. Шараф-наме-ий шахи // Материалы по истории Казахских ханств XV-XVII вв. (Извлечения из персидских и тюркских сочинений). Алма-Ата, 1969. С. 237-312

ЦГА РК. Ф.338. Оп.1.Д.693.Л.28-30

Шангин И.П. Извлечения из описания экспедиции, бывшей в Киргиз-Кайсацкой степи в 1816 году // Сибирский вестник, 1820, ч. X.

Шмидт Ю. Очерки киргизской степи к югу от Арало-Иртышского водораздела, в Акмолинской области // Записки Западно-Сибирского отдела ИРГО. Кн. XVII, Вып II. Омск, 1894.

Этимологический словарь тюркских языков. Ответ. Ред. Л.С. Левитская. М., 1989.

References

Artyqbaev J.O. «Tańbaly tas» – qazaqtıń tasqa túsken shejiresi // Qazaq tarihy. – 2004. №4. 3-10 bb.; №5. 10-14 bb.

Artyqbaev J.O. Ğun hanshaimynyń qazynasy // 17 Qyrkúiek 2018 // <http://e-history.kz/kz/publications/view4464>

Artyqbaev J.O. K istorii formirovaniya sakralnoi geografii kazahskoi stepi // «Qazaqstannyń kieli jerleriniń geografiasy» atty halyqaralyq ғылыми-тәжірибелік konferensia materialdarynyń jınaғы. Astana, 2019. 111-118 bb.

Artyqbaev J.O. S.K. Qasymova Kókshe baýraıyndaғы qasietti eskertkish // «Qazaqstannyń kieli jerleriniń geografiasy» atty halyqaralyq ғылыми-тәжірибелік konferensia materialdarynyń jınaғы. Astana, 2019. 106-111 bb.

Bernshtam A.N. Nahodka ý oz. Borovogo v Kazahstane // SMAE. T. XIII. M.-L.: 1951. S. 216-229.

Veber A. Izbrannoe. Krizis evropeiskoi kúltýry. – SPb., 1998.

Drevnetúrkski slovar. – L., 1969.

Karmysheva B.H. Ocherki etnucheskoi istorii újnyh raionov Tadjikistana i Ýzbekistana /po etnograficheskim dannym/. M., 1976.

Kópeiuly M.J. Shyğarmalary. 1-20 tomдар. 8 tom. Pavlodar, 2013.

Qashqarı M. Túrık tiliniń sózdigi: («Dııanı luğat it-túrık»): 3 tomдық shyğarmalar jınaғы/ Qazaq tiline aýdarған, alғы sózi men ғылыми túsinikterin jazған A. Egeýbai. – Almaty, 1997.

«Qozy Kórpesh – Baian sulý» – qazaq eposynyń shoqtyғы. Qurast. M. Joldasbekov, S. Qasqabasov. Astana, «Foliant», 2002.

Lash N. «Istoria sela Damsa v dokýmentah, po materialam gosarhıva» // Oblastnaia gazeta Akmolinskaia pravda. 23.11.2015. URL: <http://apgazeta.kz/2015/11/23/istoriya-sela-damsa-v-dokumentax/>.

Margýlan A.H., Akishev K.A., Kadyrbaev M.K., Orazbaev A.M. Drevnáá kúltýra Sentralnogo Kazahstana. Alma-Ata, 1966.

Mońgol-qazah tol. Qurast. B.Bazylhan. Ýlan – Batyr – Ólgei, 1984.

Norbo Sh. Zaia-pandita (Materialy k biografii). Elista, 1999.

Sevortán E.V. Etimologicheski slovar túrkskih iazykov. Obshetúrkskie i mejtúrkskie osnovy na búkvý «B». – M., 1978.

Halid Q. Taýarih hamsa. Almaty, 1992.

Hafiz Tanysh. Sharaf-name-ı shahı // Materialy po istorii

Kazahskih hanstv XV-XVII vv. (Izvolechenia iz persidskih i túrkskih sochinenı). Alma-Ata, 1969. S. 237-312

SGA RK. F.338. Op.1.D.693.L.28-30

Shangin I.P. Izvolechenia iz opisania ekspedisiı, byvshei v Kirgiz-Kaisaskoi stepi v 1816 godý // Sibirski vestnik, 1820, ch. H.

Shmidt Iý. Ocherki kirgizskoi stepi k újý ot Aralo-Irtyshskogo vodorazdela, v Akmolinskoi oblasti // Zapiski Zapadno-Sibirskogo otdela IRGO. Kn. XVII, Vyp II. Omsk, 1894.

Etimologicheski slovar túrkskih iazykov. Otvet. Red. L.S.Levitskaia. M., 1989.

Артықбаев Ж.О.

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
г. Нур-Султан, Казахстан
e-mail: socantropology@mail.ru

ЭПИЧЕСКИЕ ОБЪЕКТЫ САКРАЛЬНОГО ПРОСТРАНСТВА (ПУТЕШЕСТВИЕ ИЗ КАРАУТКЕЛЯ В КОКШЕ)

Отношение народов Евразии к пространству, взаимоотношение между человеком и пространством, влияние пространства на мироздание человека еще не изучены. Вместе с тем в контексте понятия пространства особое место занимает священное пространство, то есть сакральная среда. Безусловно, основополагающее решение этого вопроса играет неопенимую роль в описании и оценке истории и этнографии казахов. Покрытое различными памятниками, обогащенное фантастическими сюжетами легенд и топонимическими преданиями священное пространство является источником многочисленных духовных ценностей необходимых для полнокровного существования человека. Автор в этой статье обращает основное внимание на эпические топонимы, которые встречаются по дороге из древнего Карауткеля в Кокшетау и формирующие сакральность данного пространства.

Ключевые слова: священное пространство, мироздание, сакральная среда, исторические топонимы, духовные ценности, эпические объекты.

Artykbaev Zh.O.

L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Nur-Sultan, Kazakhstan
e-mail: socantropology@mail.ru

EPIC OBJECTS OF SACRED SPACE (A TRIP FROM KARAUTKEL TO KOKSHE)

The attitude of the peoples of Eurasia to space, the relationship between man and space, and the influence of space on the human universe have not been studied yet. However, sacred space, that is, the sacred environment, takes a special place in the context of the concept of space. Of course, the fundamental solution to this issue plays an invaluable role in describing and evaluating the history and Ethnography of the Kazakhs. The sacred space, with various monuments, fantastic stories of legends and toponymic legends, is a source of numerous spiritual values necessary for a full-fledged human existence. In this article, the author focuses on the epic toponyms that occur along the road from ancient Karautkel to Kokshetau and form the sacredness of this space.

Keywords: sacred space, universe, sacred environment, historical toponyms, spiritual values, epic objects.

Жұмыс ҚР МСМ № BR 06449588 «Қазақстанның заманауи мәдениетіндегі қасиетті кеңістік: дәстүр мен жаңашылдық» бағдарламалық-мақсатты қаржыландыру гранты бойынша орындалды.

Бекзатқызы И.

ҚР Ұлттық музейі «Халық қазынасы»
ғылыми-зерттеу институты,
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан
e-mail: zhan_iko@mail.ru

САРЫАРҚАНЫҢ ҚАСИЕТТІ НЫСАНДАРЫНЫҢ ТОПОНИМИЯСЫ

Мақала Сарыарқаның киелі жерлерінің тарихи топонимдеріне арналған. Зерттеуде аумақтағы республикалық және жергілікті маңызы бар қасиетті нысандар атаулары, некронимдер мен антропонимдер, олардың шығу тарихы мен мағынасы кешенді түрде қарастырылады. Зерттеудің өзектілігі қарастырылып отырған аумақтағы киелі жерлердің (кесенелер, таулар, көлдер және т.б. нысандар) топонимикалық тарихын зерттеу қажеттілігімен анықталады. Зерттеудің негізгі мақсаты қазақ халқының тарихи-мәдени, рухани құндылықтарын жүйелеп, Қазақстан жұртшылығына ұсыну болып табылады. Мақаланы дайындау барысында жергілікті тарихшы, өлкетанушы ғалымдардың жазбалары мен автордың зерттеліп отырған аумақта жүргізген далалық этнографиялық экспедицияларының материалдары пайдаланылды. Зерттеу нәтижесінде Ұлы даланың қасиетті нысандарының атаулары негізінен тарихта орын алған белгілі бір саяси-тарихи оқиғаларға байланысты, сондай-ақ, тарихи тұлғалардың есімдерімен аталған деген қорытынды жасалды.

Түйін сөздер: аймақтық топонимия, қасиетті нысандар, некронимдер, антропонимдер, Сарыарқа аймағы.

Кіріспе

Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы қазақ халқының рухани мәдениетінің маңызды бөлігі болып табылады. Оны зерттеу белгілі бір сакралды мәнге ие нысандардың географиялық атауларын зерттеу арқылы жүзеге асады. Топонимдерді зерттеу тарих, география және тіл білімі ғылымдары үшін өзекті әрі кез-келген адам үшін қызығушылық тудыратыны анық. Қасиетті нысандардың атаулары зерттеліп отырған этникалық топтың наным-сенімдері туралы ауқымды ақпарат беретін сакралды топонимияның жиынтығын құрайды. Географиялық атауларда әртүрлі дәуірдің тарихи оқиғалары, көрнекті тұлғалардың, батырлардың есімдері, халықтың мәдени және рухани құндылықтары

бейнеленген. Еліміздің киелі нысандарының атауларын қазақтың тарихымен, дүниетанымымен, діни көзқарастарымен байланыстыра қарастыру халықтың ұлттық сана-сезімін нығайтуға маңызды үлес болып қосылмақ.

Зерттеудің әдістемесі

Зерттеу барысында далалық этнографиялық, яғни сұрақ-жауап, сауалнама жүргізу, сұхбат және салыстырмалы-тарихи, тарихи-географиялық, тарихи-лингвистикалық әдістер қолданылды. Сауалнама, сұхбат, алғашқы ақпарат жинау әдісі ретінде қарастырылды. Сұрақ-жауап әдісі тандап алынған ақпарат беруші мен жергілікті жердің тұрғындары берген ақпараттар арқылы жүзеге

асырылды. Бұл топонимдердің қалыптасу тарихы мен мағынасын жете зерттеуге мүмкіндік берді.

Мақаланың деректік базасы Нұр-сұлтан қаласы мемлекеттік архивінің (әрі қарай – НҚМА) материалдары, орыс географтарымен саяхатшыларының еңбектері, отандық ғалымдардың аймақтық топонимика бойынша жүргізілген зерттеулері, жергілікті өлкетанушылардың жазбалары және автордың зерттеліп отырған аумақта жүргізген далалық этнографиялық экспедицияларының материалдары болып табылады. Аталған дереккөздер мақаланың мазмұнын ашуға мүмкіндік берді.

Сарыарқа аймағы зерттеушілердің назарын өзіне ерте кезден-ақ аударды. Аймақ туралы алғашқы деректер орыс географтары мен саяхатшыларының еңбектерінде жарық көрді. Аз зерттелген өлкеге археологтар, этнографтар мен тарихшылар, сондай-ақ тіл мамандары қызығушылық танытып, аймақтың табиғатын, ежелгі материалдық мәдениет ескерткіштерін, жергілікті халықтың салт-дәстүрлерін зерттеп жазба қалдырды.

Әр кезеңдерде Солтүстік және Орталық Қазақстанды зерттеумен П. Рычков (Рычков, 1762), В. Шангин (Сибирский вестник, 1818), А. Левшин (Левшин, 1996) және басқа да орыс ғылымының көрнекті өкілдері айналысты.

Сарыарқа аймағын зерттеушілердің бірі П.И. Рычков болды. Ол 1762 жылы жарық көрген «Топография Оренбургской губернии» кітабында Есіл өзені, Ереймен, Көкшетау тауларын және Ботағай (Татағай) қалашығын сипаттап жазады (Рычков, 1762: 169-170, 185).

1804 жылға дейін Солтүстік және Орталық Қазақстан туралы жарық көрген басылымдар сирек болғанын айта кету керек. Әдетте экспедицияларда жиналған мәліметтер архивтерде немесе генерал-губернаторлардың кеңселерінде сақталған. Тек 1804 жылдан бастап географ А.М. Щекатов Мәскеуде «Словарь географический Российского государства» сөздігін басып шығарғаннан кейін, Есіл даласының табиғаты, географиялық және геологиялық ерекшеліктері туралы деректер жүйелендірілген бірқатар мақалалар мен очерктер жарияланып, Есіл, Нұра, Сарысу, Қорғалжын және басқа да өзендер мен көлдердің жағалауларындағы ежелгі жерлеу ескерткіштері мен қалашықтар туралы жазбалар жарық көрді (НҚМА, I. 20, 81).

Саяхатшы В. Шангин 1815-1816 жылдары қазіргі Көкшетау, Атбасар және Нұр-Сұлтан қаласы орналасқан жерлерді зерттеді. 1818 жылы жарық көрген «Сибирский вестник» журналында

ол Нұра өзенінің оң жақ жағасында Қорғалжыннан 55 шақырым жерде орналасқан қираған қала орны мен Ерейментау тауларының маңындағы екі бекініс туралы жазып, Нұра өзенінің жоғарғы жағындағы ежелгі мыс кенішінің жанында орналасқан қираған мұнара мен Жақсықон өзеніндегі тасғимараттардың қалдықтарын сипаттады (Сибирский вестник, 1818: 89-90).

Аймақ бойынша жасалған ең іргелі зерттеулерге тарихшы А. Левшиннің 1832 жылы Петербургте шығарылған «Описание Киргиз-Казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей» еңбегі жатады. Ресей Сыртқы істер министрлігіндегі қызметі барысында үнемі Қазақстанның тарихи-географиялық жағдайын сипаттайтын құжаттарды кездестірген ол қазақ жеріне көп сапар шегіп, бақылап отырды. Жинақталған мәліметтерді ол аталған еңбекте бір жүйеге келтіреді. Ол да Ботағай (Татағай) қала жұртын назарсыз қалдырмады. Левшин «Қорғалжын көліне құятын Нұра өзенінің сол жағында өзеннің жоғарғы сағасынан 27 шақырым жерде Татағай немесе Ботағай атты қала болған деп жазады (Левшин, 1996:107).

Аймақтың жер-су аттарын зерттеуде Ф. Щербинаның статистикалық жинақтары ақпараттық құнды дерек болып табылады. «Материалы по киргизскому землепользованию собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей» атты жинақтарда осы аумақтағы ауылдардың статистикалық мәліметтері, ақсақалдар есімі бойынша берілген қазақ қыстақтары мен қоныстарының, өзен-көлдердің атаулары көрініс тапқан (Материалы..., 1898а, Материалы..., 1902б, Материалы..., 1909в).

Қазақ топонимикасы бойынша алғаш қазақ тілінде жарық көрген ауқымды ғылыми жұмыс А. Абдірахмановтың «Қазақстанның жер-су аттары» (1959) атты еңбегі болды. География ғылымы тұрғысынан Ғ.К. Қонқашпаевтың географиялық терминология мәселелеріне арналған еңбектерін айрықша атауға болады (Конкашпаев, 1949: 1959). Сондай-ақ Э.М. Мурзаев, С.А. Абдрахманов, В.Н. Попова, Ж.Д. Достай, кейінгі жылдары аймақтық зерттеулер жүргізген К.Д. Каймулдинова, А.С. Омарбекова, Ә.Е. Аяпбекова, А.У. Маканова және Қ.Т.Сапаровтың зерттеулерінің де географиялық атауларды зерттеуде қосқан үлесі зор.

Ақмола облысының топонимикасы мәселелерін зерттеуде өлкетанушы И.Я. Словцов айтарлықтай үлес қосты. Ол өзінің 1878 жылы жарық көрген «Путевые заметки веденные во время поездки в

Кокчетавский уезд Акмолинской области» атты еңбегінде аймақтағы географиялық нысандарына сипаттама беріп, көптеген географиялық атауларды картаға түсірген. Өлкетанушының бұл жазбалары 1878 жылы Ертіс өзенінің сол жағалауы мен Есіл өзенінің оң жағалауы арасындағы қазақ даласының солтүстік бөлігінде және Омбы мен Петропавл арасындағы саяхаты кезінде қағазға түскен (Словцов, 1878).

Павлодар облысы топонимикасының зерттелуі бойынша бірнеше бөлімнен тұратын географиялық атаулардың сөздігін жасаған В.Н. Попованы ерекше атап өтуге болады. Автор аталған сөздікте Павлодар облысының 5 мыңға жуық географиялық нысандарының атауларын біріктірген. Павлодар облысының топонимикалық жүйесін географиялық тұрғыдан зерттеуде Қ.Т. Сапаровтың үлесі зор. Қ.Т. Сапаров зерттеулерінде облыстың әкімшілік-аумақтық бірліктерін топтастырып, әкімшілік-аумақтық карталар топтамасын жасауға басымдық береді. Ғалым өз еңбектерінде Павлодар облысының топонимдерінің пайда болуы, тілдік қабаттарының құрамы, олардың тарихи өзгеру, қалыптасу заңдылықтарын баяндайды (Сапаров, 2007).

Қарағанды облысының тарихи жер-су атаулары А.Е. Жартыбаев, Т.Т. Аршабеков, М.С. Жакин, Ж.А. Жұмабеков еңбектерінде көрініс тапқан. А.Е. Жартыбаев өңір топонимикасын тарихи-лингвистикалық тұрғыдан зерттеп, топонимдердің тілдік құрылымын, жасалу тәсілдерін анықтаса, қалған зерттеушілер тарихи-географиялық тұрғыдан зерттеді. Яғни елді мекендер мен жер-су атауларының тарихи негіздемесін жасай отырып, әрбір ауданның топонимикалық картасын жасады (Жартыбаев, 2008).

Тілтанушы Т. Жанұзақ Қазақстан топонимиясын зерттей отырып, құрылымдық типтерімен құрамын, топонимдердің этимологиясын қарастырады. Ғалымның редакторлығымен және Ө. Айтбаев, А. Абдірахманов, Б. Әбілқасымовтардың қатысуымен жарық көрген «Орталық Қазақстанның жер-су аттары» атты еңбекте Орталық Қазақстан, Ақмола, Қостанай, Павлодар облыстарындағы жер-су аттарының пайда болу, қалыптасу жағдайы, олардың лексикалық-семантикалық типологиясы, грамматикалық жасалу жолдары, лексикалық қабаттары жайлы толық мағлұмат берілді (Орталық Қазақстанның..., 1989). Т. Жанұзақтың басшылығымен ҚР БҒМ тіл білімі институты авторларының бірлесуімен Қарағанды және Ақмола облыстары бойынша географиялық атаулардың сөздігі жасалды (Каталог, 2002).

Негізгі бөлім

Аймақ топонимиясының бір бөлігін киелі ұғымды білдіретін күмбез, зират, мазар, мешіт, кесене, сағана, мола, қабір, бейіт, сөре апеллативтері арқылы жасалған некронимдер құрайды. Некронимдер – жерлеу орындарының атауы (Жер-су атауларының..., 2009: 21). Бұл топтағы топонимдердің қатарына Баршын моласы, Ботағай кесенесі, Болған ана кесенесі, Жошы хан кесенесі, Әліптомар кесенесі, Нияз би кесенесі, Қылыш қажы кесенесі, Қалпе батыр мазары, Әбілда мазары, Әли Түсіп мазары, Айтмола, Балабейіт, Ақбейіт, Талдыбейіт, Қосбейіт, Ақмешіт секілді тағы да басқа киелі мәнге ие сәулет ескерткіштері жатады.

«Баршын» этнотопонимінің қазақ тілінде екі мағынасы бар, оның бірі «дүрия, қамқа», яғни зерлі жібек мата дегенді білдірсе, екінші нұсқасы «он жасар бүркіт» деген мағына береді. Ақмола облысында жүргізілген этнографиялық экспедиция кезінде Қабанбай батыр ауылының тұрғыны Төлен Еркінұлының (1946 ж.т.) берген ақпараты бойынша Баршынғұл байдың қызы болған. Аңыз бойынша 17 жасар қыз әкесі сүйген адамына қосылуға қарсы болғаны үшін үйінен қашып кетеді. Бірақ әкесі оны ұстап алып, жылқының құйрығына сүйретіп өлтіреді. Халық өте наразы болады. Сондықтан, оны төбенің басына жерлейді. Қазір бұл төбенің басында қыздың қорымы бар.

Ақпарат беруші бұл ауылда Әлі атты тағы бір бай адам болғанын айтады. Оның екі ұлы болыпты. Ол тірі кезінде өзіне арнап бейіт салыпты. Әлі қажылыққа барған сапарында кері жолда ауруға шалдығып, Ұлытауға бет алады. Дүние салар алдында ол «мен қай жерде жан тапсырсам, сол жерге жерлеңдер» деп өсиет қалдырады. Осылайша оны Ұлытауға жерлейді. Ал оған арнап салынған қабірде оның ұлы Асқар жерленген. Бұл орын Әлінің қарақасқасы деп аталады (Бекзатқызы, 2019).

Сарыарқадағы Желтау тауының етегінде алаш көсемі Әлихан Бөкейханның әке-шешесі мен туыстары жерленген. Бұл жерді «Талдыбейіт» деп атайды. Бұлай аталуының да өзіндік тарихы бар. Кезінде Әлихан Бөкейхан осы жерге Бразилиядан тұқымын алып келіп өз қолымен тал екен. Ол тал әлі күнге дейін жайқалып өсіп тұр (Бекзатқызы, 2018).

Діндар адамдардың қоныстары немесе жерленген жерлерінің (Науан Хазірет, Бейіс Хазірет, Бектемір сопы, Қылышбай әулие, Ақ Еділ қожа мазары, т.б.) аттарын да некронимдерге жатқызуға болады. Қорғалжын жерінде Әліп Қажы өмір

сүрген. Ол 2 рет қажылыққа барып, тіршілігінде тұрмысы төмен адамдарға көмектескен. Әліп қажының бейіті орналасқан жер Әліптомар деп аталады. Жанында құмды жер бар. Бұл жер Қызыл үй деп аталады. Мұнда 10-12 шақты ежелгі қорғандар орналасқан.

Әліп қажының ұлы Алтынбектің бейіті орналасқан жерді Алтынбек тамы деп атайды. Қорғалжын өңіріндегі тағы бір некроним – Әулиетал. Оны Қандықарасу деп те атайды. Бұл шағын су жиналатын жер, оның ортасында жалғыз ғана ағаш өседі. Жергілікті тұрғын Құдайберген Мырзабеделұлының (1940 ж.т.) айтуы бойынша бала кезінде оларды бұл суға жібермеген. Үлкендердің айтуынша, су ортасында тұрған ағашты кескен кезде ішінен қан шығатын болған. Ағашты кескен адам жақсы болмайды деген аңыз бар (Бекзатқызы, 2019).

Бұлардан басқа қай кезеңде, кімге арнап салынғаны белгісіз, қираған, қазіргі таңда тек некроним қызметін атқаратын топонимдерді де жеке қарастыруға болады: Ақмола, Тасмола т.б. Ақмола – XIII-XIV ғасырларда тұрғызылған сәулетті күмбез. Тастан, күйдірген кірпіштен тұрғызылған мұндай күмбездер Есіл мен Нұра өзендері бойында көп кездеседі. Ақмола, Қаракеңгір бойындағы Домбауыл кешені солардың ескі түрінің бірі. Оның қабырғасы төрт бұрышты текше түрінде қаланып, үстіне жартышарға ұқсаған немесе киіз үйдің төбесі тәрізді күмбез орнатқан. Күмбез жолаушының көзіне алыстан жарқырап көрінеді. Кейіннен Ақмола – Ақмола қаласы мен облысының ресми атына айналды (Қазақ мәдениеті, 2005, 14). Қазақ некронимдерінде мазар ұғымының орнына кейде «там» сөзі қолданылады. Оны Сарыарқа даласында кездесетін Сұлутам, Сырлытам, Көктам, Қызылтам (Ахмет) кесенесі, Алтынбек тамы, т.б. топонимдерден көруге болады.

Қазақ даласындағы әрбір тайпа мен рудың өздеріне ғана тән аймақтық сипаттағы киелі орындарының барлығы, олардың аймақтық сипатта некронимдік қызмет атқаратыны, әрбір некронимге қатысты жыр-аңыздардың ұшырасатыны да даусыз. Әрі барлық некронимдер тарихта болған белгілі адамдарға ғана арналып салынған. Олар жерленген жерлер кейін сол рудың ата қорымына айналған.

Бұл дәстүр адам өмірі «о дүниеде» жалғасын табады, өз руластарымен бірге өмір сүреді, «о дүниенің» өзі де рулық сипатта болады» деп пайымдаудан туған. Сондықтан да елден қашық жерде қайтыс болған руластарын ата қорымға әкеліп жерлеу дәстүрге айналған. Кейбір жайларда дәулетті, атақты адамдар өздерін дүниеден өткен соң қайда жерлеуді өсиет етіп, тапсырып кеткен.

Мәйітті айтылған жерге жеткізу мүмкін болмаған жағдайда оны сөрелеген. Сөрелеу дәстүрі екі түрлі жағдайда орындалған. Біріншісі, жаз айында қайтыс болған жағдайда мәйітті ит-құс жете алмайтын биік сөреге салып, етін ағызып, тек сүйегін ғана ата қорымға апарып жерлеген. Екіншісі, қыс айында қайтыс болса, мәйітті қайысқа орап, көктем шыға ата қорымға немесе өсиет етілген жерге жеткізіп, арулап көмген (Жартыбаев, 2008: 223). Сарыарқа аймағында Олжабай сөресі, Бөгенбай сөресі деп аталатын топонимдердің кездесуі осы дәстүрге қатысты болса керек. Олжабай сөресі деп аталатын тарихи жер Ақмола облысының Ерейментау ауданында орналасқан. Бұл жерде Сүйіндік руынан шыққан Олжабай батыр дүниеден өткен. Әулеті оның денесін Түркістандағы Қожа Ахмет Ясауи кесенесіне апарып қойғысы келеді. Қыстың күні дүние салған батырдың денесін көктемге дейін сақтау үшін теріге орап, сөреге іліп қояды. Түрлі себептерге байланысты оның денесін Түркістанға жеткізе алмайды да, Ереймен тауының бөктеріне жерлейді. Содан бастап бұл жер «Олжабай сөресі» деп аталып кетеді. Кейін бұл жерге ауыл тұрғызылып, ауылға Олжабай батырдың аты берілген (Бекзатқызы, 2019).

Сарыарқадағы Көкше аймағының тарихы мен тарихи топонимдері XVIII ғасырдағы аса ірі саяси қайраткер, әскери қолбасшы Абылай ханның есімімен тығыз байланысты. Бұл өлке үш жүздің басын қосып, 40 жыл хандық құрған Абылайдың Хан ордасы болған. Сол себепті Көкше өңірінде Абылай ханның есімімен байланысты «Ханның қызыл ағашы», «Хан көлі», «Абылай хан алаңы», «Абылай хан тағы», «Төрениң қызылағашы», «Абылай алқымы» секілді топонимдер кездеседі. Абылай хан алаңы – Көкшетау тауының етегінде орналасқан табиғаттың бірегей ескерткіші. Ханның үлкен алаңы «Ханның қызыл ағашы» деген жерде орналасқан.

Бүгінде Абылай ханның кіші алаңы жер-жерден келген туристердің көп жиналатын орны. Бұл алаңның ортасында биіктігі 37 метрлік ұстын тұр. Сегіз қырлы монумент дөңгелек ішінде орналасқан. Қазақстан халықтарының мәдениетінде сегіз қырлы пішін дүние жүзінің бөліктерін ғана білдірмей, сонымен қатар бүкіл бағыттарға тарататын берекені де білдіреді. Дөңгелекпен бірге ол осы берекені мәңгілікке бекітеді.

Ал 2009 жылы «Абылай хан ордасы» экспозициялық кешені ашылды. Бұл үлкен мұражай келіп-кетуші меймандарға Абылай хан дәуірі туралы көптеген құнды мәліметтер береді. Экспозициялық кешенге үш басты нысан

кіреді: Абылай хан құлпытасы, тарих залы және қымызхана. Кешеннің ең танымал нысандарының бірі Абылай ханның тағы болып саналады. Ол табиғи түрде пайда болған ақ түсті тас. Мұнда келушілер хан тағын киелі санап, оны жеті рет айналып өтіп жатады. Абылай ханның алаңы ерекше микроклиматымен сипатталатын тірі табиғат ескерткіші болып табылады. Осында күн көзінің ерекше белсенділігі, биологиясы жағынан ультракүлгін сәулелерінің молдығы әсерінен адам ағзасы жасарады деген ұғым қалыптасқан. Кешен Қазақстанның жалпыұлттық қасиетті нысандарының тізіміне енген (Қазақстанның жалпыұлттық..., 2017: 343).

Аңызға сүйенсек, «Ханның Қызыл ағашы» деп аталатын тарихи мекенде Абылай хан құрылтай, әскери жиналыстар, тағы да басқа көлемді іс-шаралар өткізіп отырған. 1959 жылы осы жерде болған Ә.Х. Марғұлан «Біз тек Абылайхан резиденциясының қирандысын ғана көрдік. Мұнда ат қора қызметін атқарған жалғыз ғана тас құрылыс болды, қалғандары ағаштан салынған. Қирандының жанында XVII–XIX ғғ. жататын қабірүсті құрылысы бар. Бұл жер «Хан жұрты» деп аталады» деп жазба қалдырған. «Ханның Қызыл ағашы» деген топониммен бірге «Ханның Қызыл үйі» деген түсінік қалыптасқан, бұл жоғарыда аталған орыннан солтүстік-батыс бағытында орналасқан, «Абылай ханның ордасы» деген ұғымды білдіреді (Қазақстанның өңірлік..., 2017: 29).

Қазақ халқында ошақ пен ошақта жағылатын отты киелі санау дәстүрі көне дәуірден белгілі. Халқымызда отқа май тамызу және отпен аластау дәстүрлері сақталған (Кенжеахметұлы., 1998: 191-192). Қарқаралы өңіріндегі Ошақтас тауы, Ошақты бұлағы, Ақмола облысындағы Ошақауылыда «ошақ» апеллативінен жасалған. Көшпелі қазақтардың көшіп-қону кезінде негізгі баспанасы киіз үй болды. Киіз үйдің кейбір элементтері географиялық атауларда көрініс тапты. Осы ұғымдарға қатысты Сарыарқа аумағында Шаңырақ, Шаңырақтас, Шаңыраққойған, Түндіктас, Түндікті топонимдері кездеседі. Көне түркі тайпаларында шаңыраққа белгі соғылып, ол уақыт мерзімін ажырататын сағат есебінде пайдаланылған. Шаңырақ апеллативіне сәйкес атаулар ол топообъектінің киелі, биік ұғымында қолданылғанын білдіреді. Үйжығылған, Шаңыраққойған топонимдері көшпелі өмір жағдайында ежелгі Қазақстанның жартылай отырықшы қоныстарының пайда болғандығын көрсетеді (Шахматов, 1964: 189).

Сарыарқа аймағында түрлі себептермен тау-тас-тарпында ат тұяғы бейнеленіп, таңбасы түсіп қалған

жерлер киелі саналып, Тұлпартас аталып кеткен. Деректерде Ә. Марғұлан Беғазы тауында Манас батырдың Аққұла атының ізі қалғанын жазған (Очерки по истории..., 1978: 21). Халық ұғымында мұндай жерлер киелі саналып, ауырған жас балаларды ондай жерлерге аунатып алу дәстүрі сақталған. Осы дәстүрге қатысты Қорғалжын өлкесінде Тұяқ аталатын бейіт, Ұлытау жерінде Тұяққалған атты жайлау бар.

Мекен-тұраққа қатысты жиі қолданылған апеллативтердің бірі – «үңгір». Үңгірлердің ерте заманда адам тұрағы қызметін атқарғандығы белгілі. Ежелгі дәуірлерде алғашқы адамдар тұрағы, кейіннен жолаушы, аңшылардың уақытша мекені, кей жерлерде мал ұстайтын қора қызметін атқарған үңгірлер туралы аңыздар халқымыздың таным-түсінігі мен алғашқы мәдениетінен мол хабар береді. Олардың ішінде күні бүгінге дейін киелі саналатындары да бар. Бұл топтағы топонимдер қатарына Кенесары үңгірі, Айдаһар үңгірі, Баянауыл тауындағы Қоңыр әулие үңгірі, Қызыларай тауындағы Әулие үңгірі т.б. жатады. Кенесары үңгірі Бурабай көлінен оңтүстік-батыста 0,5 км жерде, Бурабай ауданында орналасқан. Үңгір Көкшетау қыратының гранитті сілемінің үгілуінен пайда болған және аласа шоқының үстінде жатыр. Үңгірге кіре берістегі қуыстың биіктігі 3 метрдей. Ол екі бөліктен тұрады. Оларды бір-бірімен тар қуыс жалғастырады. Екінші бөліктен сыртқа шығатын ауыз бар. Бұл жер Абылай ханның немересі, әскери қолбасшы, қазақ халқының 1837-1847 жылдардағы ұлт-азаттық қозғалысының көсемі Кенесары Қасымовтың есімімен аталған. Үңгір Қазақстанның жалпыұлттық қасиетті нысандарының тізіміне енген (Қазақстанның жалпыұлттық..., 2017: 366).

Сондай-ақ, қазақ халқында ұлы сөзі киелі, биік ұғымында да қолданылады. Сондықтан да Ұлытау, Ұлыкөл топонимдері халық арасында сакралды мәнге ие. Ұлытау – адамзат тарихымен, оның ішінде, әсіресе түркі дүниесі тарихымен біте қайнасқан бірегей мекендердің бірі, солардың ішіндегі ең бір еңселісі, қастерлісі, киелісі. Оның бастапқы атын өзгертіп Ұлытау аталуының өзінде үлкен мағына мен мән жатыр. Бұл тау Ұлытау деген атты қашан алғандығы туралы болжам көп. Қ. Ахметов өз ойын «Ұлытаудың ұлы атануы тауының биіктігінен емес, суының көптігінен емес, тарихтың үлкен оқиғаларында бүкіл ұлы қауымның бас қосқан, ортақ шешімге келген жері болғандықтан Ұлытау атанған» – деген халық жазушысы Әбіш Кекілбайұлының пайымдауымен қорытындылайды.

Белгілі географ, топонимист ғалым Қ.Т. Сапаров: «Ұлы», «тау» деген – қазақтың төл ұғымы, оның ұлылығы тек атының халық арасында әйгілі болуында ғана емес, ұлт тарихындағы қазақ руларын біріктірген аса ұлы оқиғалар туғызған тарихи мәнділігінде деп жазады (Сапаров, Егінбаева, 2017: 239-240).

Сарыарқаның ең биік шыңы орналасқан Қызыларай тауында Әулие деген жер бар. Ақсораңның солтүстік батыс сілеміндегі Әулие шоқысының бұлай аталуының өзіндік сыры бар. Шың басында орналасқан үңгірге, ондағы киелі суға сырқаттанған адамдар шипа іздеп баратын болған. Сондай-ақ, нәрестелі болғысы келген жандар осы үңгірге түнеп, тілек тілейтін болған деген де деректер ел аузында сақталған. Қызыларай тауының етегіндегі Шабанбай би ауылынан Қаратал және Жіңішке өзендері ағып өтеді. Осы Жіңішке өзенінің бойында Бесбатыр деген жер бар. Ертеде жоңғарлармен ұлт-азаттық жолындағы соғыста жеңіске жетіп, елге оралып келе жатқан Төлеңгіт Қаспақ батыр бастаған қосын Керегетас тауының іргесіндегі Қара судың жағасына қос тігіп, түнеп жатқанда ізінен аңдып келген жаулар түнде шырты ұйқыда жатқан жасақтарға тұтқиылдан шабуыл жасап, біразын өлтіріп, батырларын жарақаттап кетеді. Қаспақ

батыр шейіт болған жауынгерлерін жерлеп, жаралыларын Хан тауы деп аталатын таудың қарсысындағы бұлаққа жуындырады. Бұл бұлақ содан бастап бүгінге дейін «Жуылғы бұлағы» деп аталады. Ал қалған жаралы батырлары жол бойы қаза табады. Сол бес батырын Жіңішке өзенінің жағасына жерлейді. Содан бері бұл жер «Бесбатыр» деп аталып келеді (Бекзатқызы, 2018).

Қорытынды

Некронимдер мен антропонимдер рулық көші-қон жолдары мен ата қоныс, жайлау шекараларын білдірген. Белгілі тарихи кезеңдерде қалыптасқан топонимдер көшпелілер үшін қажетті географиялық ақпарат көзі болғандықтан, жергілікті географиялық атауларда ғасырлар бойы сақталып келеді.

Бұл топонимдер осы өңірдегі ертеден жалғасып келе жатқан тарихи-әлеуметтік және мәдени-рухани өмірдің белгілері болып табылады. Қазақ халқында мешіт, кесене, зират ұғымдары сакралды мәнге ие. Олар түрлі тарихи дәстүрлер мен діни наным-сенімдердің тоғысқан жері болып саналады. Қоғам мен ғылым дамыған қазіргі таңның өзінде атақты адамдарға арнап салынған зират, бейіттерге табыну, оны киелі санау жалғасын тауып келеді.

Әдебиеттер

Абдірахманов А.А. Қазақстанның жер-су аттары. – Алматы: Қаз.ССР ҒА. 1959. 221 б.

Бекзатқызы И. Қарағанды облысында жүргізілген этнографиялық экспедиция материалдары. Есеп. – Астана: ҚР Ұлттық музейі «Халық қазынасы» ҒЗИ архиві. 2018.

Бекзатқызы И. 2019. Ақмола облысында жүргізілген этнографиялық экспедиция материалдары. Есеп. – Астана: ҚР Ұлттық музейі «Халық қазынасы» ҒЗИ архиві.

Жартыбаев А.Е. Орталық Қазақстан аймақтық топонимиясы. – Қарағанды: Болашақ-Баспа. 2008. 379 б.

Жер-су атауларының анықтамалығы. – Алматы: «Арыс». 2009. 568 б.

Каталог географических названий Казахстана. Т.1. Акмолинская область. – Алматы. 2002. 204 с.

Кенжеахметұлы С. Ұлттық әдет-ғұрыптың беймәлім 220 түрі. Көмекші оқу құралы. – Алматы: «Санат». 1998. 256 б.

Конкашпаев Г.К. Казахские народные географические термины: автореф. канд. дисс. – Алма-ата. 1949. 15 с.

Конкашпаев Г.К. Географические названия монгольского происхождения на территории Казахстана // Известия АН Каз.ССР Сер. Филологии и искусствоведения. Вып. 4 (II). 1959. С. 85-97.

Қазақ мәдениеті. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: «Аруна Ltd» ЖШС. 2005.

Қазақстанның жалпыұлттық қасиетті нысандары. – Астана: Фолиант. 2017. 469 б.

Қазақстанның өңірлік қасиетті нысандары. – Астана: Фолиант. 2017. 504 б.

Левшин А.И. Описание Киргиз-Казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей / под. общ. ред. М. Козыбаева. – Алматы: Санат. 1996. 656 с.

Материалы по киргизскому землепользованию собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. Акмолинская область. Кокчетавский уезд. I том. – Воронеж. 1898.

Материалы по киргизскому землепользованию собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. Акмолинская область. Атбасарский уезд. II том. – Воронеж. 1902.

Материалы по киргизскому землепользованию собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей. Акмолинская область. Акмолинский уезд. III том. – Чернигов. 1909.

Орталық Қазақстанның жер-су аттары. Ред. Т. Жанұзақ. – Алматы: Ғылым. 1989. 256 б.

Очерки по истории народной медицины Казахстана. – Алма-Ата. 1978. 195 с.

Рычков П.И. Топография Оренбургской губернии. Ч.1. – Санкт-Петербург: Академическая типография при Императорской Академии наук, 1762.

Сапаров Қ.Т. Павлодар облысының топонимикалық кеңістігі. – Павлодар. 2007. 308 б.

Сапаров Қ.Т., Егинбаева А.Е. Ұлытау өңірі топонимикасының қалыптасуы мен дамуының географиялық негіздері // Ұлы дала мұралары. 2017. №1. – Астана.

Сибирский вестник. Ред. Г. Спаский. Том. 2. Ч. 3. – Санкт-Петербург. 1818. 130 с.

Словцов И.Я. Путевые заметки, веденные во время поездки в Кокчетавский уезд Акмолинской области в 1878 году. 1878. 199 с.

Фонд А.Ф. Дубицкого. Исследователи Приишимья // Нұр-Сұлтан қаласы мемлекеттік архиві (әрі қарай – НКМА), 362-қ, 1-т, 20-і, 81-б.

Шахматов В.Ю. Казахская пастбищно-кочевая община. – Алма-Ата: АН Каз.ССР. 1964. 207 с.

References

Abdirahmanov. A.A. Qazaqstannyń jer-sý attary [Geographical names of Kazakhstan]. – Almaty: Qaz.SSR ǴA. 1959. 221 b.

Bekzatqyzy I. Qaraǵandy oblysynda júrgizilgen etnografialyq ekspedisia materialdary [Materials of an ethnographic expedition conducted in the Karaganda region]. Report. – Astana: QR Ulttyq múzei «Halyq qazynasy» ǴZI arhivi. 2018.

Bekzatqyzy I. Aqmola oblysynda júrgizilgen etnografialyq ekspedisia materialdary [Materials of an ethnographic expedition conducted in the Akmola region]. Report. – Astana: QR Ulttyq múzei «Halyq qazynasy» ǴZI arhivi. 2019.

Jartybaev. A.E. Ortalyq Qazaqstan aimaqtyq toponimiasy [Regional toponymy of Central Kazakhstan]. – Qaraǵandy: Bolashaq-Baspa. 2008. 379 b.

Jer-sý ataýlarynyń anyqtamalyǵy [Gazetteer]. – Almaty: «Arys». 2009. 568 b.

Katalog geograficheskix nazvanı Kazahstana [Catalog of geographical names of Kazakhstan]. T.1. Akmolinskaia oblast. – Almaty. 2002. 204 s.

Kenjeahmetuly S. Ulttyq ádet-ǵuryptyń beımálim 220 túri [Unknown 220 types of national rituals]. Kómekshi oqý quraly. – Almaty: «Sanat». 1998. 256 b.

Konkashpaev G.K. Kazahskie narodnye geograficheskie terminy [Kazakh folk geographical terms]: avtoref.kand.diss. – Alma-ata. 1949. 15 s.

Konkashpaev G.K. Geograficheskie nazvaniia mongolskogo proishojdenia na territorii Kazahstana [Geographical names of Mongolian origin on the territory of Kazakhstan] // Izvestia AN Kaz.SSR Ser.Filologu ı iskýstvovedenia. Vyp. 4 (II). 1959. S. 85-97.

Qazaq mádenieti [Kazakh culture]. Ensiklopedialyq anyqtamalyq. – Almaty: «Aryna Ltd» JShS. 2005.

Qazaqstannyń jalpyulttyq qasietti nysandary [The Kazakhstan sacred objects of whole national importance]. – Astana: Foliant. 2017. 469 b.

Qazaqstannyń ónirlik qasietti nysandary [The Kazakhstan sacred objects of regional importance]. – Astana: Foliant. 2017. 504 b.

Levshin. A.I. Opisanie Kirgız-Kazachih ılı kirgız-kaisaskih ord ı stepei [Description of the Kirghiz-kaysak hordes and steppes] / pod.obsh.red. M. Kozybaeva. – Almaty: Sanat. 1996. 656 s.

Materialy po kirgizskomý zemlepolzovanıy sobrannye ı razrabotannye ekspedisieı po issledovanıy stepnyh oblastei [Materials on Kirghiz (Kazakhs) land use, collected and developed by the expedition for the study of the steppe regions]. Akmolinskaia oblast. Kokchetavski ýez. I tom. – Voronej. 1898.

Materialy po kirgizskomý zemlepolzovanıy sobrannye ı razrabotannye ekspedisieı po issledovanıy stepnyh oblastei [Materials on Kirghiz (Kazakhs) land use, collected and developed by the expedition for the study of the steppe regions]. Akmolinskaia oblast. Atbasarski ýez. II tom. – Voronej. 1902.

Materialy po kirgizskomý zemlepolzovanıy sobrannye ı razrabotannye ekspedisieı po issledovanıy stepnyh oblastei [Materials on Kirghiz (Kazakhs) land use, collected and developed by the expedition for the study of the steppe regions]. Akmolinskaia oblast. Akmolinski ýez. III tom. – Chernigov. 1909.

Ortalyq Qazaqstannyń jer-sý attary [Geographical names of Central Kazakhstan]. Red. T. Januzaq. – Almaty: Ǵylym. 1989. 256 b.

Ocherki po istorii narodnoi meditsiny Kazahstana [Essays on the history of folk medicine in Kazakhstan]. – Alma-Ata. 1978. 195 s.

Rychkov. P.I. Topografia Orenbýrgskoi gýberni [The topography of the Orenburg province]. Ch.1. – Sankt-Peterbýrg: pri Imperatorskoi Akademii naýk. 1762.

Saparov Q.T. Pavlodar oblysynyń toponimikalıyq keńistigi [Toponymy of the Pavlodar region]. – Pavlodar. 2007. 308 b.

Saparov Q.T., Eginbaeva A.E. Ulytaý óniri toponimikasynyń qalyptasýy men damýynyń geografialyq negizderi [Geographical bases of formation and development of toponymy of the Ulytau region] // Uly dala muralary. 2017. №1. – Astana.

Sibirski vestnik [Siberian Bulletin]. Red. G. Spaski. Tom. 2. Ch. 3. – Sankt-Peterbýrg. 1818. 130 s.

Slovsov I.Ia. Pýtevye zametki, vedennye vo vremá poezdki v Kokchetavski ýez Akmolinskoi oblasti v 1878 godý [Travel notes taken during a trip to the Kokshetau district of Akmola region in 1878]. 1878. 199 s.

Fond A.F. Dýbiskogo. Issledovatelı Prushimá [Researchers of Ishim] // Nur-sultan qalasy memlekettik arhivi (ári qarai – NQMA), 362-q, 1-t, 20-i, 81-b.

Shahmatov V.Iý. Kazahskaia pastbishno-kochevaia obshina [Kazakh pastoral and nomadic community]. – Alma-Ata: AN Kaz.SSR. 1964. 207 s.

Бекзатқызы И.

Научно-исследовательский институт «Халық қазынасы» Национального музея РК,

г. Нур-Султан, Казахстан

e-mail: zhan_iko@mail.ru

ТОПОНИМИЯ САКРАЛЬНЫХ ОБЪЕКТОВ САРЫАРКИ

Статья посвящена топонимам сакральных мест Сарыарки. В исследовании рассматриваются наименования сакральных объектов республиканского и местного значения на территории, некронимы и антропонимы, история их происхождения и значения. Актуальность исследования определяется необходимостью изучения топонимической истории сакральных мест (мавзолеев, гор, озер) на рассматриваемой территории. Основной целью исследования является систематизация и представление общественности Казахстана исторических, культурно-духовных ценностей казахского народа. В ходе подготовки статьи были использованы исследования историков, краеведов и материалы полевых этнографических экспедиций, проведенных автором на данной территории. В результате исследования был сделан вывод о том, что названия сакральных объектов Великой степи в основном связаны с определенными политико-историческими событиями, а также с именами исторических личностей.

Ключевые слова: региональная топонимия, сакральные объекты, некронимы, антропонимы, Сарыарка.

Bekzatkyzy I.

National Heritage Research Institute of the National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Nur-Sultan, Kazakhstan

e-mail: zhan_iko@mail.ru

TOPONYMY OF SACRED OBJECTS OF SARYARKA

The article is devoted to toponyms of sacred places of Saryarka. The study considers the names of sacred objects of national and regional importance on the territory, necronyms and anthroponyms, the history of their origin and significance. The topicality of the research is determined by the need to study the toponymic history of sacred places (mausoleums, mountains, lakes) on the territory under consideration. The main purpose of the research is to systematize and present to the public of Kazakhstan the historical, cultural and spiritual values of the Kazakh people. In this paper, we used the research of historians, local historians and materials of field ethnographic expeditions conducted by the author on this territory. As a result of the research, we came to the conclusion that the names of sacred objects of the Great steppe are mainly associated with certain political and historical events, as well as with the names of historical figures.

Keywords: regional toponymy, sacred objects, necronyms, anthroponyms, Saryarka.

Жұмыс ҚР МСМ № BR 06449588 «Қазақстанның заманауи мәдениетіндегі қасиетті кеңістік: дәстүр мен жаңашылдық» бағдарламалық-мақсатты қаржыландыру гранты бойынша орындалды.

ӘӨК 903.18 (574.52)

<https://doi.org/10.47500/2020.v02.i2.03>

Елеуов М.¹, Есен С.², Молдахмет А.³

¹ Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан

² Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан

³ ҚР Ұлттық музейі,
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан

e-mail: syrym.e@mail.ru

ОРТАҒАСЫРЛЫҚ ҚЫШҚАЛАДАҒЫ 2020 ЖЫЛҒЫ ЗЕРТТЕУЛЕР

Мақалада ортағасырлық Қышқалада 2020 жылы жүргізілген зерттеулердің алғашқы нәтижелері жарияланған. Бұл зерттеу ескерткіште 2018 жылдан жүргізіліп келе жатқан археологиялық қазба жұмыстарының жалғасы. Зерттеу барысында ортағасырлық қаланың орталық бөлігі мен шаруашылық аймағында орналасқан 5 нысанында зерттеу жұмыстары жүргізілді. Мақаланың негізгі бөлімінде осы қазбалар барысында ашылған құрылыстар, одан табылған қыш ыдыстар мен құрылыс материалдары жайлы алғашқы жалпылама ақпараттар мен салыстырмалы талдау нәтижелері беріліп отыр.

Түйін сөздер: Қышқала, ортағасыр, Жошы Ұлысы, кесене, құрылыс, қыш.

Кіріспе

Қазақстанның ортағасырлық тарихы мен археологиясын зерттеуде жекелеген қала-ескерткіштерде кешенді ғылыми жұмыстар ұйымдастырудың маңызы жоғары. Осындай тарихи-мәдени құндылығы жоғары ескерткіштің бірі Қызылорда облысы, Сырдария ауданының аумағында орналасқан ортағасырлық Қышқала. Аталған нысанда 2018 жылдан бастап, Қызылорда облысының мәдениет, мұрағаттар және құжаттама басқармасына қарасты «Қызылорда облыстық тарихи және мәдени ескерткіштерді қорғау жөніндегі» коммуналдық мемлекеттік мекемесінің тапсырысы бойынша археологиялық зерттеу жұмыстары жүргізілуде. Ғылыми-зерттеу жұмыстары «Археолог» халықаралық ғылыми-зерттеу орталығы» жауапкершілігі шектеулі серіктестігінің «Тұран археологиялық экспедициясы» тарапынан жүзеге асырылуда. Ағымдағы жылы да ғылыми жұмыстар жалғасып,

оған экспедиция жетекшісі, профессор М. Елеуов, ғылыми қызметкерлер С. Есен, А. Молдахмет және жұмысшы ретінде ауыл тұрғыны да қатысты.

Зерттеу жұмыстары

2020 жылы ортағасырлық Қышқала қаласының орталық бөлігі мен шаруашылық аймағында орналасқан 5 нысанында зерттеу жұмыстары жүргізілді (Сур. 1).

Кесене. 2018 жылы ашыла басталған, «қазба 1» деп белгілеген құрылыс алаңында зерттеу жұмыстары жалғасты. Қышқаланың шаруашылық аймағының солтүстік-батыс шетінен салынған, көлемі 12х12 м қазба барысында қыш кесектен тұрғызылған құрылыс нысаны ашыла бастаған болатын. Құрылыстың архитектуралық ерекшелігі мен қазба алаңынан табылған қыш қаптамаларының салыстырмалы сипатына қарай кесене болуы мүмкін деген жорамал жасалған болатын (Талеев, Елеуов және т.б., 2018: 260).

Сур. 1. Қышқаланың топографиялық жобасы мен 2018-2020 жж. қазба орындары
Fig. 1. Topographical representation of the town and the archeological site of 2018-2020

Сур. 2. Кесене (Қазба 1)
Fig. 2. Mausoleum (Excavation 1)

Сур. 3. Кесене маңынан табылған құрылыс бөлшектері
Fig. 3.3 Construction details found near the gravesite

Биылғы зерттеу барысында қазбаны жалғастыру арқылы құрылыстың көлемі мен функционалдық қызметін нақтылау мақсаты қойылды. Осы бағытта қазбаның оңтүстік-шығыс жағынан 17х15 м көлемде кеңейтілді (Сур. 2.).

Қазбаның бетіндегі қалыңдығы 0,4 – 1,8 м болатын сынық қыш кесек пен бос топырақ аралас құланды тазартылды. Нәтижесінде қазбаның оңтүстік-шығыс бұрышынан ені 10 м келетін құрылыстың орны анықтала бастады. Оның шығыс жиегі қазбаның ашылмаған бөлігінің астында қалғандықтан толық анықталған жоқ. Ашылған құрылыстың қыш кесектері XX ғасырдың 50-60

жылдарда құрылыс жұмыстарына пайдалану үшін бұзып алынған. Қазба салынған төбе бірнеше қайтара ауыр техникамен сырылғандықтан құрылыс қалдығы қатты бұзылып кеткен. Құрылыс іргетасының тек орны ғана сақталған. Алайда осы құрылыстың айналасына алаң ретінде төселген қыш кесектері сақталған. Құрылыстың солтүстік-батыс жағына көлемі 16х12 м., ал оң және сол жақ қапталына 2,5 м кесек қаландысы төселген. Құрылыстың солтүстік-батыс жағындағы кесек төсеніштің үстінде жапырыла құлаған қабырғаның орны анық көрініп жатыр. Бұл солтүстік бағытқа қарай құлаған құрылыстың қасбетіне

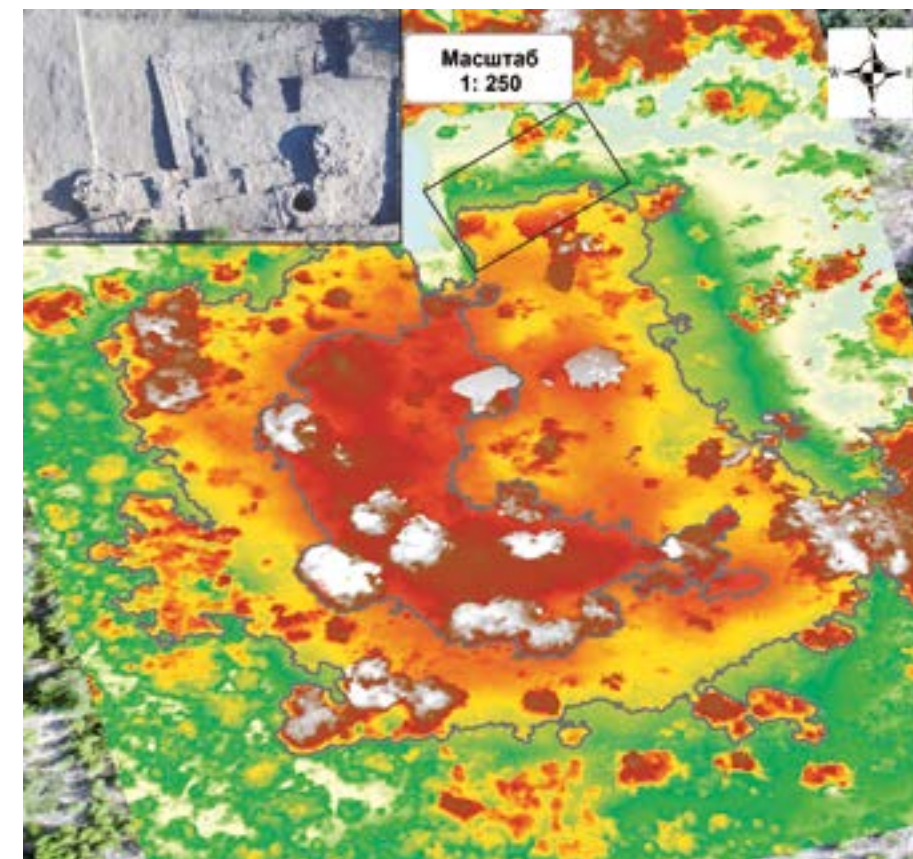
ұқсайды. Себебі осы құландының астында және айналасында етбетінен жатқан өрнекті кесектер мен сырлы қаптамалар көптеп кездеседі. Сонымен қатар 2018 жылғы қазба кезінде құрылыстың аркалы маңдайшасының құлап жатқан ізі де осы қабырғаның жиегіне жапсарлас жатыр (Елеуов, Талеев және т.б., 2019: 464).

Құрылыстың қасбетін көркемдеуге күйген кесек түрінде бетіне қатты затпен батырып салған оюлы, сегіз қырлы өрнектері бар. Ең үлкені көлемі 42х36 см және ең кішісі 15х10 см болатын қазірге дейін белгісіз сегіз түрлі қаптама үлгілері пайдаланылған. Одан бөлек араб қарпіндегі жазуы бар, гүлді және геометриялық өрнекті, ақ, сары, қоңыр, қанық және ашық көк түсті сырлы қаптамалардың қираған бөлшектері кездеседі (Сур. 3.).

Әдетте мұндай өрнекті қаптамалар кесене құрылысының қасбеті мен дөдегелерін әсемдеу үшін қолданылады. Мәселен, көлемі мен өрнектері ұқсас қыш қаптамалар Ұлытау өңіріндегі Алаша хан кесенесінің (Марғұлан, 2010: 341) қасбетіне жүргізілген. Ал, сырлы қаптамалардың ішіндегі көк түсті үш немесе сегіз бұрышты және 9х6 см көлемдегі төртбұрыш келген қаптамалар Ақмола

облысындағы Алтын Орда заманына (XIV-XV ғғ.) тиесілі Жәнібек-Шалқар кесенесінің сырлы қаптамаларына ұқсас келеді (Теңіз-Қорғалжын ойпатының..., 2010: 46). Құрылыс материалдарының салыстырмалы ұқсастықтарына қарай отырып, қазбадан ашылған құрылыс кесене болуы ықтимал деген болжам нақтылана түседі. Сонымен қатар кесененің ашылған аумағы, 10 м асатын қасбетінің биіктігі мен табылған өрнекті қаптамалары ескерткіштің мерзімін анықтаумен қатар оның әлеуметтік мәртебесінің де жоғары болғандығын айғақтайды.

Қазба 5. 2018 жылы ашылған сегіз қырлы медреседен батысқа қарай 20 м аралықтағы шағын төбенің үстінен 10х10 м қазба салынды. Төбенің үстінде көлемдері 24х24х5 см келетін қыш кесек сынықтары шашылып жатты. Төрт шаршыға бөле отырып қазбаны тазарту барысында 0,5 м тереңдіктен 1 және 2-шаршылардан қыш кесектен өрілген құрылыстың қалдықтары шыға бастады. Ал 3 және 4-шаршылар 1 м тереңдетіліп, қазбаның оңтүстік-шығыс бұрышынан көлденең өткен қыш кесектен өрілген құрылыс қабырғасы ашылды. Қабырғаның төменгі бір қатар қаландысы ғана

Сур. 4. Қазба 6. Төбенің цифрлы моделі мен қазба алаңы
Fig. 4 Excavation 6. Digital model and archeological site

Сур. 5. Кесік 2
Fig. 5. Reference mark 2

сақталған. Қазбаның орталық бөлігінен кесектен қалаған көлемі 0,6x0,65 м құрылыстың бір бұрышы анықталды. Қазбаны тазарту басында ғаныштан жасалған әшекейлі және сырлы қыш қаптамалар, құм, көзе, шыны ыдыстың ернеулері, сырлы ыдыстың бүйір сынықтары кездесті. Қазба алаңынан шыға бастаған құрылыстың кесектерін толығымен бұзып алғандығы байқалады.

Қазба 6. Ауылдың қазіргі зираты орналасқан жерден оңтүстік-батыста 250 м қашықтықта 2019 жылы салынған кесіктен ашыла бастаған құрылыс қалдығын анықтау мақсатында кесіктің аумағы кеңейтілді. Аумағы 46x34 м, биіктігі 1,5 м төртбұрышты келген төбенің солтүстік-шығыс бұрышынан 15x10 м көлемдегі қазба салынды (Сур. 4).

Қазба барысында екі мәдени қабаттың құрылыстары ашыла бастады. Жоғарғы (бірінші) қабатында диаметрі 2-2,2 м, биіктігі 0,3-0,4 м кесектен іші бітеу етіп өрілген екі мұнара мен олардың арасын жалғап тұрған ұзындығы 8 м,

ені 1,7 қабырға және ішкі жақ іргесіне жапсарлас орналасқан тандыр пеш, құдықтың орындары анықталды. Шығыс мұнараға іргелес орналасқан құдықтың диаметрі 1 м, тереңдігі 1,1 м, іші толығымен кесектен өрілген. Батыс мұнараның оңтүстік-шығыс іргесіне жақын орналасқан тандыр пешінің диаметрі 0,5 – 0,7 м, тереңдігі 0,3 м. Осы пештің іргесінен батыс бағытқа қарай кесектен өрілген ұзындығы 3 м, биіктігі 0,4 м қабырға өткен. Құрылыстың батыс және оңтүстік жағындағы қалған жалғасы қазбаның әлі ашылмаған бөлігінің астына қарай өткен.

Төменгі (екінші) мәдени қабатқа тиесілі құрылыс нысаны бірінші қабаттағы мұнаралардың солтүстік жағынан анықталды. Төртбұрыш келген, анықталған көлемі 7,6x5 м, биіктігі 1 м, ені 0,65 м кесектен өрілген бөлменің оңтүстік шеті жоғарғы құрылыстағы мұнаралардың астына қарай өтеді. Бөлме қабырғаларының ішкі және сыртқы жиектері бүтін кесектермен, ортасы сынық кесектермен қою лай араластыра отырып өрілген. Қазба барысында

алты түрлі сырлы кесенің, саптыаяқ пен табақтың ернеу сынықтары және ұршықбас кездесті.

Қазба 7. Қазба ауыл зиратынан оңтүстік-батыста, қазба 6-дан солтүстік-батыста, 400 м жерде қаланың орталық бөлігіне кіретін шағын төбешіктің үстінен салынды. Қазба түскен төбенің ортасында аумағы 32x20 м, тереңдігі 1,5 м болатын шұңқыр қалыптасқан және айналасында кесек сынықтары шашылып жатыр. Бұл осы аумақтағы ортағасырлық құрылыстың кесектерін бұзып алу кезінде қалыптасқандығы көзге анық байқалады. Төбенің орта тұсынан шығыстан батысқа бағытталған көлемі 15x10 м, тереңдігі 0,5-2 м қазба салынды. Бір ғана мәдени қабаттан тұратын қазбаның солтүстік-шығыс бөлігінде бөлменің бұрышы мен еденіне төселген қыш қаландысы анықталды. Бөлме қабырғаларының сақталған ұзындығы 2-3 м, биіктігі 0,2-0,4 м, күйген кесектен өрілген. Бөлменің ішінде аумағы 3x2,5 м қыш кесектен төселген едені сақталған. Қазбаның солтүстік-батыс бұрышын толығымен күл басып жатыр. Осы күл аралас құландыны тазарту барысында өртенген ыдыстардың (құты, табак, құм, су құбырының) сынықтары, бояулы, бояусыз ыдыстардың ұсақ бөлшектері кездесті. Өкінішке қарай, сынықтар тым ұсақ болғандықтан ыдыстардың нұсқасын, көлемдерін және қандай мақсаттағы ыдыс болғанын анықтау қиын. Қазбаның солтүстік жартысынан кесек сынықтары аралас бос топырақтың арасынан, 1,5 м тереңдіктен бояусыз қыш ыдыстар: құмның ернеулері, шұңғыл табақтың, шұңғыл кесенің, орта кесенің, кесенің, құты тәрізді ыдыстың мойыны, ыдыстың түбі, құмыраның тұтқасы, шүмек тәрізді ыдыс бөлшектері, ал сырлы-бояулы ыдыстардан: саптыаяқтың ернеуі, кеселердің сынығы, ернеуі, түбі, орта кесенің сынығы, сонымен қатар жылқының тістері, асық, моншақ, қола шеге мен сақталуы өте нашар екі мыс тиын табылды.

Кесік 2. Қала құрылысының шаруашылық аумағында орналасқан құрылыс нысандарын анықтау мақсатында ескерткіштің оңтүстік-батыс шетінде орналасқан ең биік төбелердің біріне кесік салынды. Кесік салынған төбе қазба 7-ден оңтүстікте 350 м жерде, шығыстан батысқа қарай өткен сайдың (ортағасырлық жол болуы да мүмкін) сол жағасында орналасқан, сыртқы топографиялық құрылымы «Г» тәрізді, аумағы 40x30 м, биіктігі 2-2,5 м, беті ойлы-шұңқырлы келген. Төбенің батыс жиегінің орта тұсынан шығыстан батысқа бағыттала отырып салынған кесіктің көлемі

8x3 м, тереңдігі 2,5 м. Кесіктен көлденең өткен (солтүстіктен оңтүстікке) екі қатар қабырға ашылды. Кесіктің шығыс жиегінен ашылған негізгі үлкен қабырғаның биіктігі 1,3 м, қалыңдығы 2,5 м. Осыған параллель жатқан биіктігі мен қалыңдығы 1 м екінші қабырға кесіктің батыс шетінен кесіп өтеді. Екі қабырғаның арасынан ретсіз шашылып жатқан адамның қаңқа сүйектері кездесті. Қабырғалар қыш кесектен өрілген. Қазбадан бетіне ою-өрнектер салынған, екі бетінде мұқалған ойықтары бар қыш кесектер (сур. 5), қанық және ашық көк түсті сырлы қаптамалардың бөлшектері, сырлы-бояулы ыдыстардың ернеуі, сынықтары мен қыш моншақ табылды.

Қорытынды

2020 жылы жүргізілген археологиялық зерттеулер барысында Қышқаланың әр аумағындағы құрылыс нысандарын анықтап, ғылыми ақпараттар алу мақсатында 5 жерде қазба жүргізілді. Нәтижесінде 2018 жылы ашыла бастаған кесененің аумағы мен құрылысы нақтылана бастады. Сонымен қатар қазба 6 және кесік 2-ден анағұрлым жақсы сақталған архитектуралық құрылысы ерекше нысандар ашыла бастады. Ал қазба 5 және 7 деп белгіленген зерттеу алаңдарындағы құрылыс қалдықтары қатты бұзылып кеткен.

Жалпы Қышқала құрылыстарына қолданылған қыш кесектердің көлемі 30x7-8 см біркелкі өлшемде құйылып, жақсы сапада күйдірілген. 2020 жылы зерттеулер барысында табылған жәдігерлер Қызылорда облыстық тарихи-өлкетану музейіне өткізіліп, қазіргі таңда камералдық өңдеу және ғылыми сараптамалық жұмыстар жүргізілуде.

Осы жылы атқарылған қазба жұмыстарының барысында қазба 6 мен кесік 2-ден ашыла бастаған құрылыс нысандарын болашақта толығымен ашып, кешенді зерттеу жұмыстарын жүргізудің маңызы жоғары. Сондай-ақ Қышқаладан 2018-2019 жылдары ашылған XIV – XV ғғ. тиесілі медресе, пеш және ортағасырлық қорыммен (Қызылорда облысы, 2019: 17-21) байланыстыра отырып, архитектуралық, ғылыми-теориялық қорытындылар жасауға мол мүмкіндік береді.

Ескерткіш Қызылорда қаласынан 40 шақырым жерде туристік нысанға айналдыруға өте қолайлы жерде орналасқан. Сондықтан кешенді зерттеу жұмыстарын жалғастыра отырып, осы өңірдегі Жошы Ұлысы (Алтын Орда) кезеңіндегі бірегей қасиетті орындардың біріне айналдыруға болады.

Әдебиеттер

Елеуов М., Талеев Д., Есенов С., Молдахмет А. Ортағасырлық Қышқалада 2018 жылы жүргізілген зерттеулер. // Марғұлан оқулары – 2019: Көрнекті қазақстандық археолог К.А. Ақышевтың 95 жылдығына арналған Халықаралық археологиялық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. – Нұр-Сұлтан, 2019. – 460-468 бб.

Қызылорда облысы Сырдария ауданындағы Қышқала қалашығына археологиялық зерттеу жұмыстарын жүргізу қызметі тақырыбы бойынша 2019 жылы

атқарылған ғылыми-зерттеу жұмыстары жайлы есеп (аралық). – Алматы, 2019. 80 б.

Марғұлан Ә.Х. Шығармалары. Алматы: «Алатау», 2010. – Т. 9. – 472 б.

Талеев Д.А., Елеуов М., Есенов С. Тағдыры жұмбақ Қышқала. // Қазақстан археологиясы. 2018. № 1-2. 259-271 бб.

Теңіз-Қорғалжын ойпатының ғибадат ету ескерткіштері. Астана: Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰҰ, 2011 – 152 б.

References

Eleýov M., Taleev D., Esenov S., Moldahmet A. Ortaғасыrlyq Qyshqalada 2018 jyly júrgizilgen zertteýler. // Marǵulan oqýlary – 2019: Kórnekti qazaqstandyq arheolog K.A. Aqyshevtyń 95 jyldyǵyna arnalǵan Halyqaralyq arheologialyq ǵylymı-tájiribelik konferensia materialdary. – Nur-Sultan, 2019. – 460-468 bb.

Qyzylorda oblysy Syrdaria aýdanyndaǵy Qyshqala qalashyǵyna arheologialyq zertteý jumystaryn júrgizý qyzmeti taqyryby boıynsha 2019 jyly atqarylǵan ǵylymı-

-zertteý jumystary jaily esep (aralyq). – Almaty, 2019. 80 b.

Marǵulan Á.H. Shyǵarmalary. Almaty: «Alataý», 2010. – T. 9. – 472 b.

Taleev D.A., Eleýov M., Esenov S. Taǵdyry jumbaq Qyshqala. // Qazaqstan arheologiasy. 2018. № 1-2. 259-271 bb.

Teńiz-Qorǵaljyn oıpatynyń ǵıbadat etý eskertkishteri. Astana: L.N.Gýmilev atyndaǵy EÚÚ, 2011 – 152 b.

Елеуов М.¹, Есен С.², Молдахмет А.³

¹ Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан

² Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
г. Нур-Султан, Казахстан

³ Национальный музей РК,
г. Нур-Султан, Казахстан
e-mail: syrym.e@mail.ru

ИССЛЕДОВАНИЯ НА ГОРОДИЩЕ КЫШКАЛА В 2020 г.

В статье публикуются первые результаты исследований, проведенных в 2020 году в средневековом городище Кышкала. Это исследование является продолжением археологических раскопок памятника, ведущихся с 2018 года. Исследования проводились на 5 объектах, расположенных в центральной части средневекового города и в хозяйственной зоне. Основная часть статьи содержит первые общие сведения и результаты сравнительного анализа обнаруженных во время раскопок сооружений, а также керамики и строительных материалов.

Ключевые слова: Кышкала, средневековье, Улус Джучи, мавзолей, строительство, керамика.

Eleuov M.¹, Esen S.², Moldakhmet A.³

¹ al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan,

² L.N. Gumilyov Eurasian national university
Nur-Sultan, Kazakhstan

³ National Museum of the Republic of Kazakhstan
Nur-Sultan, Kazakhstan
e-mail: syrym.e@mail.ru

RESEARCH ON THE ANCIENT TOWN OF KYSHKALA 2020

This paper presents the first results of research conducted in 2020 in the medieval town of Kyshkala. This study is a continuation of archeological excavations at the monument, which have been underway since 2018. The research was carried out at 5 facilities located in the central part of the medieval town and in the service zone. The main part of the paper contains the first general information and results of comparative analysis, which were obtained during the excavations of the constructions, the pottery and building materials found in them.

Keywords: Kyshkala, medieval, The Ulus of Jochi, mavzoley, construction, ceramics, brick.

Жайлыбаев Д.Ж.

Еуразия ғылыми-зерттеу институты,
Алматы қ., Қазақстан
e-mail: daulet_87@bk.ru

ҚАЗАҚСТАННЫҢ КИЕЛІ ЖЕРЛЕРІНІҢ ТУРИСТІК ӘЛЕУЕТІ: ТҮРКІСТАН ОБЛЫСЫ МЫСАЛЫНДА

Қазақстанның туризм саласын дамытуда киелі жерлердің әлеуеті үлкен маңызға ие. Бұл жергілікті жерлерде киелі мекендердің туристік әлеуетінің жоғары екендігін көрсетеді. Сонымен қатар, туристік маршруттардың картасында Түркістан облысының орны ерекше екені белгілі. Бұл облыстың киелі жерлерінің көптігімен сипатталады. Мақалада облыс көлеміндегі киелі орындардың этномәдениетке әсері, антропологиясы мен туристік саланың негізгі көрсеткіштері берілген. Бұл киелі жерлердің адамдармен қатынасының ерекше дәстүрлі ғұрыптардың жаңа формасының қалыптасқандығын түсіндіреді. Мысалы, киелі мекендерде туризмнің дамуы киелі кеңістіктің функциясына көптеген өзгерістер алып келуде, яғни ендігі жерде адамдар киелі ортаға ғұрыптар орындау үшін емес, тек турист ретінде көру, фотоға түсу және т.б. мақсаттарда келеді. Бұл адамдардың киелі орындарға туризм арқылы келуінің ерекшелігі болып табылады.

Түйін сөздер: киелі жерлер, туризм, антропология, Түркістан, Жібек жолы, қызмет көрсету.

Кіріспе

Қазақстанның киелі жерлерінің туризмдегі орны мен үлесін зерттеу қазіргі қоғамдық ғылымдардың алдындағы іргелі мәселелердің бірі болып табылады. Сонымен қатар, киелі жерлерді антропологиялық тұрғыдан адамның киелі жерлерге қатынасын жан-жақты қарастыру отандық этнология ғылымының жаңа бағыттарының бірі екені анық. Осы тұрғыда Түркістан облысының киелі жерлерінің туристік әлеуеті еліміздің туризм саласының басым бағыттарының бірі болып табылады. Бұл өз кезегінде туристер мен қоса ізденуші ғалымдардың қызығушылығын арттыруда. Қазіргі кезде Түркістан облысының жан-жақты дамуында киелі орындары жаңа деңгейде қарастырылып, туризм арқылы дәріптеу орын алған. Бұл ғасырлар бойы қалыптасқан ғұрыптық дәстүрлердің жаңа формасын анықтауға мүмкіндік береді.

Талқылау

Киелі мекендер мен кеңістіктің антропологиясын зерттеушілер әр кезеңде жан-жақты түсіндіруге тырысты. Бұл киелі ұғымының шеңберін кеңейтіп, функциясын арттыруға жағдай жасады. Осы тұрғыда еуропалық ғалымдардың орны ерекше екені белгілі. Мысалы, белгілі социолог Э. Дюркгейм сакралды терминін алғаш рет ғылымға енгізді. Ол киелі ұғымын жан-жақты түсіндіріп, өз зерттеулерінде дін мен ғұрыптық дәстүрлерге деген адамның ықыласын киелі ұғым ретінде түсінді. Ал, Марсель Мосс Эмиль Дюркгеймнің ілімін жалғастырып, оған толықтырулар енгізді. Мысалы, адамдардың алғашқы қауымдық құрылысында құрбандық сыйларының орын алуы киелі ұғымы ретінде қарастырылатынын айғақтады. Сонымен қатар, бұл тұжырымды зерттей келе киелі ұғымының діни көзқарастан ерекшеленетінін атап өтті. Ал,

Мишель Лейрис және Жорж Батайлар киелі ұғымын әртүрлі бағытта түсіндіреді. Соның ішінде киелілік ұғымын адамның күнделікті өмірінен тыс іс-әрекет ретінде қарастырады. Жалпы, қазіргі уақытқа дейін қалыптасқан киелі мекендер мен кеңістіктің антропологиясын түсіну әртүрлі бағытта қалыптасқан. Ендігі жерде осы киелі жерлердің туризм саласында жетекші кластерге айналуы әр елдің әлеуметтік-экономикалық мүмкіндіктерін кеңейтеді.

Деректер

Түркістан облысының киелі жерлері мен оның тарихи маңызы жөнінде көптеген деректер сақталған. Соның ішінде Түркістан қаласының экономикалық маңызы мен саяси функциясына қарай оның атауының да өзгеріп отырғандығын байқауға болады. Мысалы, IX ғасырдағы араб тарихшысы Ибн Хордадбектің «Китаб әл-месалик, уа-л-мемалик» атты шығармасында «Түркістан» деген бөлім берілген. Онда түркілер елі Хорасан мен Седжестанмен шектеседі. Ал, Түркістан мен түркілер бірнеше халықтар мен мемлекеттерге бөлінеді. Сонымен қатар, олар жылқы сүтін ішіп, етін жейді, оларда егін шаруашылығынан тек тары өсіреді деп көрсетілген (МИТТ, 1939: 149). Бұл деректен Түркістан этнонимі жалпылама географиялық түсінікті беретін кең ұғымды білдіретінін көруге болады. Сонымен қатар, Алтын Орда заманына жататын Муин ад-дин Натанзидің «Ескендір анонимі» шығармасында Сасы Бұқаның баласы Ерзеннің билігін айта келе, оның хандық дәуірінде медресе, ханака, мешіттердің көпшілігі Отырар, Сауран, Жент, Баршынкентте орналасқандығын және бүкіл Түркістанды жұмақтың үлгісі ретінде қалыптастырғандығын жазады (СМИЗО, 1941: 129). Бұл деректен де байқайтынымыз Түркістан атауы Сыр бойындағы қалалардың жалпы атауы ретінде берілген. Сонымен қатар, XV–XVI ғғ. деректерде, соның ішінде «Фатх-намеде» Түркістан атауы аталып, Мұхамед Шайбани ханның інісі Махмуд сұлтан Отырар мен Иассы қаласына келгендігі көрсетіледі (МИКХ, 1969: 69). Дәл осы оқиға Камал ад-дин Әли Бинаидің «Шайбани-наме» еңбегінде кездеседі, алайда мұнда Түркістан уәлаяты деп беріледі (МИКХ, 1969: 102). Алайда, мұндағы «уәлаят» сөзі әкімшілік территориялық жағынан тек Түркістанға телінбесе керек, себебі, «Шайбани-намеде» Түркістаннан бөлек, Сығанақ, Созақ және Отырар уәлаяты деп көрсетілген (МИКХ, 1969: 105–106). Ал, Масуд-бен Усман Кухистанидің «Тарих-и Абул-Хаир-хани» еңбегінде Түркістан өлке ретінде

беріліп, Иассы Түркістан өлкесіндегі маңызды қамалдардың бірі ретінде көрсетіледі (МИКХ, 1969: 162). Сонымен қатар, XIX ғасырдың екінші жартысында жазылған көптеген зерттеушілердің еңбектері сақталған. Сондай-ақ, қазіргі Түркістан қаласының туристік қызметіне байланысты статистикалық мәліметтер мен заңдық-нормативтік актілер дереккөздер болып табылады. Оның сыртында автордың экспедициялық материалдары да пайдаланылды.

Әдістер

Мақаланы жазуда тарих ғылымының тарихилық, шынайылық қағидасы, жүйелілік ұстанымдары қолданылды. Сонымен қатар, этнология ғылымының бақылау, сауалнама, контент-сараптама және салыстырмалы әдістері барынша пайдаланылды. Бұл Түркістан облысының киелі жерлерін зерттеу барысында барынша толыққанды зерттеу жүргізуге мүмкіндік береді.

Нәтижесі

Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы мен антропологиясы бірнеше ғасыр бойы қалыптасып, ерекше ғұрыптар мен дәстүрлердің жалғастығы болып табылады. Жалпы, ғылым үшін киелі кеңістікті зерттеу қазіргі уақытта өзекті мәселеге айналып келеді. Бұл тұрғыда Еуропа елдерінің зерттеушілері әртүрлі пікір білдіріп, өз тұжырымдарын жасаған. Мысалы, Э. Дюркгейм, М. Мосс, М. Лейрис және Ж. Батай сынды ғалымдар киелі ұғымын әртүрлі бағытта түсіндіреді. Соның ішінде киелілік ұғымын адамның күнделікті өмірінен тыс іс-әрекет ретінде қарастырады. Сондай-ақ, киелі кеңістіктің дінмен байланысының жоқтығын көрсеткісі келеді (Меликов, 2010: 111–112). Алайда, киелі кеңістіктің антропологиясы теоцентристік тұрғыда да көп зерттелді. Себебі, адамның киелі кеңістікпен өзін байланыстыруы оның наным-сеніміне де тікелей әсер етеді. Ал, осы сенімдерден құрылған іс-әрекеттер әр халықтың дәстүрлі ғұрыптарын қалыптастырып отыр. Бұл киелі жерлердің антропологиясын, яғни адамдардың киелі жерлерге деген қатынасын жан-жақты қарастыруға мүмкіндік береді.

Жалпы, Қазақстанның киелі жерлерін зерттеу және оны жаңа қырынан көрсету еліміздің қоғамдық ғылымдарының алдындағы негізгі міндеті болып табылады. Осы тұрғыда 2017 жылы 12 сәуірде Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық

мақаласынан кейін, елімізде қоғамдық ғылымдар арасында үлкен серпіліс болды. Бұл «Рухани жаңғыру» мемлекеттік бағдарламасының қабылдануына негіз болды. Осы бағдарлама аясында бірнеше бағытта ғылыми-зерттеу жұмыстары қолға алынды. Оның ішінде «Қазақстанның киелі жерлерінің географиясын» дайындау аса маңызды міндеттердің бірі болды (Мемлекет басшысының..., 2017). Бұл жобаның мақсаты Қазақстан территориясындағы барлық киелі жерлердің тізімін алып, оған арнаулы зерттеулер жүргізу болды. 2017 жылдың екінші тоқсанында басталған бұл жобаларды Қазақстанның көптеген ғылыми-зерттеу институттары, жергілікті музейлер, ғылыми орталықтар және т.б. қолға алды. Соның ішінде Ш.Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты мен «Қасиетті Қазақстан» арнайы ғылыми-зерттеу институтының орны ерекше. Киелі орындарды зерттеу жұмысы тек фотоға түсіріп, өлшемін алумен ғана шектелді. Алайда, қолға алынған жобаның жұмыстары жалғасын тауып, киелі орындардың тізімін жасап, оның классификациясын дайындау жұмыстары жүргізіле берді. Дегенмен, 2017 жыл соңында жобаның нәтижесі ретінде Алматы қаласы, Алматы облысы, Астана қаласы мен Ақмола облысына арналған алғашқы том жарық көрді. Бұл томның дайындалуына бірнеше маман тартылып, бірқатар зерттеулер жүргізілді (Қасиетті Қазақстан, 2017).

Жалпы, Қазақстанның киелі географиясын жан-жақты қарастыруға болады. Оның бір бөлігі Арал-Каспий аймағы болса, тағы бір бөлігі Сырдария өзенінің жағалауын қамтиды. Әр аймақтың өзіндік ерекшеліктері бар. Мысалы, Арал-Каспий аймағы, Аралдың солтүстігі, Доңызтау, Үстірт, Маңғыстау ескерткіштерінің әліде болса толық ашылмағанын байқауға болады. Ал, Сырдың бойындағы ескерткіштер мен мемориалды кешендер бірқатар зерттелді. Алайда, еліміздегі бұл киелі орындар бір жақты археологиялық тұрғыдан зерттелгенімен, ескерткіштану, этноархеологиялық және этнографиялық жағынан толық зерттелмеген. Ол жөнінде белгілі ғалым С.Е. Әжіғалидің өзінің «Тұран мұрасы» идеясында Қожа Ахмет Яссауи және қазақ мәдениеті мәселесін басшылыққа алады (История и культура..., 2001: 5). Ол қазақ ескерткіштерін мынадай үш топқа бөліп қарастыруды ұсынады: бірінші, мемориалды-ғұрыптық архитектура. Оған, Алтын Орда, Ақорда, Көкорда, Қазақ хандығы, Ноғай ордасы кезеңіне жататын кесенелер, мешіттер, қабір тастар, құлыптастар жатады.

Екінші топқа, қазақтың қоныстану жүйесіндегі тұрақтары жатады. Оған қазақтың қыстауы, дәстүрлі тұрғын үйлері, ғұрыптық кешендер, ескі құдықтар және т.б. кіреді. Сондай-ақ, үшінші топқа, араб эпиграфикасындағы түркі ескерткіштері жатады. Оған XII–XIII ғасырларға жататын және XX ғасырдың басына дейін жалғасқан тастан қашалған эпитафиялы мемориалды ескерткіштер жатады (Ажигали, 2011: 337–338).

Жалпы, қазіргі Түркістан облысының киелі жерлерінің зерттелу тарихы XIX ғасырдың екінші жартысы мен XX ғасырдың басында-ақ басталды. Бұл өлкені зерттеушілердің қатарында Н.Н. Балкашин (Балкашин, 1887: 21; 263), Ә. Диваев, П.Н. Ахмеров (Ахмеров, 1896: 17) және Н.С. Лыкошин (Лыкошин, 1902) сынды зерттеушілер тұрды. Бұл зерттеулердің негізгі объектісі Қожа Ахмет Яссауи кесенесінің архитектуралық құрылысы мен жергілікті халықтың киелі жерлерге деген сенімі төңірегінде болды. Сондай-ақ аталмыш облыстағы киелі жерлерге 100 жылдан астам уақыт бойы археологиялық зерттеу жұмыстары жүргізілді. Нәтижесінде Ұлы Жібек жолы бойындағы көптеген қалалардың орны ашылды. Оның көпшілігі ғылыми айналымға енді (Байпаков, 1989: 5–12).

Ал, «Қазақстанның сакралды географиясы» жобасы аясында жүргізілген зерттеулер бойынша киелі жерлерді бес классификацияға бөліп қарастырады. Соның ішінде Түркістан облысы ескерткіштерінің орны ерекше, себебі, көрсетілген бес топқа сәйкес киелі орындардың табылуы өңірдің ежелгі тарих пен қазіргі заманның сабақтас ортасы екенін көрсетеді. Енді, берілген топтарды қарастыратын болсақ:

1. Табиғи мұра кешендері. Оған Қазығұрт тау кешені (Қазығұрт ауданы) және Жылаған ата бұлағы мен үңгірі (Түркістан қаласы) жатады;

2. Археологиялық ескерткіштер және ортағасырлық қалалық орталықтар. Бұл бөлімге Отырар қалашығы (Отырар ауданы), Яссы (Күлтөбе, Түркістан) қалашығы, Сайрам қалашығы (Сайрам ауданы), Сауран қалашығы (Түркістан қаласы), Созақ қалашығы (Созақ ауданы) және т.б.;

3. Діни және ғибадат орындары болып табылатын орындарға Үкаш ата (Түркістан қаласы), Баба түкті шашты Әзіз кесенесі (Созақ ауданы), Ибраһим ата, Қарашаш ана, Гауһар ана кесенелері (Сайрам ауданы, Түркістан қаласы), Бәйдібек би, Домалақ ана кесенелері (Бәйдібек ауданы), Исмаил ата сәулет кешені (Қазығұрт ауданы). Сонымен қатар, «Әзірет Сұлтан» тарихи-мәдени кешені (оған: Қ.А. Яссауи кесенесі, Салқам Жәңгір, Тәуке хан, Шақшақ Жәнібек, Қаз дауысты

Қазыбек би, Қанжығалы Бөгенбай, Жауғаш және т.б.) кіреді (Түркістан қаласы). Сондай-ақ, Арыстан баб кесенесі (Отырар ауданы) және Қарабура әулие кесенесі (Созақ ауданы) жатады;

4. Тарихи тұлғаларға қатысты қасиетті орындар. Бірінші, Есім хан кесенесі (Түркістан қаласы), екіншіден, Хақназар хан кесенесі (Созақ ауданы);

5. Саяси, тарихи оқиғаларға байланысты қасиетті орындар: Таңбалы тас ескерткіші (Созақ ауданы), Бірлік Ордабасы мемориалды кешені жатады («Қасиетті Қазақстан» картасына..., 2017). Көрсетілген киелі орындардың сыртында тізімге кірмеген, немесе әлі де толық зерттеуді қажет ететін ескерткіштер де баршылық. Себебі, бұл киелі географиялық картаны дайындау барысында тізімнің бірнеше өзгергендігі байқалады. Соған сәйкес, Түркістан облысындағы киелі орындардың тізімі бұл көрсеткішпен шектелмейді.

Түркістан облысындағы киелі жерлер географиясына жан-жақты зерттеулер жүргізіп, оны әртүрлі салада тиімді пайдаланудың жолын қарастыруды қажет етеді. Соның бірі ретінде жергілікті мәдени туризмді дамыту да негізгі нысан болып табылады. Мысалы, Қазақстанның туризм саласы Бүкіләлемдік экономикалық форумның «Саяхат пен туризм» санаты бойынша бәсекелестік қабілеттілігі индексіне 2017 жылғы көрсеткіш бойынша 136 елдің ішінде 81 орынға тұрақтаған болатын. Бұл 2015 жылда тіркелген 85 орыннан еліміздің алға жылжығандығын көрсетеді. Айтылған рейтингті кейбір посткеңестік елдермен салыстыратын болсақ, Ресей – 43, Грузия – 70, Әзербайжан – 71, Қырғызстан 115 орынға жайғасқан (Траиспаева, 2017). Қазақстанның туристік кластері бойынша Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың «Ұлт жоспары – бес институционалдық реформаны жүзеге асыру жөніндегі 100 нақты қадам» бағдарламасының 57 қадамында «туристік кластерлер құруда үздік тәжірибесі бар стратегиялық (зәкірлік) инвесторлар тарту» қажет деп көрсетілген болатын (Ұлт жоспары..., 2015).

Қазақстандағы туризм саласының дамуы жан-жақты жүргізіліп келеді. Соның ішінде киелі орындардың орны бөлек. Мысалы, әлемдік туристік мекемелердің 2018 жылғы көрсеткіші бойынша, Қазақстанға жылына 4 млн. 560 мың адам келіп, ЖІӨ-нің 5,3% туристік қызметтерден түскен қаржыдан құралып отыр (Статистика и обзор..., 2018). Бұл көрсеткішті «Қазақстан Республикасының туристік саласындамытудың 2025 жылға дейінгі бағдарламасында» 8% дейін жеткізу көзделіп отыр (ҚР туристік саласын..., 2017). Қазірге дейін ЮНЕСКО тізіміне Қазақстандағы 2 табиғи

және 3 архитектуралық объектінің кіруі әлемдік статистикалық көрсеткіштерде Қазақстанның мәдени туризмді дамытуға қолайлы екендігін түсіндіреді. Қазақстанның туризм саласының мәдени немесе этнотуризмге негізделуі оның көне көшпелі өркениет пен Жібек Жолы бойындағы қалалық мәдениеттің сақталуының нәтижесі болып отыр. Себебі Қазақстандағы табиғи және архитектуралық ескерткіштердің бүгінгі күнге жетуі халықтың этномәдениетімен тікелей байланысты. Осы орайда Түркістан облысы Қазақстандағы мәдени және архитектуралық ескерткіштердің көп сақталған ортасы болып табылады. Қазіргі кезде Түркістан қаласының маңындағы археологиялық ескерткіштердің саны 99-ға жетіп отыр (Яссауи мұрасы, 2019). Бұл өңірдегі көне қалалардың мәдени қабатының тереңде екендігін көрсетеді.

Түркістанның көне мәдениетінің соңғы кезеңдері Қазақ хандығымен тікелей байланысады және онда қазақ хандары мен билерінің пантеоны қалыптасқан (өз кезегінде қазақ халқы Түркістанға зиярат етуді «кіші қажылыққа» теңеген). Қаладағы бұл нысандар археологиялық және этнографиялық кешенді зерттеу жұмыстарын жүргізуді қажет етеді.

Түркістан облысында қазіргі уақытта киелі жерлерді мәдени туризм бағытында дамытуға үлкен күш салынуда. Ал, Отырар және Сауран көне қалалары мен Арыстан баб, Қожа Ахмет Яссауи, Домалақ Ана кесенелері және басқа ескерткіштер қазіргі күннің өзінде мәдени туризмнің негізгі объектілеріне айналып отыр.

Соған сәйкес, өңірдегі туризм мәселесі әр жылда әртүрлі бағдарламалар тарапынан қаржыландырылады. Мысалы, Түркістан қаласындағы мәдени ескерткіштер 2011 жылы Қазақстан Республикасының «Жібек жолы тарихи орталықтарының өрлеуі, түркі тілдес мемлекеттердің мәдени мұраларының дамуын сақтау және иелену» мемлекеттік бағдарламасына енген (Оңтүстік Қазақстан облысы..., 2011). 2016 жылы «Көне Түркістан» жобасы аясында қаланың бас жоспары мен даму перспективалары қарастырылған болатын. Ал, облыс орталығы Түркістан қаласына ауысқаннан кейінгі инвестициялық жобаны қарайтын болсақ, бұл жоба қайта қарастырылып, жаңа жоспарлар енгізілген. Мысалы, 2019-2021 жж. арналған инвестициялық жобаға облыстық бюджеттен 2019 жылға жобалау сметалық жұмыстарға 433 млн. теңге, 2020 жылға құрылыс объектілеріне 3 млрд. теңге, 2021 жылғы құрылыстарға 6,9 млрд. теңге қарастырылған (2019-2021 жж. арналған..., 2019). Бұл қаржының

басым бөлігі облыстың көркеюі мен туризмнің дамуына бағытталғандығын көреміз. Мысалы, жоба бойынша Түркістан қаласының өзінде 10 астам ірі мәдени кешендердің құрылысы жоспарланып отыр. Оның ішінде: Түркістан қаласының бейнелеу өнері музейі, «Ұлы дала елі» орталығы, Опера және балет театры, «Түркі әлемі орталығы», «Күлтөбе» аспан астындағы мұражай, қалалық амфитеатр, «Әзірет Сұлтан» тарихи-мәдени қорығының ішіндегі мәдени-демалыс нысандары, Түркістан облысы тарихи-өлкетану музейінің құрылысы көзделген. Бұл құрылыс объектілерінің дені мәдени туризмді дамытуға бағытталған. Осы өзгерістерді негізге алып қарайтын болсақ, Түркістандағы киелі жерлердің туристік салада жаңа деңгейге көтерілуі қажеттігін байқаймыз. Бұл «Қазақстан Республикасының туристік саласындамытудың 2025 жылға дейінгі мемлекеттік бағдарламасындағы» ТОП-10 енген туристік нысандарға Түркістан облысы жылына 1,5 млн. турист тартуы қажет екені көрсетіледі (ҚР туристік саласын..., 2018). Ал, осы бағдарламада Қазақстанның оңтүстік өңірлеріне қатысты арнайы «Ұлы Жібек жолын жаңғырту» кластері қарастырылады. Бұл кластер Қызылорда облысының орталық және шығыс бөлігін, Түркістан облысының оңтүстік-батыс және солтүстік-батыс бөлігін, Жамбыл облысының оңтүстік-батыс бөлігін қамтиды (ҚР туристік саласын..., 2017). Сондай-ақ, «Ұлы Жібек жолын жаңғырту» кластері кезең-кезеңмен кеңейтіліп, «Ұлы Жібек жолының жүрегі» ретінде сипатталатын болады. Бұл Батыс Еуропа – Батыс Қытай халықаралық көлік дәлізі бойындағы елді мекендердегі туристік саланы да дамытатын болады деп күтілуде. Ол өз кезегінде Түркістан қаласы экономикасының туристік-сервистік бағытын дамыту және ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалану арқылы бәсекеге қабілеттілігін арттырады деп

көзделген (ҚР туристік саласын..., 2017). Бұл бағдарламалардың негізгі қозғаушы күші «Қазақстан Республикасының туристік қызмет туралы» заңы болып табылады. Оның 8-бабы 3-тармағында «Қазақстан Республикасы туралы туризм үшін қолайлы ел деген түсінікті қалыптастыру» деген принцип бекітілген (ҚР туристік қызмет..., 2019). Соның негізінде елдегі этнотуризм ошақтары киелі жерлердің географиясы арқылы анықталып тиісті шаралар атқарылады.

Түркістан қаласы әкімдігінің мәліметтеріне сүйенсек, 2018 жылдың қаңтар-қыркүйек айларында Түркістан қаласына 1 млн. 54,2 мың турист келіп, соның ішінде 33,2 мың турист алыс және жақын шетелдерден келген. Бұл 2017 жылғы көрсеткішпен салыстырғанда туристер саны 5,6% артқандығын көрсетеді. Сонымен қатар, келген туристерге көрсетілген қызметтің көлемі 3 млн. 936 мың теңгені құрап, қаладағы ЖІӨ-нің 4,9% құраған (Түркістан қаласының, 2019). Қаланың мәдени туризм саласында облыс көлемінде жетекші орынға шығуы, ондағы іргелес мәдени ошақтардың Отырар оазисіне тиістілігімен сипатталады.

Қорытынды

Жалпы алғанда, Түркістан облысының туристік кластеріндегі киелі орындардың орны ерекше. Оның келешекте даму бағыттары жан-жақты жетілетін болады. Бұл Қазақстанның тек туристік саласы үшін ғана емес, сонымен қатар, бүкіл Орталық Азияның экономикалық және мәдени платформасы ретінде қызмет атқаратыны сөзсіз. Алайда, соңғы кездегі оқшаулану жағдайының созылуы елдің туризм саласын қайта қарауды қажет етеді. Бұл киелі орындарды жаңа бағытта зерттеу қажеттігін анықтайды.

Әдебиеттер

«Қасиетті Қазақстан» картасына енген орындар мен нысандардың толық тізімі. 2017. URL: http://old.baq.kz/kk/news/ruhani_zhangiru/kasietti_kazakstan_kartasina_engen_orindar_men_nisandardin_tolik_tizimi20171110_210700. (қаралған уақыты: 25.03.2020).

2019-2021 жж. арналған басым облыстық бюджеттік инвестициялар тізімі. 2019. URL: www.ontustik.gov.kz. (қаралған уақыты: 10.03.2019).

Ажигали С.Е. «Казахское памятниковедение» как важнейшее научно-практическое направление в сфере культуры // «Арал-Каспийский регион в истории и культуре Евразии» Материалы II Международной научной конференции, посвященной 20-летию независимости Республики Казахстан (г. Актобе, 14–18 сентября 2011). Алматы-Актобе. 2011. С. 337–338.

Ахмеров П.Н. Надписи мечети Ахмеда Ясави // Известия Общества археологии, истории и этнографии при Казанском университете. Казань. 1896. Т. 13. Вып. 1. С. 17.

Байпаков К.М., Подушкин А.Н. Памятники земледельческо-скотоводческой культуры Южного Казахстана (I тыс. н.э.). Алма-Ата: Наука. 1989. С. 5–12.

Балкашин Н.Н. О киргизах и вообще о подвластных России мусульманах. СПб. 1887. С. 21.; Об исследованиях Н.Н. Балкашина касательно киргизской орды. // ИРГО. 1882. Вып. 6. С. 263.

История и культура Арало-Каспия. Сборник статей. Вып. 1. / Под общ. ред. С. Әжіғали. Алматы: Құс жолы. 2001. С. 5.

Қазақстан Республикасының туристік қызмет туралы Заңы. 2019. URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=51023618. (қаралған уақыты: 07.03.2019).

Қазақстан Республикасының туристік саласын дамытудың 2023 жылға дейінгі тұжырымдамасы. 2017. URL: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1700000406>. (қаралған уақыты: 07.03.2019).

Қазақстан Республикасының туристік саласын дамытудың 2023 жылға дейінгі тұжырымдамасы. 2017. URL: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1700000406>. (қаралған уақыты: 07.03.2020).

Қазақстан Республикасының туристік саласын дамытудың 2025 жылға дейінгі мемлекеттік бағдарламасы. – Астана, 2018. URL: https://www.mks.gov.kz/uploads/files/2025_kz.doc. (қаралған уақыты: 08.03.2019).

Қасиетті Қазақстан. 2017. – Алматы: «Арыс». Том 1. 480 бет.

Лыкошин Н.С. Суверия киргиз, связанные с Туркестанской мечетью Хазрет Султана // Туркестанские ведомости. 1902. № 17.

Материалы по истории казахских ханств XV–XVIII вв. Извлечения из персидских и тюркских сочинений. Составители: С.К. Ибрагимов., Н.Н. Мингулов., К.А. Пищулина., В.П. Юдин. Алма-Ата: «Наука». 1969.

Материалы по истории туркмен и Туркмении. VIII–XV вв. Арабские и персидские источники. Под редакцией С.Л. Волина, А.А. Ромаскевича и А.Ю. Якубовского. М.-Л. Том I. 1939. С. 149.

Меликов Г.В. Антропология сакрального: к характеристике предмета исследования // Ученые записки Казанского государственного университета. 2010. Т. 152. С. 111–112.

Мемлекет басшысының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғырту» атты мақаласы. 2017. URL: http://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynyn-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy. (қаралған уақыты: 22.03.2020).

Оңтүстік Қазақстан облысы Түркістан қаласының бас жоспары туралы. 2011. URL: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1100000735>. (қаралған уақыты: 12.03.2019).

Сборник материалов относящихся к истории Золотой орды. 1941. Извлечения из персидских сочинений собранные В.Г. Тизенгаузенем и обработанные А.А. Ромаскевичем и С.Л. Волиным. М.-Л. Т. 2. С. 129.

Статистика и обзор стран мира. URL: http://stattur.ru/statistics.php?cont_sel=kazakhstan#kazakhstan. 2018. (дата обращения: 07.03.2019).

Траиспаева М. Обзор Индекса конкурентоспособности путешествий и туризма (ВЭФ). Результаты Казахстана. 2017. URL: <https://www.qaztourism.kz/storage/app/media/analytics/IKPT.pdf>. (дата обращения: 07.03.2019).

Түркістан қаласының ағымдағы жағдайы және даму бағыттары. 2019. URL: www.turakimat.gov.kz. (қаралған уақыты: 09.03.2019).

Ұлт жоспары – бес институционалдық реформаны жүзеге асыру жөніндегі 100 нақты қадам. 2015. URL: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000100>. (қаралған уақыты: 07.03.2019).

Ясауи мұрасы. 2018–2022 жж. арналған «Әзірет Сұлтан» қорық музейінің даму тұжырымдамасының жобасы // Ясауи мұрасы. 2019. № 1–2. 22–23 қаңтар.

References

- «Qasietti Qazaqstan» kartasyna engen oryndar men nysandardyn tolyq tizimi. 2017. URL: http://old.baq.kz/kk/news/ruhani_zhangiru/kasietti_kazakstan_kartasina_engen_orindar_men_nisandardin_tolik_tizimi20171110_210700. (qaralğan ýaqyty: 25.03.2020).
- 2019-2021 jj. arnalğan basym oblystyq búdjettik investisialar tizimi. 2019. URL: www.ontustik.gov.kz. (qaralğan ýaqyty: 10.03.2019).
- Ajigali S.E. «Kazahskoe památnukovedenie» kak vajneishee naýchno-prakticheskoe napravlenie v sfere kúltýry // «Aralo-Kaspijski region v istorii i kúltýre Evrazii» Materialy II Mejdýnarodnoi naýchnoi konferensii, posváshennoi 20-letíy nezavisimosti Respýbliki Kazakhstan (g. Aktobe, 14–18 sentábrá 2011). Almaty-Aktobe. 2011. S. 337–338.
- Ahmerov P.N. Nadpisi mecheti Ahmeda Iasavi // Izvestia Obshestva arheologii, istorii i etnografii pri Kazanskom ýniversitete. Kazan. 1896. T. 13. Vyp. 1. S. 17.
- Baipakov K.M., Podýshkin A.N. Památniki zemledelchesko-skotovodcheskoi kúltýry Iýjnogo Kazahstana (I tys. n.e.). Alma-Ata: Naýka. 1989. S. 5–12.
- Balkashin N.N. O kirgizah i voobshe o podvolastnykh Rossu mysýlmanah. SPb. 1887. S. 21.; Ob issledovaniiah N.N. Balkashina kasatelno kirgizskoi ordy. // IRGO. 1882. Vyp. 6. S. 263.
- Istoria i kúltýra Aralo-Kaspiia. Sbornik statei. Vyp. 1. / Pod obsh. red. S. Ájigali. Almaty: Qus joly. 2001. S. 5.
- Qazaqstan Respýblikasynyń týristik qyzmet týraly Zańy. 2019. URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=51023618. (qaralğan ýaqyty: 07.03.2019).
- Qazaqstan Respýblikasynyń týristik salasyn damytýdyń 2023 jylǵa deingi tuýrymdamasy. 2017. URL: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1700000406>. (qaralğan ýaqyty: 07.03.2019).
- Qazaqstan Respýblikasynyń týristik salasyn damytýdyń 2023 jylǵa deingi tuýrymdamasy. 2017. URL: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1700000406>. (qaralğan ýaqyty: 07.03.2020).
- Qazaqstan Respýblikasynyń týristik salasyn damytýdyń 2025 jylǵa deingi memlekettik baǵdarlamasy. – Astana, 2018. URL: https://www.mks.gov.kz/uploads/files/2025_kz.doc. (qaralğan ýaqyty: 08.03.2019).
- Qasietti Qazaqstan. 2017. – Almaty: «Arys». Tom 1. 480 bet.
- Lykoshin N.S. Syeveria kirgiz, svázannye s Týrkestanskoj mechetú Hazret Sýltana // Týrkestanskije vedomosti. 1902. № 17.
- Materialy po istorii kazahskih hanstv XV–XVIII vekov. Izvlechena iz persidskih i túrkskih sochinenii. Sostaviteli: S.K. Ibragimov., N.N. Mingýlov., K.A. Pishýlina., V.P. Iýdin. Alma-Ata: «Naýka». 1969.
- Materialy po istorii týrkmen i Týrkmenu. VIII–XV vv. Arabskie i persidskie istochniki. Pod redakciei S.L. Volina, A.A. Romaskevicha i A.Iý. Iakýbovskogo. M.-L. Tom I. 1939. S. 149.
- Melikov G.V. Antropologia sakralnogo: k harakteristike predmeta issledovaniia // Ýchenye zapiski Kazanskogo gosýdarstvennogo ýniverisiteta. 2010. T. 152. S. 111–112.
- Memleket basshysynyń «Bolashaqqa baǵdar: rýhani jańǵyry» atty maqalasy. 2017. URL: http://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysyny-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy. (qaralğan ýaqyty: 22.03.2020).
- Óntústik Qazaqstan oblysy Túrkitan qalasynyń bas jospary týraly. 2011. URL: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1100000735>. (qaralğan ýaqyty: 12.03.2019).
- Sbornik materialov otnosáshisá k istorii Zolotoi ordy. 1941. Izvlechena iz persidskih sochinenii sobrannye V.G. Tizengaýzenom i obrabotannye A.A. Romaskevichem i S.L. Volinym. M.-L. T. 2. S. 129.
- Statistika i obzor stran mira. URL: http://stattur.ru/statistics.php?cont_sel=kazakhstan#kazakhstan. 2018. (data obrasheniia: 07.03.2019).
- Traispaeva M. Obzor Indeksa konkýrentosposobnosti pýteshestvi i týrizma (VEF). Rezýltaty Kazahstana. 2017. URL: <https://www.qaztourism.kz/storage/app/media/analytics/IKPT.pdf>. (data obrasheniia: 07.03.2019).
- Túrkitan qalasynyń aǵymdaǵy jaǵdary jáne damý baǵyttary. 2019. URL: www.turakimat.gov.kz. (qaralğan ýaqyty: 09.03.2019).
- Últ jospary – bes institýsionaldyq reformany júzege asyryń jónindegi 100 naqty qadam. 2015. URL: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1500000100>. (qaralğan ýaqyty: 07.03.2019).
- Iasaýı murasy. 2018–2022 jj. arnalğan «Áziret Sultan» qoryq múzeiniń damý tuýrymdamasynyń jobasy // Iasaýı murasy. 2019. № 1–2. 22–23 qańtar.

Жайлыбаев Д.Ж.

Евразийский научно-исследовательский институт,
г., Алматы, Казахстан
e-mail: daulet_87@bk.ru

ТУРИСТИЧЕСКИЙ ПОТЕНЦИАЛ СВЯТЫХ МЕСТ КАЗАХСТАНА: НА ПРИМЕРЕ ТУРКЕСТАНСКОЙ ОБЛАСТИ

Потенциал священных мест имеет большое значение в развитии туризма в Казахстане. Это свидетельствует о высоком туристическом потенциале местных святынь. Также известно, что Туркестанская область занимает особое место на карте туристических маршрутов. Для него характерно множество священных мест в регионе. В статье представлено влияние памятников на этнокультуру региона и основные показатели туристической индустрии. Этим объясняется формирование новой формы традиционных обычаев святынь. Например, развитие туризма в священных местах привело к многим изменениям в функции священного пространства, то есть людям больше не интересно проводить ритуалы в святынях, в основном цель туристов посетив священные места сфотографироваться и т.д. Особенность заключается в том, что люди приходят к святым местам через туризм.

Ключевые слова: священные места, туризм, антропология, Туркестан, Шелковый путь, сервис.

Zhailybaev D.Zh.

Eurasian Research Institute,
Almaty, Kazakhstan
e-mail: daulet_87@bk.ru

TOURIST POTENTIAL OF THE HOLY PLACES OF KAZAKHSTAN: ON THE EXAMPLE OF THE TURKESTAN REGION

The potential of sacred sites is of great importance in the development of tourism in Kazakhstan. This testifies to the high tourist potential of the local holy places. It is also known that the Turkestan region occupies a special place on the map of tourist routes. It is characterized by an abundance of sacred sites in the region. The article presents the impact of monuments on the ethnoculture of the region and the main indicators of the tourism industry. This explains the formation of a new form of traditional customs of holy places. For example, the development of tourism in holy places has led to many changes in the function of the sacred space, that is, people are no longer interested in performing rituals in the sanctuary, mainly the purpose of tourists coming to holy places to take pictures, etc. This feature is that people come to holy places through tourism.

Keywords: sacred places, tourism, anthropology, Turkestan, Silk Road, service.

Жұмыс ҚР МСМ №BR 06449588 “Қазақстанның заманауи мәдениетіндегі қасиетті кеңістік: дәстүр мен жаңашылдық» бағдарламалық-мақсатты қаржыландыру гранты бойынша орындалды.

Жанисов А.Т.

Евразийский национальный университет
им. Л.Н. Гумилева,
г. Нур-Султан, Казахстан
e-mail: janissov@mail.ru

ТРУДЫ М.Ж. КОПЕЕВА КАК ИСТОЧНИК ПО ИЗУЧЕНИЮ САКРАЛЬНОЙ ГЕОГРАФИИ КАЗАХСТАНА

(НА ПРИМЕРЕ САКРАЛЬНЫХ ОБЪЕКТОВ ПАВЛОДАРСКОЙ ОБЛАСТИ)

В данной статье на примере сакральных памятников Павлодарской области, включенных в Список святынь общенационального значения, рассматривается информационный и эвристический потенциал трудов знатока казахской истории и культуры – Машхур Жусуп Копеева.

В трудах М.Ж. Копеева содержатся наиболее полные описания самых известных объектов природного и культурного наследия Павлодарского Прииртышья. Ценность сведений, приводимых М.Ж. Копеевым, заключается в том, что в них даются народные толкования и интерпретации по тем или иным сакральным объектам. Анализ этих данных на основе методов этнологической науки может способствовать большему пониманию феномена сакрализации культурного ландшафта кочевников.

Ключевые слова: этнология, сакральная география, духовные святыни, аулие, М.Ж. Копеев, Павлодарская область, устные источники.

Введение

При разработке какой-либо тематики исследователь, прежде всего, обращается к историографии вопроса, а также приступает к сбору и анализу источников. Будучи принятым в текущем году в состав исследовательской группы, осуществляющей научные изыскания по Программе «Сакральные пространства в современной культуре Казахстана: традиции и новации», наше погружение в данную тематику также началось с изучения соответствующих трудов и источников.

Ознакомление с источниками по сакральным объектам Павлодарской области показало, что большой пласт ценной информации по многим памятникам, относящимся к периоду функционирования казахского традиционного

общества, содержится в трудах знатока казахской истории и культуры Машхур Жусуп Копеева (1858-1931). Работы М.Ж. Копеева, которые стали доступны широкой общественности благодаря изданию его рукописей в виде многотомного собрания сочинений, стали настоящей находкой для специалистов-гуманитариев. Наследие М.Ж. Копеева стало объектом обращения историков, этнографов, философов, филологов, культурологов и др. Достаточно удачными примерами использования трудов М.Ж. Копеева в историко-этнологических исследованиях являются работы Ж.О. Артыкбаева и М.А. Алпысбеса (Артыкбаев, 2015; Алпысбес, 2013). В нашем случае нарративы М.Ж. Копеева позволяют почерпнуть чрезвычайно полезную информацию по сакральным памятникам казахов. В настоящей статье мы рассмотрим информационный и эвристический

потенциал материалов, содержащихся в работах М.Ж. Копеева, при разработке проблемы сакрализации культурного ландшафта северо-восточной части Сарыарки.

Методология вопроса

Ознакомление с проблемой сакральных объектов, локализованных на территории центральных и северных районов Казахстана, т.е. на пространстве Сарыарки, показало достаточно хорошую разработанность данной тематики в историографическом и источниковедческом плане. Начиная с 2017 года, то есть с момента актуализации исследований по сакральной географии в нашей стране, было опубликовано достаточное количество работ специалистов по разным отраслям гуманитарных и общественных наук (историков, этнографов, археологов, культурологов, социологов и др.). Обращает внимание на себя тот факт, что основные материалы по данной тематике обнаруживаются в казахских (устных) источниках, а также собираются в результате полевых экспедиций. Именно в казахских источниках содержится народное толкование сакральных пространств и объектов, народное объяснение/пояснение сакральных практик. Последующая интерпретация этих данных на основе методологии и научного инструментария этнологии позволяет выстраивать относительно аутентичные концепты, раскрывающие сущность феномена сакральности в казахском обществе.

Основная часть

М.Ж. Копеев оставил множество упоминаний о сакрализованных в сознании народа природных объектах и культурных памятниках Сарыарки. Например, большую ценность представляют его сведения о памятниках историко-культурного наследия, расположенных в Улытауско-Жезказганском регионе. В записях М.Ж. Копеева мы находим информацию и народную интерпретацию о таких знаковых для казахов объектах, как: мавзолей Алаша хана, Жошы хана, Домбаула, об имеющем важное этнополитическое значение в истории казахов местности Танбалы-тас. Посредством красивой легенды М.Ж. Копеев повествует нам о сакральных памятниках Болган-ана, Белен-ана, Талмас-ата, расположенных на древней Сарысуиской караванной дороге, а также о других святынях Центрального Казахстана. Труды М.Ж. Копеева позволяют нам определить особенное

место региона, запечатленное в коллективной памяти народа в форме рассказов, легенд и сказок о выдающихся личностях и знаковых событиях прошлого. На важное значение данного региона в политической и этнокультурной истории казахов обращали внимание многие исследователи. Например, К.И. Сатпаев, хорошо знакомый не только с историческими памятниками, но и с циклом казахских легенд, связанных с этой территорией называл Улытау исторической колыбелью казахской государственности: «Улытау – историческая колыбель нашей... Орды. От их резких, голых и суровых вершин так и веет стариной, седой и прекрасной. Я думаю, на казаха Улытау производят такое же сильное впечатление, как Кремль – на русских», – писал академик в своем письме к Т.А. Кошкиной от 30 августа 1927 года (Сарсеке, 2003: 156).

В трудах М.Ж. Копеева встречаются интересные сведения и о древних святынях, расположенных в других регионах современного Казахстана, биографические данные о людях, чьи места погребений были сакрализованы населением, о мусульманских святынях и местах с ними связанных в Туркестане, Мангыстау и др. Таким образом, очевидно, что творческое наследие М.Ж. Копеева является ценным источником при изучении и популяризации сакральных памятников не только отдельно взятого региона, но и всего культурно-географического пояса святынь Казахстана.

Возвращаясь непосредственно к территориальным рамкам, обозначенным в данной статье, а именно к пределам современной Павлодарской области нужно отметить, что в трудах М.Ж. Копеева имеется достаточно информативные сведения по шести из семи памятников, включенных в список святынь общенационального значения. Возможности использования трудов М.Ж. Копеева в качестве источника по данной проблематике мы постараемся проиллюстрировать на примере именно этих памятников.

В настоящее время сакральные памятники Павлодарского Прииртышья, также как и объекты в других регионах Казахстана, условно классифицированы по следующим типам:

1. Особо почитаемые памятники природного наследия,
2. Археологические памятники и средневековые городские центры,
3. Религиозные и культовые объекты, являющиеся местами поклонения,
4. Сакральные места, связанные с историческими личностями,

5. Сакральные места, связанные с историческими и политическими событиями.

В Общереспубликанский список особо почитаемых памятников природного наследия от Павлодарской области включена пещера в Баянаульских горах – Коңыр Аулие. Пещера Коңыр Аулие или как ее еще называют Аулиетас («Священный камень») расположена в трех километрах от озера Жасыбай, недалеко от урочища Жамбақы. М.Ж. Копеев приводит следующую легенду, связанную с Коңыр Аулие: «Коңырбай халфе, Құрманбай абыз, Жайбақы – үшеуі Баянаула тауына аң аулап, арқар атуға шығады. Жерде аздаған қар бар. Үшеуі сөйтіп тау аралап жүрсе, бір жалаң аяқ адам ізі: қарға да басқан ізі, тасқа да басқан ізі – таңбасы түскен соң, бұл үшеуі тамашалап, ізіне түсіп: «Коңыр әулие бар» – деп жүрген. Сонан кейін бұл үшеуі бұл жерде әулиелердің жайы бар екен деп білген. Ол жолы емес, тағы бір жолы Коңырбай халфе, Құрманбай абыз, Ақпан молда деген – үшеуі жоғарыдағы айтылған жайға келіп, түнеп жатқан болады.

Сонда Ақпан молда:

– Коңыр әулие, бар болсаңыз, мекен-жайыңды, кереметіңді көрсет! – деген.

Ұйықтаған кезде бір адам келіп, Ақпан молданы біреу алып кетеді. Ертең тұрған соң Коңырбай, Құрманбай екеуі Ақпаннан сұрайды:

– Не көрдің, не білдің, Ақпан? – дегенде, Ақпан айтады:

– Коңыр әулие жайын маған көрсетті, – депті. – Көрдім пәлен-түген, – депті.

Онда ана екеуі айтты:

– Ай, Ақпанбай, тиыш жүрмей, әулиеде нең бар екен? – деп.

Кешікпей Ақпан молданың мойны бұрылып, аузы қисайып кеткен дейді» (Көпейұлы, 2013, Т.6: 252)

Вышеприведенная легенда не единственный и не самый информативный источник по данному памятнику. Так, описание памятника, и связанных с ним сакральных представлений и практик имеется в трудах дореволюционных авторов – П. Рычкова, Ч. Валиханова, Г. Потанина, Н. Коншина. Вместе с тем, из приведенной М.Ж. Копеевым легенды мы можем почерпнуть интересные данные для понимания мировоззренческих представлений казахов.

Первое, в ней содержится «доказательство» святости этого места, так как «свидетелями» мистических явлений были авторитетные представители местной общины, имеющие почетные религиозные саны – абыз, халфе, молда.

Второе, имена упомянутых в легенде реальных людей Коңырбай халфе, Құрманбай абыз были также окружены ореолом некоторой святости, а места их захоронений почитаемы и по настоящее время. Поэтому инкорпорация таких авторитетных людей в легенду, служило также своеобразным индикатором определения уровня святости места, т.е. святость/священность этого природного памятника была наивысшей с точки зрения условного сравнения с другими сакральными объектами.

Третье, в легенде мы наблюдаем классический антагонизм мирского и священного бытия, где священное является, по определению британского социального антрополога Э. Лича, «необычным, вневременным, двусмысленным, окраинным». Э. Лич указывает, что эти миры разделяются двойственной пограничной и строго табуированной пограничной зоной, пересечение которой возможно лишь при исполнении определенных «обрядов перехода» (Эдмунд, 2001: 46). Согласно рассказу один из персонажей данной истории Ақпан молда проявил неуважение и вступил в коммуникацию со святым без соблюдения соответствующих правил (он попросил святого показать свои места обитания и продемонстрировать сверхспособности), за что был подвергнут порицанию со стороны более просвещенных в этом вопросе своих спутников. Проблемы со здоровьем, в последующем проявившиеся у этого человека (искривление шеи и лица), свидетельствует о неотвратимости наказания за нарушения табу.

Обрядами перехода, обеспечивающими безопасную и продуктивную коммуникацию со святым, являлись идентичные в общих чертах ритуалы и практики, отправляемые на местах поклонения – жертвоприношение, демонстрация покорности, преподнесение даров и т.д. Наиболее полно сакральные практики, имевшие место в урочище Коңыр Аулие описаны исследователем XIX века Н.Я. Коншиным: «На Аулие-тас ездят молиться больные и просто бедные киргизы, а главным образом бездетные женщины. Приезжают обыкновенно под вечер и ночь проводят или в пещере, или где-нибудь вблизи ее. Богатые режут барана и мясо его варят, разложив костер у входа в пещеру. Мясо варится непременно в воде из казана в пещере, оттуда же берут воду для омовения, пьют ее и поливают ею больные части тела. Вода эта, по мнению киргиз, имеет целебные свойства. Как мне потом рассказывал один баянаульский старик – Чагыбай Тасыбаев, молящие делают еще свечи из чия, обвернув его

ватой или тряпками, пропитанным жиром от заколотого барана; эти свечи (шырак) жгутся в пещере, причем показывают вид, что умываются огнем и потирают им больное место на теле. Чем больше сжигаются свечи, тем лучше. По тем снам, какие снятся во время сна около пещеры, можно судить исполнится или нет просимое. Бедные, в знак жертвы, вешают повсюду лоскутки, а богатые как я сказал, колят барана и кладут на казан в пещере деньги. Эти деньги, по словам того же Чагыбая, бедняки имеют право взять себе, но при этом непременно надо обратиться к святому духу пещеры со словами «таксыр, не сердись, позволь мне взять эти деньги». Глубокой, немагометанской стариной веет, конечно, от всех описанных обрядов. Татары не почитают пещеры и если когда и ездят к ней, то из простого любопытства, как и русские. Несмотря на расспросы многих из киргиз, я не мог хорошо выяснить, кому молятся они в Аулие-тас. От некоторых я слышал рассказ о святом, который жил в пещере – на высоком потолке и теперь витает, будто бы его душа, а по словам других, там есть даже опочивальня святого...» (Коншин, 2007: 30-31)

В общереспубликанский перечень Археологических памятников и средневековых городских центров включен историко-культурный памятник – Городище Аккол-Жайылма (археологический комплекс Аулиеколь). Памятник расположен недалеко от села Каражар в Екибастузской сельской зоне и локализован в месте впадения реки Оленты в озеро Аулиеколь (Священное озеро). Акколь-Жайылма – народное название обширных территорий в нижнем течении рек Оленты и Шидерты. Сочетание привольных степей и природных водных ресурсов делали эти места привлекательными для кочевых народов на протяжении тысячелетий. Исследователь середины XIX века М. Красовский касательно этих мест отмечал, что: «окрестности всех гор покрыты густою высокою травою, представляя одно из лучших мест для джайлярения в северной степи» (Красовский, 1868, Ч.1.: 205-206). Археологические исследования последних лет, осуществляемые на городище, свидетельствуют о бытовании здесь развитой архитектурной традиции в XIV-XVI вв. Обнаруженные остатки мавзолеев и других погребальных конструкций, вещественные материалы из археологических раскопок, существенно дополнили наши представления о культурно-исторических процессах, имевших место в Сарыарке в период позднего средневековья (Смагулов, Жанисов, 2008: 247-264).

По данным М.Ж. Копеева топонимы этого региона связаны с именем легендарной красавицы Баянсулу: «В нижнем течении Оленты имеются две вершины: «Караоба», «Сарыоба». По происхождению казахи: Карабай и Сарыбай два богача зимовки, которых находились здесь. Дочь этого Сарыбая Баянсулу родилась в Баянаульских горах. Места где она проводила веселые дни и пела песни было названо «Өлеңті». Место, где упали конские пути были названы «Шідерті». Вобщем все названия Сарыарки – остались от наших предков-казахов» (Көпейұлы, 2013, Т.8: 279). В варианте эпоса М.Ж. Копеева название региона «Акколь-Жайылма» происходит от того, что во время перекочевки аула Сарыбая на этом месте лопнул бурдюк (саба) с кумысом, в результате чего образовалось огромное белое озеро.

*«Сарыбайдың сабасы қорлы болған,
Қырық қара нар арықтап жолда қалған.
Сарыбайдың сабасы жарылған жер,
Ақкөл мен Жайылма сонан қалған»*
(Көпейұлы, 2013, Т.6: 362).

В следующей легенде М.Ж. Копеев указывает на то, что в старину Акколь-Жайылму населяли ногайлинцы (ногаи), имевшие здесь свои стационарные поселения, которые кроме скотоводства занимались и земледелием, причем с использованием развитой ирригационной системы: «Говорят, что глубокие но маловодные озера Сарыарки – это арыки выкопанные для нужд земледелия ногайцами. В местечках называемых Акжар и Сасай, в нижнем течении Шидерты располагалась «Орда» ногайцев. Здесь была ставка Орманбет хана. В то время богатство ногаев было таким, что были семьи наполнявшие сорок, пятьдесят бурдюков кумыза за один день. Этот Орманбет говорил:

– Люди – дети матушки земли. Пока они не будут кормиться от нее, не будет достатка! – , и приучал свой народ к земледелию. Называемые в настоящее время озера «Акколь, Жайылма – места этих посевов...» (Көпейұлы, 2013, Т.8: 278).

В случае с Акколь-Жайылмой сакральность региона базируется на исторической памяти, зафиксированной в форме преданий старины. По мнению Ж.О. Артыкбаева уже в эпоху Золотой Орды на территории Дешт-и-Кыпчака сложилась новая этнополитическая общность тюрко-монгольских племен, известная в казахских источниках под названием «ногайлы». Ж.О. Артыкбаев обращает внимание на замечание Ч. Валиханова, который

писал, что: «По /преданиям/ своим, киргизы (казахи) почитают себя /потомками/ татар Золотой Орды, которая в героических поэмах – джирах – называется «ноғайлының ауыр жұрты» (Артыкбаев, 2017: 146). В приведенных легендах и преданиях о временах казахско-ногайлинского союза интерес представляет тот факт, что одноименные названия рек, протоков, урочищ встречаются в западном, центральном и северо-восточном регионах Казахстана, например, такие как: Өленті, Шідерті, Сасай, Ақжар, Тоғанас, Қараоба, Сарыоба. Налицо факт переноса названий географических объектов из одной местности в другую, как отражение исторической памяти. Другой вопрос, связанный с сакральной топонимией степной зоны Казахстана находится сейчас на стадии разработки, и результаты будут представлены в будущих публикациях.

В Общенациональном списке религиозных и культовых объектов, являющихся местами поклонения Павлодарская область представлена двумя памятниками – мавзолеями Машхур Жусип Копеева (Рис. 1) и Исабек Хазрета.

Мавзолей самого М.Ж. Копеева расположен в урочище Ескелды неподалеку от аула Жанажол Баянаульского района. В настоящей статье мы опустим описание данного памятника, отношения к нему населения, имеющиеся факты паломничества и сакральную обрядность, фиксируемую здесь. Предметом исследования в данной работе является не сам М.Ж. Копеев, а его творческое наследие и возможности использования его для изучения сакральной географии Павлодарского Прииртышья. Тем не менее, хотелось бы привести лишь некоторые выдержки из автобиографической работы академика Шапыка Чокина. В своей работе «Четыре времени жизни» (1992 г.) Ш. Чокин один из первых после обретения независимости Казахстаном, обращает внимание на необходимость реабилитации имени выдающейся личности. Уроженец этих мест, Ш. Чокин в юности лично принимал участие в поминках – ас, устроенных самим М.Ж. Копеевым за год до своей кончины: «Среди земляков Машхур (Машхур – А.Ж.) почитался безоговорочно и слыл за мессию. Ничего удивительного не было в том, что все шаруа с печальной обреченностью принялись готовиться к предстоящему через год исходу. И стар и млад предались безутешному оплакиванию старца. Сам Машхур Жусуп после объявления о предстоящей кончине взялся регулярно пить настои каких-то только ему известных трав. После смерти выяснилось, что

таким вот образом он превосходно еще при жизни себя забальзамировал. Мне выпало участвовать в обряде символического погребения. Захоронение Машхура, которое земляки воздвигли на его глазах, представляло собой небольшой мавзолей. Все было, по нашему мнению, скромно, без излишеств. По воле будущего покойника рядом с ним, в смежной комнате мазара, было устроено ночлежное место для паломников. Долгие годы после его смерти приходили из разных мест ночевать в мавзолее неизлечимо больные. Самое удивительное, гласила молва, это то, что ночевка в захоронении действительно избавляла некоторых паломников от мучивших их недугов. Что здесь от лукавого – судить не берусь. Слухи рождали легенды, легенды – надежды», – пишет ученый (Чокин, 1992: 43-44). Сведения Ш. Чокина, как непосредственного очевидца событий тех лет, представляют большую ценность для понимания причин сакрализации личности М.Ж. Копеева.

Мавзолей Исабек Хазрета (Исабек ишана) расположен в 15 км к юго-западу от аула Акколь, который относится к сельской зоне города Екибастуз. Сегодня здесь воздвигнуты два мавзолея из белого камня (Исабек ишану и его потомку Жандарбек-ата), мечеть и дом для паломников. Исабек ишан – представитель субэтнической группы кожа, один из миссионеров ислама XIX века, религиозный просветитель.

М.Ж. Копеев указывает на то, что Исабек ишан отличался своей исключительной благочестивостью, и население всей северо-восточной части Сарыарки почитало его в качестве святого, особенно родовые группы племени канжыгалы. М.Ж. Копеев в своем рассказе о распространении религии в Баянауле приводит следующие сведения: «Баянаулаң бауырында Шашан (Шақшан – А.Ж.) деген жерде Ғайсабек ишан Мұратқожа баласы орнап, дін көтерген. Сарықұсан баласы Қыстаубай абыз бұл Ғайсабек ишанға қызын нәзір қылып берген. Ишанның қырық бес жасында туған Қырықбес мағзұм Қыстаубай абыздың жиені – Малқозы: Басыбектің Сұлтанбегі. Оның үстіне ол кісі хәм қызын нәзір қылып берген. Оны және алған. Оның үстіне Күлік ішінде Күлқожа қызын нәзір қылып берген. Және басқа қыз берушілер де болған. Бұл Ғайсабек ишанға – Бауыр Қанжығалы, Ереймен, Акколь, Жайылма, Сілеті бойы, – Омбыдан бергі жер түгелімен мұрид, міхліз болып, бала болған. Әсіресе Қарабұжыр, Тентек аса ықылас қойған ел» (Көпейұлы, 2013, Т.9: 335-336).

М.Ж. Копеев причину почитания ишана объясняет тем, что он обладал глубокими

религиозными познаниями, а также святостью, переданной ему по наследству. Это явствует из строк жоктау (поминальной песни) М.Ж. Копеева, посвященной Исабек ишану:

«...Өзі – ишан жұрт бастаған, заты – қожа,
Сейітзада нәсілі сондай таза.
Әр түрлі қасиеті еске түсіп,
Қайғымен қапаланып болдым наза.

Жасынан-ақ халыққа пірлік қылған,
Хақлық болса, бас тартпай ерлік қылған.
Нәсілінен сайып келіп әулиелік,
Келгенде отыз беске пірлік қылған.

Пір болып кереметлі жұрт бастаған,
Заманында өзінен жан аспаған.
«Мен, мен!» деген ишандар: «Тақсыр-ай» – деп.
Ешбірі хылап тауып таласпаған...»
(Көпейұлы, 2013, Т.1: 275).

Нужно отметить, что для М.Ж. Копеева принадлежность Исабек ишана к субэтнической группе кожа, которая вместе с чингизидами относилась к сословию белой кости, не явилось определяющей при характеристике его в качестве святого. В записях М.Ж. Копеева часто можно встретить критику, а порой даже высмеивание лжемессий, полуграмотных служителей религии, выходцев из рода кожа, не вобравших в себя качества первых святых-миссионеров. Например, в своей работе «Кожа-молда» М.Ж. Копеев неслестно отзывается о некоторых, преследующих лишь выгоду, представителях данной родовой группы (Көпейұлы, 2013, Т.18: 135-136).

В общереспубликанском списке сакральных мест, связанных с историческими личностями, в номинации «Мавзолеи батыров в борьбе против Джунгарского нашествия» от Павлодарской области значится место захоронения Жасыбая Омирулы.

Рис. 1. Мавзолей М.Ж.Копеева
Fig. 1. M.J.Kopeev mausoleum

Жасыбай – легендарный казахский батыр времен казахско-джунгарских войн XVIII века. Могила батыра находится в 5 километрах к северо-западу от Баянаула, в горном массиве. Представляет собой каменную насыпь, огороженную в годы независимости кирпичной кладкой. Перед захоронением установлена памятная плита из гранитного камня. Относительно этого памятника М.Ж. Копеев дает нам следующее пояснение: «Баянаула тауында «Жасыбай асуы» – сол Жасыбай, қазақтың батыры, қалмақпен атысып, оққа ұшып, сол жерге қойғаннан, «Жасыбай» атанған. Қызылтаудың бауырында: «Қалмақ қырған» деген жер – қалмақтың қазақтан ақырғы қырылған қырылысы. Жасыбай оққа ұшқан жолы ер Ожабай бас болып аттанып, қалмақты сол жерде қойдай қамап, иіріп қойып қырып, сонан: «Қалмақ қырған» атанған. Сонан соң қайтып қалмақ бұл Арқаны көре алған жоқ». (Көпейұлы, 2013, Т.8: 267). Сведения М.Ж. Копеева дополняют и другие работы, например, все того же Н.Я. Коншина, который записал эту историю у казахов Баянаульского района (Коншин, 2007).

В число особо почитаемых мест, связанных с историческими личностями относится также «Историко-мемориальный комплекс Аккелин – усадьба и мавзолей Мусы Шорманова», расположенный у подножия горы Аккелин, в 1 км от аула Мусы Шорманова (бывшее с. Тендык) Баянаульского района. Комплекс был сооружен в 2018 году на месте захоронения известного государственного деятеля, старшего султана Баянаульского внешнего округа Мусы Шорманова.

Деятельность М. Шорманова на разных этапах его биографии зачастую оценивается по-разному. Тем не менее, неоспоримым является тот факт, что он внес большой вклад в развитие образования и просвещения в Баянауле. Именно в его время в регионе зарождается интерес к светскому образованию и науке. М. Шорманов активно содействовал открытию школ и медресе, обучению казахских детей в школах и пансионатах Павлодара, Омска. Благодаря этому из Баянаула в последующем вышла целая плеяда выдающихся ученых, деятелей искусства, общественных деятелей.

В записях М.Ж. Копеева содержится множество рассказов, связанных с М. Шормановым. В них М.Ж. Копеев неизменно откликается о М. Шорманове с глубочайшим уважением, подчеркивает его особую

роль в развитии региона, отмечает его природный ум и проницательность. Повествуя о поминках, устроенных по М. Шорманову М.Ж. Копеев приводит следующие строки:

«Мұсадай түгел туган жақсы қайда,
Жоқтығың білінеді әрбір жайда.
Хан болып қара басы, дәурен сүрген,
Мұндай ер енді анадан болмас пайда»
(Көпейұлы, 2013, Т.1: 357).

В случаях с местами памяти, связанных с именами Жасыбай батыра и Мусы Шорманова мы не наблюдаем присутствие таинственных «высших» сил, этим личностям не приписываются какие-либо сверхъестественные способности, и они не причисляются к числу святых. Сакрализация мест, связанных с этими историческими личностями основана на благодарной памяти потомков за их выдающиеся деяния.

Выводы

Таким образом, приведенный выше небольшой обзор работ М.Ж. Копеева показал, что в них содержатся интересные сведения по сакральным местам Павлодарского Прииртышья. Вместе с тем, ценность его работ в качестве источника по данной тематике не ограничивается памятниками, включенными в Список общенациональных сакральных объектов и комплексов Казахстана. В записях М.Ж. Копеева можно также обнаружить материалы по сакральным объектам регионального значения, относящимся к XVIII-XIX вв.

Настоящая статья была подготовлена в рамках реализации Проекта «ПЦФ МКС РК «Сакральные пространства в современной культуре Казахстана: традиции и новации». ИРН №BR 06449588». Данный Проект, который в широком контексте является частью реализуемых в стране научных изысканий в рамках Государственной программы «Духовные святыни Казахстана (Сакральная география Казахстана)», привносит определенную лепту в дело популяризации национальных ценностей. Акцентирование внимания общественности на национальных этнокультурных символах – сакральных объектах прошлого и настоящего должно способствовать формированию у общества своеобразного иммунитета от чуждых деструктивных идеологических ценностей.

Литература

- Алпысбес М.А. Шежире казахов: источники и традиции. (Учебник для вузовских и послевузовских спецкурсов). – Астана: ИП «BG-Print», 2013. – 240 с.
- Артыкбаев Ж.О. Казахское шежире: источник и концепция истории великой степи. Астана: «Алтын кітап», 2015. – 496 с. (2 издание)
- Артыкбаев Ж.О. Кочевники Евразии (в калейдоскопе веков и тысячелетий). – Астана: ТОО «Центрально-Азиатское книжное издательство», 2017. – 300 с.
- Красовский М. Область сибирских киргизов // Материалы для географии и статистики России. – СПб., 1868, Ч.1.
- Коншин Н. Я. От Павлодара до Каркаралинска // Коншин Н. Я. Труды по казахской этнографии. 2-е изд., доп. – Астана, 2007. – Т. 7. – С. 5–65. – (Библиотека казахской этнографии).
- Лич Эдмунд. Культура и коммуникация: Логика взаимосвязи символов. К использованию структурного анализа в социальной антропологии. Пер. с англ. – М.: Издательская фирма «Восточная литература». РАН, 2001. 142 с. (Этнографическая библиотека).
- Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары. 20 томдық шығармалар жинағы. 1-том. – Павлодар: ЭКО, 2013. 520 б.

- Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары. 20 томдық шығармалар жинағы. 6-том. – Павлодар: ЭКО, 2013. 484 б.
- Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары. 20 томдық шығармалар жинағы. 8-том. – Павлодар: ЭКО, 2013. 452 б.
- Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары. 20 томдық шығармалар жинағы. 9-том. – Павлодар: ЭКО, 2013. 468 б.
- Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары. 20 томдық шығармалар жинағы. 18-том. – Павлодар: ЭКО, 2013. 364 б.
- Сарсеке М. Сатпаев / Пер. с каз. С. Плеханова и авт. – 2-е изд., доп. – М.: Мол. гвардия, 2003. – 548 [12] с.: ил. – Жизнь замечат. людей: Сер. биогр.; Вып. 867.
- Смагулов Т.Н., Жанисов А.Т. Из истории и археологии Акколь-Жайильмы // Материалы международной научно-практической конференции «Проблемы сохранения и изучения культурного и природного наследия Прииртышья». Том 1 – Павлодар: ПГПИ, 2008.
- Чоккин Ш. Четыре времени жизни: Воспоминания и размышления / Лит. Запись Б. Ахметова. – Алма-Ата: Балауса, 1992. – 336 с.

References

- Alpysbes M.A. Shejire kazahov: istochniki i traditsii. (Úчебник dlá výzovskih i poslevýzovskih speskýrsov). – Astana, IP «BG-Print», 2013. – 240 s.
- Artykbaev J.O. Kazahskoe shejire: istochnik i konsepsia istorii velikoi stepi. Astana, «Altyn kitap», 2015. – 496 s. (2 izdanie)
- Artykbaev J.O. Kochevniki Evrazii (v kaleidoskope vekov i tysácheletii). – Astana: TOO «Sentralno-Aziatskoe knijnioe izdatelstvo», 2017. – 300 s.
- Krasovski M. Oblast sibirskih kirgizov //Materialy dlá geografii i statistiki Rossii. – SPb., 1868, Ch.1.
- Konshin N. Ia. Ot Pavlodara do Karkalinska // Konshin N. Ia. Trýdy po kazahskoi etnografii. 2-e izd., dop. – Astana, 2007. – T. 7. – S. 5–65. – (Biblioteka kazahskoi etnografii).
- Lich Edmýnd. Kúltýra i komýnikatsia: Logika vzaimosvázi simvolov. K ispolzovaniý strýkturnogo analiza v sosalnoi antropologii. Per. s angl. – M.: Izdatelskaia firma «Vostochnaia literatýra». RAN, 2001. 142 s. (Etnograficheskaiia biblioteka).
- Máshhúr Júsip Kópeiuly. Shygarmalary. 20 tomdyq shygarmalar jinaǵy. 1-tom. – Pavlodar: EKO, 2013., 520 b.

- Máshhúr Júsip Kópeiuly. Shygarmalary. 20 tomdyq shygarmalar jinaǵy. 6-tom. – Pavlodar: EKO, 2013., 484 b.
- Máshhúr Júsip Kópeiuly. Shygarmalary. 20 tomdyq shygarmalar jinaǵy. 8-tom. – Pavlodar: EKO, 2013., 452 b.
- Máshhúr Júsip Kópeiuly. Shygarmalary. 20 tomdyq shygarmalar jinaǵy. 9-tom. – Pavlodar: EKO, 2013., 468 b.
- Máshhúr Júsip Kópeiuly. Shygarmalary. 20 tomdyq shygarmalar jinaǵy. 18-tom. – Pavlodar: EKO, 2013., 364 b.
- Sarseke M. Satpaev /Per. s kaz. S. Plehanova i avt. – 2-e izd., dop. – M.: Mol. gvardia, 2003. – 548 [12] s.: il. – Jizn zamechat. lúdei: Ser. biogr.; Vyp. 867).
- Smagýlov T.N., Janisov A.T. Iz istorii i arheologii Akkol-Jaulymy // Materialy mejdýnarodnoi naýchno-prakticheskoi konferensii «Problemy sohraneniia i izýcheniia kúltýrnogo i prirodnogo nasledia Prurtyshá». Tom 1 – Pavlodar: PGPI, 2008.
- Chokin Sh. Chetyre vremeni jizni: Vospominania i razmyshleniia /Lit. Zapis B. Ahmetova. – Alma-Ata: Baláysa, 1992. – 336 s.

Жанисов А.Т.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан
e-mail: janissov@mail.ru

М.Ж. КӨПЕЙҰЛЫНЫҢ ЕҢБЕКТЕРІ ҚАЗАҚСТАННЫҢ КИЕЛІ ЖЕРЛЕРІНІҢ ГЕОГРАФИЯСЫ БОЙЫНША ДЕРЕК РЕТІНДЕ

(ПАВЛОДАР ОБЛЫСЫНЫҢ КИЕЛІ НЫСАНДАРЫ МЫСАЛЫНДА)

Бұл мақалада жалпы ұлттық маңызы бар қасиетті жерлер тізіміне енгізілген Павлодар облысының киелі ескерткіштері мысалында қазақ тарихы мен мәдениетінің білгірі Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының еңбектерінің ақпараттық және эвристикалық әлеуеті қарастырылады.

М.Ж. Көпейұлының еңбектерінде Павлодар, Ертіс өңірінің табиғи және мәдени мұрасының ең танымал нысандарының толық сипаттамасы бар. М.Ж. Көпейұлы келтірген мәліметтердің құндылығы, оларда қандай да бір киелі объектілер бойынша халық түсіндірмелері мен интерпретациялар беріледі. Бұл деректерді этнологиялық ғылым әдістерінің негізінде талдау көшпенділердің мәдени ландшафтын сакрализациялау феноменін түсінуге мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: этнология, киелі география, рухани қасиетті жерлер, аулие, М.Ж. Көпейұлы, Павлодар облысы, ауызша деректер.

Zhanissov A.T.

L.N. Gumilyov Eurasian national university,
Nur-Sultan, Kazakhstan
e-mail: janissov@mail.ru

THE WORKS OF M. ZH. KOPEEV AS A SOURCE FOR THE STUDY SACRED GEOGRAPHY OF KAZAKHSTAN

(ON THE EXAMPLE OF SACRED OBJECTS OF PAVLODAR REGION)

In this article, the information and heuristic potential of the works of the expert of Kazakh history and culture – Mashkhur Zhusup Kopeyev is considered on the example of sacred monuments of Pavlodar region included in the list of shrines of national significance.

The works of M. Zh. Kopeyev contain the most complete descriptions of the most famous objects of natural and cultural heritage of the Pavlodar Irtysh region. The value of the information given by M. Zh. Kopeev, lies in the fact that they provide folk interpretations of various sacred objects. The analysis of these data based on the methods of ethnological research can contribute to our greater understanding of the phenomenon of sacralization of the cultural landscape of nomads.

The article has been prepared on the basis of research carried out within the framework of the scientific program «PCF MKS RK «Sacred spaces in modern culture of Kazakhstan: traditions and innovations “. IRN No. BR 06449588».

Keywords: ethnology, sacred geography, spiritual shrines, aulie, M. Zh. Kopeev, Pavlodar region, oral sources.

Мақала «ҚР МСМ «Қазақстанның қазіргі мәдениетіндегі киелі кеңістіктер: дәстүрлер мен жанашылдықтар ЖТН №BR 06449588» ғылыми бағдарламасы аясында жүзеге асырылатын зерттеулер негізінде дайындалған.

Статья подготовлена на основе исследований, осуществляемых в рамках реализации научной программы «ПЦФ МКС РК «Сакральные пространства в современной культуре Казахстана: традиции и новации». ИРН №BR 06449588».

Жумабаев Б.Е.

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
г. Нур-Султан, Казахстан
e-mail: zhumabaevbatyrkhan@gmail.com

САКРАЛЬНОЕ В СОЗНАНИИ КАЗАХОВ

В казахском народе понятие «сакральное» имеет широкий спектр значений. Для нашего народа все, что связано природой, топонимией, традициями связанными с устным народным творчеством имеет сакральное значение. Природное изобилие на территории всего Казахстана, где каждый житель свой регион, не смотря на географическую локацию, называет «Жерұйық» то есть «земля обетованная» означающая дарующая жизнь. Наличие всех условий для жизнеобеспечения, полноценной многогранной деятельности человека стали основанием для формирования мысли о святости священной земли. Сегодня под «общенациональными сакральными объектами и комплексами Казахстана» понимаются – особо почитаемые памятники природного ландшафта и культурного наследия, светской и культовой архитектуры, мавзолеев, а также места, связанные с историческими и политическими событиями, имеющими непреходящую ценность в памяти народа Казахстана. Объекты, имеющие важность в историко-культурном наследии и в социально-политической жизни Казахстана, выступающие в качестве символа национального единства и возрождения. Данная статья дает историческое понятие сакрализации сознания и тесно связывает его с национальной идентичностью казахов.

Ключевые слова: сакрализация, мифология, религия, традиция, запрет, культура, национальная идентичность.

Введение

В казахском народе понятие «сакральное» имеет широкий спектр значений, для нашего народа все что связано природой, топонимией, традициями связанными с устным народным творчеством имеет сакральное значение. Природное изобилие на территории всего Казахстана, где каждый житель свой регион, не смотря на географическую локацию, называет «Жерұйық» то есть «земля обетованная» означающая дарующая жизнь. Наличие всех условий для жизнеобеспечения, полноценной многогранной деятельности человека стали основанием для формирования мысли о святости священной земли.

Основная часть

Говоря о сакральных объектах, прежде всего, нужно раскрыть содержание понятия «сакральное», что оно означает. Как правило, под сакральным понимают «святое», «священное». Сакральным значением обладают не только здания религиозного характера, такие как мечети и мавзолеев, но и многие природные объекты, например, горы, холмы, озера. При определении какого-либо объекта к «сакральным» ученые также учитывают мнение народа о священности данного места.

Окружающая природа играла важную роль в жизнеобеспечении народов Евразии на всех этапах

их развития. Но особо важную роль она сыграла у казахского народа. Занятие скотоводством и земледелием зависело от природно-климатических факторов, что в народном сознании порождало новые суеверия. Возможно это и породило обилие различных представлений, верований связанных с природой. Даже сегодня через тысячелетия мы встречаем топонимы связанных сакральным пространством. Например: «Әулие-ағаш» – священное дерево, «Әулие-кұдық» – священный колодец, или старое название города Тараз «Әулие-ата» – священный покровитель.

Сакральное пространство казахов настолько обширно, что даже слова «счастье» и «смерть» порой имеют сакральный характер. Например, казахи под «счастьем» понимают физическое здоровье человека и его близких родственников, многодетность, экономическое и социальное благополучие. «Бақытты, бай-қуатты болайық» – дословно переводится как «будем счастлив, богаты и здоровы». Казахский народ считает все эти составляющие счастья суждено редко кому иметь в полном объеме. Один находит счастье в богатстве, другой в здоровье.

Также под запретом или табу у казахского народа сакральный смысл. Например, противоположную счастью категорию наши предки обозначали: «кесірі тиеді» или «киесі тиеді», «қырсық шалады», что дословно переводится как постигнет несчастье или же не одобровать ему в жизни, означающее роковые неприятности.

В казахских бытовых традициях всегда прослеживается культ чему-то, культ Воды, культ Огня или культ Земли. Исконно существовало устойчивое представление о соотносении счастья и богатства с соблюдением почтения и принесения жертвоприношений огню. Реликты древних верований все еще присутствуют в некоторых казахских обычаях. Ш. Уалиханов пишет: «Киргизы приписывают особенную силу «кие» некоторым стихиям, например, огню (который был божеством), некоторым животным, птицам и разным предметам, полезным в их кочевом быту, и воздают им известного рода почет, думая, что исполнение этих почетных обрядов утверждает за ними богатство и счастье «құт», а не исполнение – бедность и какое нибудь зло. Предметы, имеющие такую силу «кие», называются киелы, а карательная сила их – кесір (кесір)». (Уалиханов, 1958).

В этнографических трудах Ш. Уалиханова также можно найти связанные с цветом. Действительно, в казахском языке при использовании слов, обозначающих цвет, часто вкладывается иной,

второй смысл. Например, слово Кара – черный цвет – может переводиться как большой, значительный. Например: Карақыпшақ Кобланды – Кобланды из рода многочисленных кипчаков, а не черных кипчаков, Карабай – Большой бай, а не Черный бай, Карағаш – большое дерево, Карасу – большая вода, Караоткель – большой брод. Слово Кок – голубой или зеленый – иногда переводится как небо, небесный. Например, казахи не говорят о лошади белой масти – Ак ат-белая лошадь, а говорят Кок ат – небесная лошадь, и никогда не переводят это выражение как голубая лошадь (а в китайском календаре есть год голубой лошади, кстати, это еще раз доказывает, что китайцы заимствовали календарь у тюрков и неправильно поняли смысл слова Кок ат). Слово Кобыр – коричневый – также имеет второй смысл – благой, священный. Есть множество имен – Кобырхан, Кобырбике, Байкобыр, Кобыр аулие, Кобыркум, этимологию которых можно зачастую объяснить, не применяя перевод – коричневый, а употребляя слово священный. Таким же образом можно переводить слово Ак – белый. Ак переводится как чистый, непорочный и т.д. Например, имена Акмарал, Акерке, Аксу переводятся как чистая, непорочная (Сейдимбек, 2011).

Наверное во всем мире не найти ни одного предмета, ни одного объекта, который не имел бы названия. Очевидно, насколько велика для развития человеческого общества роль географических названий. Невозможно было бы без топонимов воспринять даже самую незначительную информацию, не обращаясь к древней истории. Рассмотрим названия географических объектов, появившихся на глазах нынешнего поколения: Темиртау (Железная гора), Жезказган (Медный пласт), Ынтымак (Единство, согласие), Женис (Победа) и др. Отсюда и вывод – каждый исторический период оставляет свой след на земле в виде топонимов. Для наших предков сумевших использовать как источник жизни обширную степь, живших в единении и гармонии с природой, сумевших органично приноровиться к смене времен года, значимость географических названий было особо важна.

Казахский народ в силу зависимости своего существования от земли, досконально разобрался в ее сущности и особенностях. Наши предки веровали в Небо, Землю принимали ее как Мать (Жер-ана), ибо с землей было связана вся их жизнь: ее смысл, радости и беды, существование. К примеру, удивляет глубокий смысл, содержательная географическая память,

тонкое поэтическое чутье в сказаниях Асан-кайгы, искавшего земной рай (Жерұйық) для своего народа. Здесь можно рассматривать название географических объектов как исторические факторы народного творчества. Народная основа названий – это не только выражение отношения народа к окружающей среде и понятия о ней, вместе с тем это и эхо разных исторических событий, имеющих отношение к жизни отдельного человека, рода, племени, народа. В географических названиях ярко выражена способность разглядеть так называемое «сакральное сознание», а также неповторимую красоту природы (Боранбаев, 2017).

Хотя в течение многих веков образ жизни казахского народа был кочевым, его духовная сущность была стабильной, отличалась удивительным постоянством, определенностью. Это во много связано с сакрализацией сознания народа. Также культурно-духовная стабильность казахского народа связана с окружающей его экосистемой, где опять же в основе лежит сакральный смысл. Это утверждение нетрудно обосновать конкретными фактами, свидетельствами, эмпирическими примерами. Такое обоснование необходимо не только для того, чтобы показать достоверность вышеприведенного высказывания, но и потому, что оно дает возможность на конкретных примерах развивать высказанную мной идею.

Говоря о казахском народе мы обращаем внимание на культуру казахов и его обычаи. Здесь хотелось бы особо отметить – обычаи, сохраняемые им с давних времен, навыки приобретенные в создании духовных, сакральных и материальных ценностей, традиционные установления и нормы бытия, все это является основным показателем долгого жизненного пути нашего народа. Приобретенный жизненный опыт народа формирует его сознание познание мира, также сакрализацию сознания. Исторический пройденный путь народа, это не только вехи преодоленного маршрута, но кладезь опыта, приобретенного многими поколениями и передаваемого по эстафете времени. Не освоив достижений прошлого не стоит и думать о том, чтобы связать настоящее с будущим. Общность каждого народа с его предками передается не только посредством кровного родства, но и через жизненный опыт, приобретенный прошлыми поколениями.

Старое сменяется новым, а новое служит своему времени – это вечный непрерываемый процесс. Каждой общественно-исторической общности

людей соответствуют свои традиции, отражающие общественное сознание. Любое свидетельство культуры: мифология, эстетика, экология, философия, родословная, сказания, запреты (табу), природопользование, филология – все эти аспекты тесно связаны с сакральным понятием и находятся в органической зависимости от традиции казахского народа. Сакрализация сознания человека проявляется с первых шагов его земного существования. Возможно в процессе жизни человека, в общении с людьми благодаря которым он становится личностью, и этому способствуют природно-исторические условия, устойчивость традиций, приемственность культуры. Усваивая тот опыт которые приобрели многие поколения наших предков, освоивших землю, на которой жили, осмыслившие опыт пребывания на ней. Все эти знания передавались от отца к сыну, от поколения к поколению, из века в век, превращаясь в целый комплекс преемственной общественно-исторической традиционной практики, без которой невозможен был бы никакой прогресс. Если бы прервалась эта связующая нить общественного опыта, то каждый человек в своем трудном жизненном существовании стремился бы вновь повторить то, что было уже освоено предками. Каждый индивид по своей природе таит в себе коллективный опыт бесчисленных поколений предков, имеет как бы в зародыше весь процесс практических возможностей, оставленных ему в генетическое наследство, обладает целостной системой безусловных рефлексов. Каждый человек видит перед собой бесценный пример исторического опыта своих предков. Только освоив этот культурно-исторический пласт, человек достигает поистине нравственного совершенства. И это позволяет ему выстоять в трудных жизненных ситуациях, идти против ветра и не останавливаться в пути. (Тохтабаева, 2017).

Хотя жизнь казахского народа была кочевой, но его духовное бытие, духовность не были каким-то поверьем. Кочевники любили свою родную землю, реки-озера, горы-скалы, леса и рощи ничуть не меньше, чем оседлые народы. Возможно, именно по этому наши предки не жалели своей жизни и крови для защиты родной земли. Поэтому они воспевали ее в своих песнях, убаждали своими мелодиями, давали родным местам самые поэтические названия, оставляли на своей земле памятники, покоряющие своей красотой и величием. Мир духовности кочевников был постоянным, оседлым, хотя жизнь заставляла быть в постоянном передвижении. Понять священный

(сакральный) смысл этих великих традиций и жить в соответствии с этими традициями по законам этих традиций важно, прежде всего, ныне живущим поколениям, то есть нам.

Органическая связь этноса и экосистемы, производственная деятельность, проявления человеческих качеств, обычаи и нравы, биопсихологические признаки и свойства свидетельствуют что кочевая жизнь степняков прочными корнями, неразрывно связана с окружающей природой. Наши предки считались с особенностями времен года и совершали свои постоянные кочевки, соотносясь с климатическими циклами. Материальное производство и кочевая жизнь у казахов были неразрывно слиты в единое целое, в единую хозяйственную структуру и составляли общую социально-экономическую и общественно-культурную систему. Полная зависимость и абсолютная соотнесенность кочевой жизни казахов с природой и природными условиями – это больше преимущество чем какая-то ущербность. Это прежде всего, залог жизнедеятельности в данных климатических зонах. (Сураганова, 2009).

Наши предки относились к окружающей природной среде бережно и с любовью, они убедились на собственном многовековом опыте – чем глубже будут их познания об экосистеме, тем легче и благоустроенней станет жизнь. Поэтому они сакрализовали весь спектр природных явлений и их появление они объясняли чем-то потусторонним или деянием Всевышнего. Поэтому были проникнуты сознанием, что необходимо приспособляться к природе, жить в соответствии с ее требованиями и порядками. Это была основная мораль кочевого общества, нравственно-этические нормы которой необходимо свято соблюдать. Именно поэтому все окружающее казаха: и горы, и доли, и реки-озера, и рощи-леса, и звезды на небе, не говоря уже о солнце и луне – все было персонифицировано, одушевлено, воспринималось как живые образы огромного пестрого и животворящего мира и вселенной. О таком восприятии мира свидетельствуют бесчисленные выражения на казахском языке. Например: в астрономии казахи всегда внимательно наблюдали за изменениями в небе, не имея специальной обсерватории, казахи отмечали рождения луны-полумесяца, созревание месяца-полнолуние. Между рождением месяца и полнолунием, временем когда луна в ущербе и ее «смертью» проходит 28 суток, это четыре недели, еще проходит двое суток пока родится

новая луна, эти 2 дня казахи называют «өліара», то есть – междусмертие. Это еще раз показывает как казахи жили в гармонии с природой, и относились к природе как олицетворенному существу, имеющему свою душу. Постоянно живя на лоне природы, находясь в зависимости от ее нрава, капризов, благосклонности и проявлений гнева, кочевники совершенствовали свои знания, углубляли свой опыт общения с ней. (Джанибеков, 1991).

Примечательно отношение казахов к природе и ко всему живому существу имело сакральный смысл, и звучало как послы своему поколению. Например: они к рождению месяца давали «бата», то есть благословения. Желая благополучия всему живому миру на эти две недели времени.

Для кочевой жизни на просторах Евразии, для того чтобы в этой кочевой жизни установился стройный порядок, чтобы она стала фактором стабильного человеческого существования, нужно прежде всего усвоить понятия времени и пространства. Без овладения этими категориями человеческая жизнь в кочевой степи станет неуправляемой, в ней не найдешь ни начала, ни конца. Знать выгоды и опасности пространства, которые ты избрал местом своего обитания, соотносить явления, происходящие в этом пространстве, со временем, к которому они бывают приурочены, – это значило для кочевников Евразии устройство размеренной, вполне сносной, а иногда и очень хорошей жизни. (Төлеубаев, 2015).

Возможно поэтому, казахи-кочевники не отделяли время от пространства, а наоборот установили взаимосвязь этих категорий. Действительно в казахском народе существует пространственно-временная связь, где четко можно проследить природные явления которые зафиксировало народное сознание. Казахы-кочевники находили необходимые условия и средства для существования в той среде, где они обитали и сами же создавали условия для улучшения своего быта и жизни. Иными словами между человеческим обществом и природой, временем устанавливали интерактивные связи. При этом кочевник подчинялся природе, приспособляясь к ней, а сама природа никогда не подчинялась человеческому обществу.

В укреплении простых и очень тесных связей между человеческим обществом и природой, в процессе превращения этих связей в прочное и целостное структурное единство особую роль играют запреты, то есть табу. Это можно видеть на примере казахов-кочевников, мир которых более

всего органически связан с экосистемой. Наши предки, чтобы приспособиться к суровым условиям засушливых степей Евразии и найти общий язык с ее природой, им необходима была воля, стремление и ясное осознание и понимание своего положения. Не только общество, но и каждый член общества должны были беречь экосистему и иметь желание должным образом хранить ее и беречь. Это обстоятельство, в конечном счете, стало причиной появления разных видов запретов, относящихся к разным сферам жизни общества. Эти запреты формировали сакрализацию сознания обычного кочевника. С точки зрения кочевников, в частности, у кочевников-казахов, запреты, сопутствовавшие их жизнедеятельности, по сравнению с запретами, возникшими из мифологических или религиозных представлений, продиктованы реальной действительностью, желанием и стремлением упрочить свое жизненное положение. Находясь в гармоническом согласии с природой на протяжении веков и на основе этого согласия установившие свои обычаи и традиции наши предки хорошо различали, где мифологическая иллюзия, а где общественно-экономическая реальность.

Жизнь казаха-кочевника требовала от него не слепой веры и страха, а прочных разумных отношений с природой. Почти все запреты-табу, будь оно связано с экосистемой, бытом, обычаями и традициями, старшим поколением и другим все тесно связано с сакрализацией сознания у казахов. Некоторые запреты как бы соприкасаются с мифологическими и религиозными представлениями, а на самом деле они отражали стремление установить разумные отношения между людьми, внутри общества, в гармоничном биоценозе. В этом плане для казаха-кочевника табу в широком понимании – это средство

упорядочения жизни. Они сформировались в пословицах и поговорках и использовались в художественной форме в устном и творчестве. Например: «су ішкен құдығына түкірме», «не плюй в колодезь из которого пьешь воду», или же «көпке топырақ шашпа», что переводится как «не бросай грязь в толпу». Такие запреты не только воспитали характер и нравственность простого кочевника, но и формировали его систему взглядов на общество и окружающий мир. (А.Сейдімбек шығармалары 5 т. 1991).

Выводы

Связи с вышесказанным на сегодняшний день многие табу для современного казаха не стали чуждыми, а наоборот все более сакрализовались и стали неким общим фактором самосохранения национальной идентичности.

Сегодня каждый казахстанец благодаря статье Елбасы Н.А. Назарбаева «Взгляд будущее: модернизация общественного сознания» понимает специальный проект «Сакральная география Казахстана» и особо отмечает важность укрепления в сознании народа духовных святынь Казахстана. Культурно-географический пояс святынь Казахстана – это один из элементов национальной идентичности, и это позволяет нам обеспечить целостность нашего исторического сознания и в целом сформировать национальное сознание. К сожалению, у нас очень много до сих пор разломов в обществе по ценностям, по языку, культуре и политическим событиям. Эти символы должны в себе нести единство. Это не ограничивается временем реализации программы «Сакральная география Казахстана». Это должно быть постоянно.

Литература

Сейдімбек А. Шығармалары 5 том Алматы: Жазушы, 1991г.

Боранбаев Н. Сарыарка – сакральное место в сознании казахов. 18.03.2017. Информационное агентство «Kokshetau asia»: URL: <https://kokshetau.asia/interesnoe/16365-saryarka-sakralnoe-mesto-v-soznanii-kazakhov>.

Валиханов Ч.Ч. Избранные произведения. Алма-Ата, 1958г.

Джанибеков У. «Эхо – по следам легенды о золотой домбре» Алма-Ата 1991г.

Сейдімбек А. «Мир казахов» Астана 2011г.

Сураганова З.К. «Обмен дарами в казахской традиционной культуре», Астана 2009 г.

Тохтабаева Ш.Ж. «Этикет казахов» Алматы, 2017 г.

Төлеубаев Ә.Т. «Қазақ халқы этнографиясының мәселелері» Алматы 2015г.

References

- Seidimbek A. *Shygarmalary 5 tom Almaty: Jazyshy*, 1991g.
- Boranbaev N. *Saryarka – sakralnoe mesto v soznanii kazahov*. 18.03.2017. Informasionnoe agenstvo «Kokshetau asia»: URL:<https://kokshetau.asia/interesnoe/16365-saryarka-sakralnoe-mesto-v-soznanii-kazakhov>.
- Valihanov Ch.Ch. *Izbrannye proizvedeniya*. Alma-Ata, 1958g.
- Djanibekov Ý. «Eho – po sledam legendy o zolotoi dombre» Alma-Ata 1991g.
- Seidimbek A. «Mir kazahov» Astana 2011g.
- Sýraganova Z.K. «Obmen daramy v kazahskoi tradisionnoi kúltýre», Astana 2009 g.
- Tohtabaeva Sh.J. «Etiket kazahov» Almaty, 2017 g.
- Tóleybaev Á.T. «Qazaq halqy etnografiasynyń máseleleri» Almaty 2015g.

Жұмабаев Б.Е.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан
e-mail: zhumabaevatyrkhan@gmail.com

ҚАЗАҚИ САНАДАҒЫ ҚАСИЕТТІЛІК

Қазақ ұғымында «кие», «әулие» деген сөздер көп кездеседі. Олар жер-су атауларына, өсімдіктер мен жануарларға да қолданылады. Біздің ата-бабаларымыз оншақты ғасыр бұрын бізге мирас қылып айтып кеткен өсиеттерінде, ертегілері мен аңыз-әпсаналардан ол туралы оқып біліп, кездестіруге болады. Қашаннан қазақ халқының бай тарихы мен мәдениеті олардың өркениетінің биікте екенін көрсетеді. Арнайы заманауи білімсіз біздің бабаларымыз табиғатты толықтай зерттеп қана қоймай, оған бейімделіп өмір сүрген. Аталмыш мақала қазақ халқында «қасиеттену» ұғымы жайлы тарихи шолу жасап, оның түстермен байланысы және ырым-тыйымға деген көзқарастық ұғымдарын түсіндіруді қолға алып отыр. Бүгінде киелі, қасиетті ұғымға мынандай түсінік беріледі – «Қазақстанның қасиетті орындары мен кешендері» ретінде ерекше қастерленетін табиғи, мәдени мұраның, зайырлы және діни сәулеттің айрықша қастерлі ескерткіштері, кесенелер, сондай-ақ, Қазақстан халқының жадында өшпес із қалдырған тарихи және саяси оқиғалармен байланысты орындар ұғынылады.

Түйін сөздер: қасиеттену, кие, дін, дәстүр, аңыздар, мәдениет, ұлттық құндылықтар.

Zhumabayev B.E.

L.N. Gumilyov Eurasian national university,
Nur-Sultan, Kazakhstan
e-mail: zhumabaevatyrkhan@gmail.com

SACRED IN THE MINDS OF KAZAKHS

For Kazakh people, the concept of «sacred» has a wide range of meanings, for our people everything connected with nature, toponymy, traditions associated with oral folklore, has a sacred meaning. The natural abundance of the entire territory of Kazakhstan, where every resident of each region, despite the geographical location, calls own region as «Zheruuyk» that is, «promised land» with the meaning of 'granted life'. The availability of all conditions for life support, full-fledged multi-faceted human activity became the basis for the formation of the idea of the sanctity of the sacred land. Today, «national sacred objects and complexes of Kazakhstan» are understood as especially revered monuments of the natural landscape and cultural heritage, secular and religious architecture, mausoleums, as well as places associated with historical and political events that have an enduring value in the memory of the people of Kazakhstan. Objects of importance in the historical and cultural heritage and in the socio-political life of Kazakhstan.

Keywords: sacralization, mythology, religion, tradition, prohibition, culture, national identity.

Статья подготовлена на основе исследований, осуществляемых в рамках реализации научной программы «ПЦФ МКС РК «Сакральные пространства в современной культуре Казахстана: традиции и новации». ИРН №BR 06449588».

Ибадуллаева З.Ө.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан
e-mail: ibadullaeva.72@mail.ru

АЙҚОЖА ИШАН КЕСЕНЕСІ ЖӘНЕ ИШАНДАРДЫҢ ҚАЗАҚ ДАЛАСЫНДАҒЫ ҚЫЗМЕТІ

Бұл мақалада Сырдария өңірінің қасиетті жерлерінің бірі – «Айқожа ишан» кесенесі қарастырылады. Сонымен қатар мұсылман миссионерлері – «ишандардың» қазақ даласындағы қызметі және қазақ руларының рухани тәлімгерлері болып табылатын олардың ескерткіштері жайлы айтылады. Аймақтағы халық арасынан жиналған далалық материалдар және тарихи-этнографиялық деректер негізінде ишандардың діни қызметі сипатталған.

Айқожа ишан кесенесі Қызылорда облысы Жаңақорған ауданында орналасқан тарихи-мәдени ескерткіштердің бірі. Айқожа ишан 1773-1851 жж. аралығында өмір сүрген. Жас кезінде Ташкент, Бұқара медреселерінен сабақ алған, онан кейін туған өлкесінде діни-ағарту қызметпен айналысты. Айқожа ишан күмбез кесенесі Ақтас қыстауында. Айқожа ишанның ұрпақтары Қазақстанның әр жерлерінде өмір сүреді.

Түйін сөздер: Айқожа ишан, ишан, кесене, рухани тәлімгер, миссионер, «Айқожа ишан бұлағы».

Кең байтақ қазақ даласында киелі, қасиетті, әулиелі орындар өте көп. Мұның өзі қазақ даласының рухани құндылыққа бай екендігімен айшықталады. Сондай қасиетті орындардың бірі, Сыр бойындағы жергілікті жерде қасиетті орындар мекеніне айналған, рухани құндылық орны болған бірден-бір мекен – Айқожа ишан кесенесі. Олай болса, Айқожа ишан кім және «ишан» деген атауға мән-мағына бере кетсек.

Сыр бойы түркі ислам өркениетінің орталығы ретінде танылған. Оның басты көріністері қазақ даласына алғаш ислам дінін таратушы бабтардың осы өңірде болып, бірнеше мешіт-медреселердің рухани орталық ретінде танылғандығы тарихи шежірелік деректер мен ел арасындағы мәліметтерден белгілі. Ислам дінін таратушы руханият өкілдерінің жергілікті жерде қазақ руларына пір болып, керісінше қазақ руларының дін таратушы өкілдерге «қол беруі» де осы Сыр өңірінде ерекше орын алған. Жергілікті жерде қазақ

руларына «пір» болған ишандар, қожалар атауы қазақ мемлекеттілігі мен саяси құрылымында да өзіндік орынға ие болды.

Қазақ халқында, көшпелі ортада Алланың бірлігіне, имандылыққа бас июге, мұсылмандықты уағыздаушы молдалар және қазақ халқының құрамындағы дін иелері ретінде танылған субэтникалық топ – қожалар екендігі белгілі. Олар Кеңес өкіметі орнап, Коммунистік партия үстемдік еткен кезеңде де, қоғам өмірінде мұсылмандықты, құран оқуды, шариғат негіздерін насихаттап, оларды халыққа таратып, мұсылмандықты барлық ортада іске асырушылар ретінде танылды. Осы үрдісті іске асырушылар ретінде қазақ даласында мұсылман дін иелері ишандар және олармен қоса қожалар болды. Сондықтанда олар қазақ қоғамында жоғарғы топ иерархиясын құрағандығын тарихи деректер бойынша білеміз.

Әдетте ишандардың қазақ даласындағы ықпалы олардың діни ілімінен байқалды. Олар ел өмірінде

әлеуметтік топты құра отырып, мұсылман дінінің имандылық-тәрбиелілік қасиеттерін үгіттеп, мешіт салдырып, медреселер ашты.

«Ишан» атауы – Орта Азия елдерінде суфизм жетекшілеріне берілетін атақ, ол мұрагерлік ретінде әкесінен баласына өтіп отырған. Сондай-ақ жергілікті жерлерде ишандар құранның басты мәнінен хабардар молдалар ретінде танылумен бірге, олардың гениалогиялық шығу тегі белгілі бір қасиетті әулиеден, ақсүйектерден (қожалардан) шыққандығы да ескерілді. Демек, ишандардың негізгі атқаратын қызметі мұсылман негізін насихаттау және олардың көпшілігі атақты қожалардан шыққан. Бұл көрініс түрікмендер арасында да орын алып, ишандар қожалар тобынан болды және ишан атағы мұрагерлік сипат алды.

Жергілікті халықтың айтуынша, «ишан», «мақсұм» («мағзұм») атауы бір негізде көрсетіледі. Ишан, мағзұмдар белгілі бір рудың ішінде, пайғамбар әулетінен шыққан ғалым, ғұлама кісі, ол ислам дініне берілген адам, оларға бұл атақты, әдетте халықтың өзі беріп отырған. Сондықтан да оны сол рудағылар «ишан» деп атаған. Сондай-ақ түрікмендерде де бір немесе бірнеше ауылға жоғарғы діни ілімі бар, дін иесі танылған ишандар орын алды.

«Ишан» парсы тілінен аударғанда «олар», «олардың қайырымдылығы», «шапағаты» деген мағынаны білдіреді, яғни оларға құрметпен, ізетпен айтылатын сөз. «Ишан» орта азиялық терминде «ишон», «эшон», «эшен» деп аталып, ол қасиетті және құрметті дін иелеріне берілген титул болды.

И.И. Гейер пікірінше, қазақ даласында бір рулы елге немесе діни жанұя басшысы болып табылатын бірде-бір қазақ және көшпелілердің бір топ іріктелген топтарында өздерінің «пірі», басты ілімі бар қырғыздар (қазақтар-И.З.) болмаған. Сондықтан да олар өздерінің піріміз деп ишандарды атады. «Ишан» және «қожа» топтарын қазақтар бір-біріне ұқсас деп қабылдады, себебі ірі ишандар қожа тобынан шыққан. Оңтүстік Қазақстан қазақтарының арасында, олардың пірі – қожа болды (Казахи, 1995: 237). Мұндай көрініс қазақ даласының барлық аумағында көрініс алды. Бұл пікірдің дұрыстығын Арал өңірі ауыл ақсақалдарының айтуынша, бір рулы елде (мысалы, Кіші жүз, Төртқара рулы елі болса) 1-2 үй қожа болса, оларды «пір» санап, құрметпен қараған. Сондай-ақ Арқадағылар Қожахан қожаны, Алтай өңіріндегілер Керей ишанды, Тобықтылар Әуез қожаны өздерінің піріміз деп атаған. Демек, Мұхаммед пайғамбар ұрпақтары әрбір өңірлердегі қазақ руларымен тығыз араласып, олардың «пірлеріне» айналған. Әрбір қазақ

пірге қол беріп, өздерінің рухани көсемдеріне айналдырды. Ал, Маңғыстау қазақтарының арасында мұсылман дінінің таралуына әсер еткен түрікмен қожалары мен Орта Азия халықтарынан шыққан діншіл сопылар екендігін Маңғыстау қазақтарын зерттеуші Ү. Қыдыралин атап өткен. Маңғыстаудағы түрікмен қожалары өздерінің шығу тегін Мұхаммед пайғамбардың қызы Фатимадан деп уағыздайтындықтан, оларды жергілікті түрікмендермен бірге қазақтар да қатты сыйлап құрметтеген. Сондықтан да түрікмен рулары Маңғыстаудан жаппай көшкен кезде бұрынғы орындарында қалып, қазақтармен тіл табысып тұра береді.

Қожалардың ерекше діни беделі болумен бірге, олар дін басыларының және бүкіл дін қызметкерлерінің басында болған. Атап айтқанда, қожа-кәлән – дін басыларының қызметін бақылап отыратын, ең жоғарғы діни лауазымды иеленуші «ұлы қожа» атанғандар, ал ишан-сүдірлер – бас ишандардың бірі, ишан-накиб – сопылық бауырластықтың басшысы болды. Бұл аталған қызметтердің барлығында да сейіттер (Мұхаммед ұрпақтары Фатима мен Әзіреті Әліден өрбіген ұрпақтар-И.З.) отырған (Уәлиханов, 1985: 504).

Пір атағы ишандық қызмет сияқты мұрагерлік сипатта болған, егерде ол қайтыс болса, оның мирасқоры баласы немесе жақын туысы болып саналған. Д.Х.Кармышеваның мәліметі бойынша, әрбір қожа ірі тайпаларға немесе қандай да бір руға діни тәлімгер (жетекші) болды. Ол XX ғ. басында-ақ жыл сайын немесе 2-3 жылда бір рет ауылдардағы өздерінің құрметтеушілерін аралап, олар қайтарында сыйға берілген малдар мен теңдеп жүк артылған жануарлармен, астық және басқа да азық-түлікпен толтырылып қайтатын. Бұның бәрі де оларға садақаға діни ант ретінде «нәзірге» берілді (Казахи, 1995: 238).

Халықтың түсіндіруінше, қожалар бұл сый-сияпаттардың бірден-бір бөлігін өздері тұрып жатқан өңірлердегі мазар, медресе және мешіттердің пайдасына, басқа да қайырымдылық мақсаттарға беретін. Қазақ даласындағы ишандардың да қызметі осы негізде болды. Егер де ишан қайтыс болған жағдайда, оның жолын жалғастырушылар ұрпақтары болды. Әрқашанда олар өздерінің ізбасарларымен (мүридтерімен) ауылдарға барып, оларды рухани қанағаттандырумен бірге «нәзір», «уәде», «діни ант» жинайды. Самарқанд және Бұқара ишандары осындай сапарды жылына екі рет жасайды. Егер де өзі бара алмаса өз атынан жазбаша түрде куәландырып жіберетін. Сондықтан да олардың (мүридтерінің) «нәзір» жинауға құқы бар. Ауылға келушілер өздерін толғандыратын

мәселелер мен дін туралы айтып, «қасиетті дем беріп», күнәларынан арылуға сендіріп жандарын тазартады. Үй өмірінің тыныш, дастарханның берекелі, үй адамдарының саулығын тілеп «Бата» – «Пата» (Фатиха) береді. Ишан келген кезде ауыл адамдарының өз қалауларымен берілетін сыйлықтарымен бірге мал сойылып, ең жақсы құрметке ие болған. Орта Азия тарихындағы ишандар «менмендік», «атақ», «байлық» үшін емес, бұқара халық ішінде ықпалы күшті болғандықтан, олардың «ізбасарлары» болумен бірге басты лауазымдарға ие болды.

Сондай-ақ баласы ауру болғандар ишанның алдына барды. Қызы немесе баласы қатты ауырған кезде, оның өмірін сақтау үшін кей жағдайда «нәзір» етеді, яғни қызы ауруынан айыққаннан кейін, оны емдеген ишанға беретіндігін уәде етіп, сөзінде тұрған (Чинар, 1985: 49).

Әскери жағдайлар кезінде де ишандар үлкен сыйлықтар алды, себебі әрбір жорық алдында мүридтер өздерінің ишандарынан жолы болу үшін, найза мен оққа қарсы бойтұмар, бата алып, ишаннан өзінің аман-саулығы үшін жалбарынуын өтінетін. Ол үшін мүридтерінен аман-есен қайтып оралған соң уәделескен «нәзір» сыйлығын алып, әрқашанда тілек, ықыласқа ие болатын.

Орта Азиядағы ишандық дәстүр Түркиядағы әкелік, шейхтік дәстүріне ұқсайды (Чинар, 1985: 51). Орта Азия халықтарында ишандар өздерін «ақсүйек», «асыл тектіміз» дейді.

Қандай да бір адамның ишан болуының алғышарты «ақсүйек» тегінен шығуы, екінші шарты дін үлемасы болуы. Ишандық сипат – ол қаннан, тектен тарайды. Ақсүйек атаулының бәрі бірдей ишан аталуы мүмкін емес. Ишандар шарият ережелерінің орындалуы, мәзһәп ілімдерін білуі, оған беріліп, білікті болумен қатар, оларды түсінуі шарт. Ишанның ерекшеліктерінің бірі – «кереметті (ғажайыпты)» көрсете алуы. Керемет иесі емес адам ишан бола алмайды. Белгілі бір жасқа келген ишан еркек әулеттері арасынан болашақта ишандық ете алатын қасиеттерге ие біреуді өзіне жалғастырушы ұрпақ етіп тағайындайды. Ол қайтыс болғаннан кейін, оның орнына сол әулеті сайлаған адам ишан болады. Ал әйелдер үшін ишандық берілмейді (Чинар, 1985: 52).

Ишандық тұқым қуалайтын болғандықтан қандай да бір ғалымның оқып ғана ишан болуы мүмкін емес. Ишандар өздерін шарияттан басқа мәзһәппен байланысты үкімдерді құруымен міндетті санайды. Олар шарият заңдарына бағынып, намаз оқиды. Ишандардың әрқайсысының белгілі мүридтері болған. Сондай-ақ оларға бағынышты ауылдар да орын алады. Бұл

мүридтерден туылған балалар да әкелері сияқты сол ишанға немесе оның әулеттеріне бағынышты және бұл жүйе жылдар бойы жалғасып келеді.

Қазақ даласында сопылық бауырластықтың ірі өкілдерінің бірі Қожа Ахмет Яссауи және оның шәкірті Сүлеймен Бақырғани сияқты ірі тұлғалар мұсылмандықтың негізгі қағидаларын насихаттаған болса, ишандық дәстүрдің, қызметтің Қазақстан аумағы бойынша кең өріс алып, етек жаюы ХҮІІІ-ХІХ ғ.ғ. басталады. Алайда, Қазақстанды Ресей империясының отарлауына дейін ишандар 2-3 жылда бір рет өздерінің ізбасарларын аралайтын, бірақ бұл жаңа Ресей отарлауы кезінде біраз уақыт бойы іске аспады. Есесіне қазақтардың өздері оларға келіп тұрды. Бұл кезеңде Оңтүстік Қазақстан өңірінде ортаазиялық ишандар қызметі кең түрде өріс алды. Сыр бойы қазақтарының арасында Бұқара және Қоқан, Самарқан ишандары, Шу өңірінде – Түркістан қожалары белгілі болды. Олардың қазақ даласындағы жүргізген насихаттары туралы Г.А. Арандаренко былай сипаттайды: «ишандар өздерінің мойындатқызулары арқылы қазақтың білгірлері саналған «тәкәппар» қазақтарды да баурап алып, оларға қол беріп Мұхаммед пайғамбардың және Алланың бірлігіне шақырып, өздерінің жетекшілік сенімдерімен куәландырып алды» (Казахи, 1995: 239). Бұл көрініс әрбір жүздің, әрбір рудың өзінің пірінің болғандығымен түсіндіріледі және мұндай жәйт әлі күнге дейін ел арасында жалғасуда. Сондықтан да қазақ даласындағы ишандардың бірқатарының жергілікті руларға пір болғандығын айғақтайтын тарихи-этнографиялық деректер де бар (Гейер, 1891: 82).

Олардың қатарында: Көшім ишан мүридтері – Дулаттар. Орыс отарлауы кезеңінде Көшім ишан Сырдарияға өтіп кетеді де нәтижесінде мүридтерінің көп бөлігі Көшімнің әулиелігіне сенімдерін жоғалтып, басқа ишанға өтіп кетеді. Оның ханакасы Талас және Шаян өзендерінің бойында болған.

Мүкім Ата, оның мүридтері Шолаққорған маңындағы Қарнак, Созақ тұрғындары.

Айқожа ишан (1778-1857). Ол қайтыс болғаннан кейін оның ишандық дәстүрін балалары жалғастырады. Оның мүридтері Бірқазан (Перовск – қаз. Қызылорда) маңындағы қоңыраттар мен Созақ пен Түркістан арасындағы, Сыр өңірі бойындағы Алшын, Жаппас, Қоңырат, Найман, Уақтар. Олардың ханакасы Түркістан мен Перовск арасы, Сырдария өзенінің бойында болған. Ел арасында Айқожа ишанның «алты Ата қоңыратқа» пір болғандығы айтылады.

Сур. 1. Айқожа Ишан кесенесі
Fig. 1. Aykozha Ishan mausoleum

Айқожа бала жастан зерек, қатарынан озық ойлы, әрі тапқырлығымен белгілі болған. Ол Ауғанстандағы ғұлама ғалым Ислам шайхтан ілім алған. Айқожа ишан Жаңақорған өңірінде халықты сауаттандырумен, діни имандылық тәрбиесін берумен айналысқан. Ол Ташкент, Бұқара медреселерінен сабақ алған, оның ұстазы Ислам шайх болған. Айқожа ишан Қарасопыда мектеп, медресе ашып ағартушылық қызметін халыққа дарытқан. (Қарасопы қазіргі Жаңақорғанның оңтүстік бағытында 10 шақырым жерде). Бірақ, ол өзінің замандасы Көкен батырдың айтқан сөзіне налып, Қарасопыдан Ақтасқа 30-40 үйін алып көшеді. Сонда өзінің қателігін білген Көкен батыр Сарықамыста (Келінтөбенің маңы) көшті қуып жетеді де, кешірім сұрайды. Бірақ, көк көзді, сары өңді Айқожа ишан кешірім бере тұрып, «жолға шыққан көштің кері қайтуы әбестік» – деп жүріп кетеді. Ақтасқа келіп жеткенде өзінің жұртына: «Кұдай қаласа, ендігі қонысымыз осы жер болады» – дейді. Сонда жұрты: «Елсіз, сусыз жерді қалай мекен етеміз» – деген. Сонда Айқожа ишан қасиетті асасын (таяғын) жерге шанышқанда, сол аса шанышылған жерден шымырлап мөлдір су шыға бастайды. Ол жер әлі күнге дейін «Айқожа ишанның

бұлағы» деп аталады. Жергілікті қариялардың айтуынша Айқожа ишанның бойында төрт қасиет болған. Олар: ақындық, ишандық, палуандық және тәуіпшілік (Сопыбеков, 2016: 105).

Айқожа ишан күмбез кесенесі Ақтас жеріне салынған. Мешіттің шебері – Халид Бұқарадан алдырылады да, кірпішін құюды жергілікті халық өз күшімен атқарған. Ақтас мешітін Айқожа ишан дүниеден өткен соң 25 жылдан кейін 1882-1884 жылдары өзінің немересі Атамағзұм салдырады. Күмбезі шаршы пішіндес, ауданы 9х9 м., биіктігі 8 м., күйдірілген кірпіштен салынған. Қабырғасы ою-өрнекпен көмкерілген. Күмбезде жарық түсетін 4 терезе салынған. Медресенің жанында арнайы хужра болған. Аққорғандық қожа Тасжан бай мешіт қаражатын көтереді. Аңыздарда Айқожа ишанға Абылай ханның өзі бата берген деген де дерек бар (Кенжетай, 2016: 101).

Ақтастағы Айқожа ишан мешіті Сыр өңіріндегі ірі тарихи ескерткіштердің бірі. Бүгінде Айқожа ишаннан тараған ұрпақтар Қазақстан Республикасының түкпір-түкпірінде өмір сүруде. Сыр өңірі бойында өмір сүрген Шәмші мағзұм, Жәмһүр ишан, Сәруар ишан, Қасым ишан, т.б. дін уағыздаушы, дін иелері деген атпен түрмеге

жабылып, 1937-38 жылдары атылып кеткен. Олардың бірі Жәмһүр ишанды «ишан» деп ұстап, түрмеге отырғызғанның өзінде намаз оқыған. Оның кереметі туралы халық арасында: «түрмеде отырғанда-ақ кешкі «құптан» намазынан кейін Алла-тағалаға жалбарынып, зікір салады. Сонда түрменің есігінің құлшы ашылып қала беретінін» көнекөз қариялар айтып отырады.

Керей ишан. ХҮІІІ ғ. Алтайдағы Орта жүздің Абақ керейлері арасында ислам дінін уағыздап қожа, молдалар үгіт насихаттарын өткізе алмай кері қайтқан. Алайда, ХІХ ғ. басында осы керейлерді мұсылман дініне насихаттау үшін әрекеттер жасалып, Бұқарадан келген Шаһмансүр деген кісі керей елін аралап, танысады. Кетерінде өзінің жиырма жастағы ұлы Мұхаммед Момынды керейлер ішіне тастап кетеді.

Мұхаммед Момын Абақ керей елін 40 жылға жуық үгіттеп, мұсылман дінінің ұлылық қасиеттерін танытып, халықты сендіру арқылы дінге бас игізеді. Алтай қазақтарына арнап алғаш мешіт салдырып, медресе ашқан және елдің белді адамдарын бастап Меккеге тәу етуге қажылыққа бастап барған кісі ел арасында мұсылмандық қызметтері үшін ишан атанады. Көзі тірісінде «Қазіретата» аталған Мұхаммед Момынды абақ керейлер құрметтеп, пір тұтқан. Бүгінгі күнде оның әруағына тағзым етіп, бас иеді (Мұхамедханұлы, 1992). Жергілікті халық оны керей ишан деп атап кеткен.

Сопылық, ишандық және пір аталған мұсылмандық діни қызметтер халық арасында «қожа» атауымен байланысты болды. Қазақ даласының әрбір өңіріндегі қазақ руларына ишандық қызмет атқарумен бірге, «пір» атанғандар қожа тобынан шыққандар. Олардың мақсаты, халық арасында ислам дінінің негізгі қағидаларын насихаттау, діни имандылық қасиеттерге үгіттеумен бірге құрметті лауазымдарға да ие болды.

Орта Азия халықтарында «ақ сүйек», «ок суяк», «ак сияк» атаулары тек «қасиетті» мұсылман дін иелері аталған қожалар мен сейіттерге ғана берілген.

Мұсылман дін иелері ретінде қожалар жеке меншіктік құқық негізінде егін егетін жерлердің көп бөліктерін, яғни өздерінің діни беделін сақтаумен бірге көп жер учаскелерін де иеленді. ХҮІІІ-ХІХ ғ.ғ. қожалардың кейбір әулеттері жерді меншіктенушілер ретінде таныла отырып, алым-салық төлеуден де босатылғандығы тарихи этнографиялық деректердің негізінде белгілі.

Діни адамдардың барлығы да сейіттер мен қожалар тегінен шығуы міндетті болды. Сейіттер ел басқару ісінің басында отырды, оларды жауапты қызметтерге, тіпті дипломатиялық қызметтерге де пайдаланған (Уәлиханов, 1985: 507). Сондықтан да діни қызметкерлер саналған қожалар жергілікті халық арасында ерекше құрметтелді.

Қожалар көшпелі қазақ қоғамында далалық исламды таратушы және діни ғұрыптық дәстүрлерді орындаушылар ретінде танылып, Өз Тәукенің «Жеті жарғысында» және одан кейінгі қазақ қоғамындағы дәстүрлі әдет-ғұрып құқығы ережелерінде де ерекшеленді. Сондықтан да олардың ережелерінде де қожалардың артықшылықтары белгіленіп, қазақ даласындағы ғасырлар бойы қалыптасқан жүйені ұстанды.

Бүгінде қожалар – қазақ руларына сіңісіп кеткен топтың бірі. Олардың өз алдына көп шоғырланған территориясы Жаңақорған, Түркістан, Қызылорда мен Оңтүстік Қазақстан өңірлерімен бірге бүкіл Қазақстан территориясынан кемінде 1-2 шаңырақ қожаларды да кездестіруге болады. Сондай-ақ көршілес Орта Азия республикалары мен Моңғолия, Қытай қазақтары арасында да күні бүгінге дейін қожалардың өмір сүретіндігі анықталды. Олар қазақ халқындағы үш жүзге жатпайтын субэтникалық топтың бірі.

Айқожа ишан кесенесі – елдің, болашақ ұрпақтың ұлттық болмысы мен мінезін, рухын көтеретін бірден-бір мекен. Қазіргі жастар арасында бұл орынды қастерлеп, оны бүгінгі және болашақ ұрпаққа паш ету мақсатында әр түрлі ғылыми жобалар мен мақалалар жазылуда.

Әдебиеттер

Казахи: историко-этнографическое исследование. – Алматы, 1995. – 238 с.

Кенжетайев Д.Т. Айқожа ишан дәуірі және қазақтың діни саяси ахуалы // Айқожа ишан. Қызылорда, 2016.95-102 – бб. – 331 б.

Мұхамедханұлы Н. Керей ишан // Иман. 1992. 3 қыркүйек.

Сопыбеков А. Айқожа ишан жайлы // Айқожа ишан. Қызылорда, 2016. 103-108-бб. – 331 б.

Уәлиханов Ш.Ш. Алтышардың немесе Қытайдың Нан-лу провинциясының (Кіші Бұқараның) шығыстағы алты қаласының жайы туралы // Таңдамалы. – Алматы, 1985. – 560 б.

Чинар А. Орта Азия түрік мәдениетіндегі ишандық дәстүр // Bilig. 1995. Saul-1. 49-61 бб.

References

- Kazahi: istoriko-etnografisheskoe issledovanie. – Almaty, 1995. 238 s.
- Kenjetaev D.T. Aykhoja ishan dayiri jane kazakhtyn dinu sayasi ahyalu. //Aykhoja ishan. Kuzulorda, 2016. 95-102 bb. – 331 b.
- Mukhamedkhanuly N. Kerei ishan. //Iman. 1992. 3 qurkuiek.
- Sopubekov A. Aykhoja ishan jaily. //Aykhoja ishan. Kuzulorda, 2016. 103-108 bb. – 331 b.
- Yalikhanov Sh.Sh. Alttyshardun nemese Qutaidun Nan-Ly provinsiasunun (Kishi Bukharanun) shugustagu altu qalasunun jaiy turaly. //tandamalu. – Almaty, 1995. – 560 b.
- Shinar A. Orta Azia turik madanatandagu ishanduq dastur. // Bilig. 1995. Saul-1. 49-61 bb.

Ибадуллаева З.О.

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева,
г. Нур-Султан, Казахстан
e-mail: ibadullaeva.72@mail.ru

МАВЗОЛЕЙ АЙКОЖА ИШАНА И ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ИШАНОВ В КАЗАХСКОЙ СТЕПИ

В данной статье рассматривается один из сакральных объектов Сырдарьинского региона – мавзолей «Айкожа ишана», а также описывается деятельность в казахской степи мусульманских миссионеров «ишанов», которые являлись духовными наставниками казахских родоплеменных групп. Религиозная деятельность ишанов раскрывается на основе собранных среди населения региона полевых материалов и историко-этнографических источников.

Мавзолей Айкожа ишана один из интересных историко-культурных памятников, расположенных в Жанакорганском регионе Кызылординской области. Айкожа ишан жил в 1773-1851 гг. В юные годы он получил религиозное образование в духовных семинариях Бухары и Самарканда, а после занимался религиозно-просветительской деятельностью в родных краях. Мавзолей Айкожа ишана расположен на зимовке Актас в урочище «Родник Айкожа ишана». Потомки Айкожа ишана сегодня проживают в различных уголках Казахстана.

Ключевые слова: Айкожа ишан, ишан, мавзолей, духовный наставник, миссионер, «Родник Айкожа ишана».

Ibadullaeva Z.O.

L.N. Gumilyov Eurasian national university,
Nur-Sultan, Kazakhstan
e-mail: ibadullaeva.72@mail.ru

MAUSOLEUM AYKOZHA ISHANA AND ACTIVITIES ISHANOV IN THE KAZAKH STEPPES

This article considers one of the sacred monuments of the Syrdarya region – the mausoleum of “Aikozha Ishan”, and also describes the activities of Muslim missionaries “Ishans” in the Kazakh steppe, who were the spiritual mentors of Kazakh tribal groups. The religious activity of the Ishans is revealed on the basis of field materials and historical and ethnographic sources collected from the population of the region.

The mausoleum of Aikozha Ishan is one of the interesting historical and cultural monuments located in the Zhanakorgan district of the Kyzylorda region. Aikozha Ishan lived in 1773-1851. In his youth, he received a religious education at the theological seminaries in Bukhara and Samarkand, and after that he was engaged in religious and educational activities in his birthplace. The mausoleum of Aikozha Ishan is located at the Aktas wintering site in the area of “the Spring of Aikozha Ishan”. The descendants of Aikozha Ishan now live in various parts of Kazakhstan.

Keywords: Aikozha ishan, ishan, mausoleum, spiritual mentor, missionary, “Spring of Aikozha Ishan”.

Keywords: Aykozha ishan, ishan, mausoleum, spiritual mentor, missionary, “Spring of Aykozha ishan”.

Мақала «ҚР МСМ «Қазақстанның қазіргі мәдениетіндегі киелі кеңістіктер: дәстүрлер мен жанашылдықтар ЖТН №BR 06449588» ғылыми бағдарламасы аясында жүзеге асырылатын зерттеулер негізінде дайындалған.

Иманжүсіп Р.

Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева,
г. Нур-Султан, Казахстан
e-mail: raushankoshenova@mail.ru

ДУХОВНОЕ НАСЛЕДИЕ БАЛАБИ

В статье рассматриваются вопросы духовной истории Казахстана, модернизации общественных процессов. В частности, автор останавливается на жизни и творческой деятельности Балаби – яркой личности, который жил в первой половине девятнадцатого века на берегах Сыр-Дарьи и прославился с детских лет как златоуст и народный кумир. Всю свою жизнь он отстаивал интересы народа, и в словесных дебатах не было ему равных.

В работе прослеживаются процессы осознания и осмысления прошлого новыми поколениями, их стремление через опыт прошлого найти ответы на сегодняшние вызовы времени.

Ключевые слова: пантеон Окшы Ата, свидетельства старины, святые-праведники, датка, трансформация, духовный опыт, преемственность поколений.

История казахской духовной мысли содержит в себе немало тайн, раскрывать которые представляется высоким долгом тех, кто приходит после. На священных берегах Сыр-Дарьи есть немало свидетельств древней старины, и вместе с тем эта земля по праву является олицетворением новой жизни, новых веяний, инноваций, совершенных технологий и духовности.

Вспомним Пушкина, который говорил:

«Два чувства дивно близки нам,
В них обретает сердце пищу,
Любовь к отеческим гробам,
Любовь к родному пепелищу»
(Пушкин, 1959: 53).

«Любовь к отеческим гробам» наверное, сильнее и выразительнее слов, которые бы явились выражением сегодняшнего нашего стремления познать то, что было до нас, познать и понять для сегодняшней жизни, для осмысления и осознания современных процессов бытия. Не случайно Шокан Уалиханов в одной из своих экспедиций, проезжая мимо могилы Баян Сулу Козы Корпеша, писал в дневнике: «Я мечтал напиться чаю на могиле Баян Сулу и Корпеша. Думать о прошедшем и заботиться

о настоящем» (Уалиханов, 1984: 308) может стать, кому-то покажутся эти слова кощунственными и абсурдными, но в понимании восточного человека, понимании тюрков, могилы всегда были чистым местом, уголком земли, где можно было искать защиту, причаститься и очиститься, размышлять о жизни, о Вечности, о Душе. И вполне понятно желание Шокана остановиться у могилы казахских Ромео и Джульетты, остановиться, неспешно и благостно расположиться и, угощаясь, чаем, думать о том, что было, чтобы прояснилось то, что происходит в настоящем.

Именно поэтому в Акмолинской области было создано общественное объединение «Шокан жолдары», целью которого была реализация научно-исследовательского проекта «Дорога к Шокану». Проект объединяет всех тех, кто любит и ценит старину, кто желает глубже постичь её тайну и загадки. Постигая гений Шокана, члены проекта участвуют в научно-исследовательских экспедициях по изучению древних памятников Казахстана, Средней Азии и Зарубежья, занимаются пропагандой духовного наследия выдающихся представителей мировой науки и культуры, научно – просветительской работой среди населения. Так, с 17 по 25 июля прошлого года участники проекта

выезжали по маршруту Кокшетау-Туркестан-Арыстанбаб-Шымкент-Отырар-Шилик-Сулу Тобе-Шиели. Члены общественного объединения, студенты, магистранты, учёные приняли участие в торжествах по установлению надгробной плиты Ниязбатырув Арыстанбабе, строителем и идейным вдохновителем которого был предприниматель из Кокшетау Есимбек Кудасбаев; посетили пантеон Окшы Ата (Рис. 1), аул Балаби, селение Наршоки – место, где родился Мустафа Шокай, встретились со студентами Шымкента, выступили с познавательными лекциями об Отрае. Позже участники экспедиции участвовали в юбилейных мероприятиях, посвящённых 200-летию Балаби и вместе со всеми были свидетелями этого поистине исторического события.

И в этой ипостаси вполне закономерно, что в дни празднования 200-летия Балаби, средневекового философа, учёного, прорицателя, сказителя и златоуста-оратора, пантеон «Окшы Ата», что в Кызыл-Ординской области, принимал гостей со всех уголков Казахстана.

Мне хотелось бы поделиться размышлениями по поводу личности Балаби, его Времени, о связи преемственности поколений, его вклада в становление независимости и государственности Казахстана. Что полезного может взять молодёжь для себя, познакомившись с жизнью и деятельностью Балаби, светлый облик которого до сих пор заставляет сердца встрепенуться и удивиться мощи народного разума, который сохранил и донёс до нас духовное наследие предков, их мысли и чаяния, их благородные деяния.

Балаби похоронен в пантеоне семи святых, что носит название Окшы Ата, по имени одного из них. Пантеон, как явствует из архивных документов, является памятником Огуз-кыпчакского периода (IX-X вв.). Число 7 всегда считалось у казахов священным, магическим числом, и потому эта цифра взята условно, чтобы подчеркнуть святость и чистоту пантеона, а на самом деле число захоронений намного превышает указанную цифру. Вероятно, так оно и есть, ибо пантеон существовал задолго до возведения мавзолея Ходжа Ахмеда Яссауи в Туркестане и думаю, что обычай хоронить великих людей в одном избранном месте берёт своё начало именно от пантеона Окшы Ата.

Окшы Ата находится в Шилийском районе Кызыл-Ординской области в семи километрах от Жолка. Учёный-краевед Ауельбек Коныратбаев (Коныратбаев / ramyatniki.kz) писал о нём: этот человек жил в X-XI вв. во время Огуз-кыпчаков. Он прославился в битве с врагами, защищая родные просторы. Его любили и уважали как праведника, как святого, помыслы и устремления свои

связавшего с судьбой народа. Сказать, что Окшы Ата был похоронен в пантеоне первым, было бы ошибочным. В начале 20-го века учёный-востоковед Каллаур писал в своих воспоминаниях, что видел здесь полуразрушенные строения и груды обожженного кирпича, и что, вероятно, это было городское поселение. Среди всего нагромождения возвышался купол памятника Окшы Ата, вот почему этот пантеон получил название Окшы Ата. Позже эти данные были внесены в книгу Кастанье «Древности Киргизской степи и Оренбургского края».

Окшы считают святым, но существует версия, что он был одним из прославленных батыров Огузов. И полагаю, что это на самом деле так. Праведником его сделали позже, в угоду своим интересам клерикалы. Ауельбек Коныратбаев в статье «Несколько слов об Окшы Ата» отмечал: «Он изготавливал пули и патроны для воинов Казани. Местечко Бестам, что недалеко от Шиели, было мастерской Окшы Ата». Что касается времени его захоронения, принято считать, что могильник Окшы Ата – это памятник XI-XII вв., пантеон, в котором хоронили выдающихся личностей, прославленных полководцев. Позже, когда был возведён мавзолей Ходжа Ахмеда Яссауи, захоронения стали производить в Туркестане. Если верить преданиям, то Окшы Ата привиделся во сне умирающему святому Ес-Абызу и сказал: «Я лежу тут один, будь мне спутником. На что Ес-Абыз ответил: «Но ведь там пустыня, какова будет участь наших могил?». На что Окшы Ата якобы сказал: «Ничего, мы объединим усилия лежащих здесь духов и на этом месте будет оазис – забьет вода, и наши могилы окажутся под тенью могучих деревьев».

И вот прошли века, и прежняя пустыня превратилась в зелёный островок, где среди деревьев журчат родники, а чуть поодаль плещутся волны озера, полные воды и с берегами в пышной растительности. Известно, что с тех далёких времен средневековья в этом пантеоне нашли пристанище известные святые-праведники: Асан Ата, Гайып Ата, Кыш Ата, Китап Ата, Кабыл Ата. Более позднее захоронение времён Кокандского ханства – могилы Балаби, Досбол би.

Балаби, судя по немногим источникам и материалам, родился в 1811 году в Байтекуме, что недалеко от знаменитого Жолка. Отец его – Есенали имел четырёх сыновей – Дилмамбета, Елеусиза, Шойынбека, Бименбета. Когда Бименбету исполнилось 13 лет, умер отец, и подростку пришлось рано познать труд кочевника. Бименбет рос не по годам умным, сметливым, самостоятельным. Воспитывался он у дяди,

Рис. 1. Мавзолей Окшы Ата
Fig. 1. Okshy Ata mausoleum

младшего брата отца. Аргынбай часто брал его с собой на торжества и праздники, советы старейшин. Бименбет вскоре стал известной личностью. Его, хотя он и был совсем юным, часто приглашали решать спорные вопросы и конфликты. Народ, видя его незаурядные способности: умение говорить ясно и точно, владение даром убеждения, прозвал Балабием, что означает – ребёнок би».

До сегодняшнего дня сохранились в народе его искромётные выражения, крылатые слова, афоризмы и меткие определения, ставшие пословицами и поговорками. Не было ни одного спора, где бы Балаби не выходил победителем. Вот одна из таких историй, передаваемая из уст в уста и дошедшая до нас. Известный бий Смаил, аксакал из рода Жарасбай, не поддавался на уговоры Кыпчаков, хотевших уладить миром дело об убийстве своего сородича, людьми из рода Жарасбай. Кыпчаки требовали уплатить кун, как положено было в те времена, и завершить тяжбу, но Смаил используя свой авторитет и напористость, не хотел признавать явных фактов и всячески избегал вынесения окончательного решения в пользу кыпчаков. Тогда кыпчаки, в очередной раз выезжая

на сходку, захватили с собой одиннадцатилетнего Бименбета.

Делегацию встретили по всем законам гостеприимства, отвели им отдельные покои, усадили за богатый стол. Аксакал, увидев среди взрослых подростка, недовольно сдвинул брови: «Разве это свадьба или похороны старухи, чтобы вокруг бегали дети? Мы собрались вынести важное решение, мы говорим о серьёзных вещах, связанных с гибелью взрослого человека и уплаты куна за убийство. Здесь должны сидеть уважаемые бии, которые имеют право защищать интересы своих родов, достоинство и честь каждого из них. Кто это замухрышка-верблюжонок, кто этот мальчишка? Ему здесь не место». Бименбет, спокойно выслушав, ответил: «Вы правы, почтенный бий, разве не говорили древние мудрецы, что смерть мужчины оспаривают только горячие юные головы да старые черти? Вот я и пришёл защитить честь своего рода». Ничего не смог ответить на эти слова Смаил би, только распорядился тотчас же уплатить запрашиваемый кун, одарить подарками гостей. Так были восстановлены добрые отношения между двумя родами.

В народе известен и такой эпизод. У коньратов был знаменитый военачальник (наместник кокандского управителя) датка Байзак. Бек Туркестана позарился на его скакуна и стал подстраивать всякие козни Байзаку. В конце концов он арестовал его и отправил в тюрьму. Потом пригласил всех биев и военачальников и, указывая на оборванные, грязные одежды арестанта, спрашивал у всех: «Подходят ли эти одеяния Байзаку?» Чтобы угодить беку, все закивали головами, когда очередь дошла до Балаби, он ответил: «Дорогой бек, есть ли ты выпустишь из рук птицу удачи, и богатство твоё и власть исчезнет, то и тебе такая одежда будет к лицу. Не зря же говорили древние мудрецы: «Потеря богатства и удачи свершится в одно мгновение, да и власти можно лишиться в одно мгновение». Бек понял, в чей огород закинул камешек Балаби, и, попросив принародно прощения у Байзака, освободил его. Вот так одно лишь слово Балаби смогло растопить лёд в сердце жестокого кокандца.

Если знаменитые батыры Кудайменды, Жаназар, героический Туганбай датка защищали родную землю с оружием в руках, то Балаби силой ораторского дара, меткостью слова отстаивал интересы народа и справедливости.

Балаби и знаменитый златоуст Досбол были почти ровесниками, Балаби был старше Досбола всего на 4 года. На всех сборищах, больших собраниях первым начинал говорить Балаби, а Досбол подхватывал его слова. Чтобы дать другу время собраться с духом, Балаби протягивал руку и говорил: «А подай-ка мне табакерку, уважаемый». Пока Досбол доставал табакерку, пока отсыпал табак, проходило время и он, собравшись с мыслями, мог говорить.

Однажды Балаби почувствовал, что не может найти верного ответа, нужных слов и попросил у Досбола табакерку, тот промолчал. Тогда, рассердившись, Балаби громко повторил свою просьбу. Досбол догадался, что друг терпит неудачу, и, сориентировавшись в ситуации, быстро закончил мысль Балаби. Возвращаясь домой Досбол сказал: «Эй, Балаби, ведь если не я, ты проиграл бы тяжбу, даром, что ты удачливый и язык у тебя подвешен». На что Балаби отвечал: «Эх, и глупый ты человек. В том и счастье моё и удача, что у меня есть такой находчивый и сообразительный друг. Поэтому я и говорю, что удачлив, а ты красноречив».

Однажды Балаби со своей свитой решил навестить друга. Досбол, услышав об этом, уехал на пастбище, так как не мог достойно встретить гостей у себя в доме. «Ведь он же едет ко мне, а не в мой дом» – подумал он. Балаби подъехав к аулу Досбола, увидел, что юрта друга старая и

вся в заплатах. «Что будем делать? – спросил его спутник, – может быть, поедem к баю и подождem его там?». «Нет, так не пойдёт. Мы приехали к нему, вот и должны встретиться с ним» – отвечал Балаби. Балаби поехал на пастбище, спешился и подошёл к Досболу. «Вот решили с вами поговорить» – сказал Балаби. Досбол же сказал: «Главное – это человек, а не его красивый дом».

*Истинный жигит – тот, кто думает лишь о деле,
Истинный жигит – тот, кто думает о главном,
а не о мелочах.*

*Истинный охотник – тот,
кто увлечён лишь своим беркутом,
Истинный воин – тот,
кто увлечён лишь стрелой и луком.*

*Недостойный жигит – тот, кто не может
оторваться от суеты вокруг очага.
Мои слова понять не каждому дано
Их может понять лишь один из толпы.*

Балаби, поговорив ещё некоторое время с Досболом, попрощался с ним и вместе с джигитами уехал. По дороге один из них сказал: «И зачем мы приезжали к нему, что мы тут наши?». Балаби отвечал: «Что мы взяли? Что нашли? Я специально приехал к другу и он мне подарил своё драгоценное Слово, Слово златоуста, посвящённое мне, а это дорогого стоит». «Достойного человека достаточно лишь увидеть, увидеть его самого, а не его дом». В этих словах моего друга заключён глубокий смысл, дорогие мои, и я рад, что я их услышал». Прошли года, и уже в глубокой старости Балаби, окружённый уважаемыми людьми, своими сородичами, позвал своих друзей и сказал: «Вы пришли сюда по моему зову, да благословенны будут ваши дни. Старость стоит у моей постели, и силы мои иссякли. Хочу, чтобы запомнили вы мои слова и передали моим потомкам. Пусть живёт моя любовь к вам в их сердцах, и не забыто будет моё имя в веках. Дорогие мои, ответьте на мои вопросы:

*Что тяжелее земли?
Что глубже океана?
Что жарче пламени?
Что выше неба?»*

Собравшиеся судили, рядили, толковали так и этак, но не смогли разгадать загадку Балаби. Тогда старец сказал: «Хорошо, я сам отвечу на свои вопросы.

*«Тяжелее земли – знание, разум.
Глубже океана – наука, образование.*

*Жарче пламени – жизнь человеческая, мир.
Выше неба – гордыня эгоиста».*

Духовное наследие Балаби – это часть мировой сокровищницы, значимое культурное явление, символ её, формировавший в течение нескольких веков национальное самосознание. Трансформация духовного опыта таких мыслителей, как Балаби, наиболее востребована именно в наши дни, когда в Республике идут процессы по реформированию общества и взят курс на социальную модернизацию. Интерес к личности Балаби обусловлен потребностью в переосмыслении прошлого, поиска новых ценностных ориентиров, идеалов на пути становления открытого общества в условиях суверенного Казахстана.

Балаби – реальное лицо реальной эпохи, избравший для себя удел защитника чести и свободы народа, его совесть и его выражение. Молодым, определяющим сегодня свой жизненный путь, необходимо знание и осмысление прошлого, поскольку оно является фундаментом, основой духовного развития гражданина Казахстана.

В знаменитом дастане Мансура Бекежанова, посвящённом Иманжусупу, народному герою, поэту, композитору, певцу, погибшему в застенках НКВД в 1931 году и только через 70 лет возвратившемуся к народу, автор, рассказывая о военачальниках и наместниках периода Кокандского ханства, упоминает и о Балаби.

*Балаби самый старший из них,
Он удачлив и берегаем духами.
Никто не в силах перечить ему,
Потому что он горяч, как пламя.
Он достойный сын рода Бултын.*

*Равный был Балаби и хану, и беку,
Защитником был и опорой народу.*

Так писал в 1913 году, в год возвращения Иманжусупа к своим сородичам на берега Сыр-Дарьи знаменитый Мансур. Далее он перечисляет имена других военачальников, среди которых и дед Иманжусупа, Турганбай датка, поднявший народ на восстание и зверски замученный кокандцами, и Торгай, Досбол, Баубек, Турсынбай, Мынбай, которые, по образному определению автора дастана, «как львы, сражались за родную землю, оберегая свой народ от врагов».

И в заключение, мне хочется ещё раз вспомнить Балаби, вспомнить строки его толгау, где он размышляет о Добре и Зле, о Любви, о Счастье, о Достойном и не Достойном, о Предназначении Человека на Земле, о Великом счастье быть и жить на этом свете...

*Слова мудреца – подобны широкой и
гладкой дороге,
Слова невежи – пропасть, грозящая гибелью.
Щедрый богач – подобен широкому озеру,
Сквалыга – подобен безводной пустыне.
Воспитанная девушка – подобна джигиту
с чистой душой,
Невоспитанный юнец – подобен
безродному рабу.*

*Хорошая жена – подобна ароматному мёду,
Плохая – подобна пыльной буре.
Достойная женщина – выказывает уважение,
Глупая женщина – мучает других.
Умная женщина – делает всё разумно,
Бестолковая – делает всё наоборот.
(Подстрочный перевод автора).*

Литература

Коньратбаев Аюльбек // kyzylorda – pamyatniki.kz
(Дата обращения: 28.07.2020)
Пушкин А. С. Собрание сочинений в 10 томах. Том 2, М., ГИХЛ, 1959, С. 53

Уалиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том 1, Алма-Ата, 1984, главная редакция Казахской Советской энциклопедии, с.308

References

Konyratbaev Aýelbek.//kyzylorda – pamyatniki.kz
(Accessed: 28.07.2020).
Pushkin A. S. 10 tomдық shyǵarmalar jınaǵy. 2 Tom [Collected works in 10 volumes. Volume 2] (М., GIHL, 1959, 53 p).

Ýalıhanov Sh. Sh. Bes tomдық shyǵarmalar jınaǵy. 1 Tom [Collected works in five volumes. Volume 1] (Almaty, 1984, Qazaq Sovet ensiklopediasynyń Bas redaksıasy, 308 p).

Иманжүсіп Р.

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан
e-mail: raushankoshenova@mail.ru

БАЛАБИ РУХАНИ МҰРАСЫ

Мақалада Қазақстанның рухани тарихы, қоғамдық үдерістерін жаңғырту мәселелері қарастырылады. Атап айтқанда, автор XIX ғасырдың бірінші жартысында Сырдария жағалауында өмір сүрген және балалық шағынан бастап сөз тапқырлығы, шешендігімен халыққа танымал болған жарқын тұлға Балабидің өмірі мен шығармашылық қызметіне тоқталады. Ол – өз заманында туындаған дау-пікірталастарды әділ шешуде алдына жан салмаған, халық мүддесін қорғаған тұлға.

Зерттеу жұмысында өткен заманның тарихи тұлғаларының қазіргі ұрпаққа қалдырған мұрасы мен өнегесін сезіну және ұғыну талданады және ұрпаққа Балаби сияқты жарқын бейненің өмірі мен шығармашылығын насихаттау – қазіргі заман талабы.

Түйін сөздер: Оқшы Ата пантеоны, ежелгі куәлік, әулие-әмбиелер, датқа, трансформация, рухани тәжірибе, ұрпақтар сабақтастығы.

Imanzhussip R.

L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Nur-Sultan, Kazakhstan
e-mail: raushankoshenova@mail.ru

THE SPIRITUAL LEGACY OF BALBI

The article deals with the issues of the spiritual history of Kazakhstan, the modernization of social processes. In particular, the author highlights the life and creative activity of Balabi – a bright personality who lived in the first half of the 19th century along the Syr Darya and became famous from childhood as an orator and a national idol. All his life he defended the interests of the people, and he had no one equal in verbal debate.

This work traces the comprehension processes of the past by new generations, their desire to find answers to today's challenges through the experience of the ancestors.

Keywords: Okshy Ata pantheon, evidence of antiquity, righteous saints, datka, transformation, spiritual experience, succession of generations.

Статья подготовлена на основе исследований, осуществляемых в рамках реализации научной программы «ПЦФ МКС РК «Сакральные пространства в современной культуре Казахстана: традиции и новации». ИРН №BR 06449588».

УДК 908 (574)

Калыш А.Б.

Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан
e-mail: kalysh_54@mail.ru

ХАЗРЕТ ДОСЖАН И ЕГО КУЛЬТОВЫЙ КОМПЛЕКС В АКТЮБИНСКОЙ ОБЛАСТИ

Статья посвящена просветительской деятельности и культовому комплексу известной на весь Казахстан религиозной личности хазрета Досжана Кашакулы (1815-1890). Он известен общественности не только как один из первых казахов, совершивших хадж в Мекку, но и построивший там, совместно с Кунанбаем Ускенбайұлы гостинный двор (такия) для соотечественников. Особое внимание уделено религиозному и культовому комплексу хазрета – мечетям и медресе, открытых им на территории современной Актюбинской и Атырауской областях.

Показано, как в условиях суверенного Казахстана и осуществления государственной программы «Культурное наследие» придается огромное значение восстановлению утраченных и разрушенных в годы тоталитарной советской власти сакральных объектов регионального и национального значения. Это же относится к заметной тенденции активизации религиозной жизни в целом, значительным увеличением в обществе интереса к религии. Уделено внимание пока еще не изученному этапу восстановления и реконструкции культового комплекса хазрета Досжана, начатому с весны 2020 года близ поселка Шубаркудук, административного центра Темирского района Актюбинской области.

Ключевые слова: хазрет Досжан, паломничество, историко-культурное наследие, сакральные объекты, религиозные и культовые комплексы, мечеть, медресе.

Актуальность темы

Известно, что одной из основных составляющих религиозной культуры казахов, равно как и других народов, придерживающихся норм ислама, предстают мусульманские культовые комплексы, связанные с жизнью и деятельностью тех или иных известных личностей из числа святых, религиозных деятелей: хазретов, ишанов, мулл и пр. Наиболее значимые из них в нашей республике включены в список сакральных объектов местного (регионального) и общенационального (республиканского) значения. Так, под сакральными объектами общенационального значения подразумеваются особо почитаемые исторические и памятные места природного ландшафта и

культурного наследия, светской и культовой архитектуры, мавзолеев, а также места, связанные с выдающимися историческими событиями и личностями, имеющими непреходящую духовную ценность в масштабе всего Казахстана. Аналогичную структуру имеют и региональные объекты, которые менее известны, чем общенациональные, представляющие значимость и ценность для тех или иных субъектов (регионов, областей) нашей республики.

К выработанным специалистами пяти составляющим общенациональных сакральных объектов и комплексов Республики Казахстан относятся: 1) особо почитаемые памятники природного наследия; 2) археологические памятники и крупные средневековые городские

центры; 3) религиозные и культовые объекты, являющиеся местами поклонения; 4) сакральные места, связанные с историческими личностями; 5) сакральные места, связанные с историческими и политическими событиями. Из этой номинации, в аспекте рассматриваемой темы для нас особый интерес представляют религиозные и культовые объекты, служащие местами поклонения, связанных с конкретным местом, а также личностями, о которых существуют предания мифологического, исторического и религиозного содержания (Сакральные объекты, 2017: 10-11).

К одному из таких сакральных объектов, известных на весь Западный Казахстан, включая сопредельные территории Узбекистана, Каракалпакстана и Российской Федерации, следует отнести остатки двух сохранившихся до наших дней религиозно-культовых комплексов Досжана хазрета, представленные мечетями. Первое из них расположено в Северном Устюрте – в местности Кайнар (на севере современного Жылыойского района Атырауской области); второе, наиболее известное и почитаемое – место его захоронения, его мечеть находится недалеко от пос. Шубаркудук, центра Темирского района Актыубинской области.

Их важность заключается и в том, что несмотря на активное их функционирование во второй половине XIX – в начале XX столетия, запустение и разрушение в годы советской тоталитарной системы, сохраняли свою значимость в памяти казахского народа во все времена, равно как и аналогичные историко-культурные и религиозные памятники во всех частях Казахстана. Они служили для казахов как других регионов нашей республики, так и всего Западного Казахстана важным местом поклонения как вотивного – культового и религиозного, так и эзотерического характера, непосредственно связанного с обретением благословения (бата), а также излечением от болезней и недугов. С другой стороны, наиболее сознательная часть нашего народа никогда не забывала об их значимости, бережно относясь не только к их наследию, но и к прямым потомкам, как, например, сыновьям, внукам и правнукам Досжана хазрета.

Значимость данного комплекса, связанного с именем Досжана Кашакулы, крупного религиозного и общественного деятеля, просветителя и педагога, выразителя интересов своего народа заключается и в том, что он входит в список наиболее важных историко-культурных памятников национального значения Республики Казахстан. С 2020 года началось восстановление комплекса, который должен стать привлекательным не только в качестве

паломнического, культурно-познавательного, но и туристического, равно как и другие аналогичные объекты, расположенные на территории Актыубинской области.

Исследованность проблемы

По рассматриваемой теме мы имеем публикации неравнозначного характера. Первые из них, относящиеся ко второй половине XIX – началу XX вв., носят отрывочный характер. Среди них наиболее информативным является «Плач по табынцу Досжану хазрету» видного поэта Кердери Абубакира (1993: 147-157). В последующие годы в советском тоталитарном государстве, придерживающемся полностью атеистической идеологии, разработка поставленной нами темы была свернута вплоть до так называемой горбачевской «перестройки».

Подлинный возврат к исследованию различных аспектов самобытной национальной культуры, включая традиционную и религиозную, совпал с независимым периодом развития Республики Казахстан. Одним из первых деятельность и творчество Досжана Кашакулы, включая открытие им мечетей и медресе исследовал кандидат исторических наук С. Салкынулы (Досжан хазірет, 2006: 111). Такой же характер носит брошюра молодых актыубинских авторов (Досжан хазірет, 2019: 46). Интересующие нас данные содержатся также в различных сборниках и энциклопедиях, в материалах конференций, средствах массовой информации и интернет-порталах.

Методологическую основу статьи составляют наиболее общепринятые теоретические положения современной исторической науки, в особенности методы исторического исследования, включая как общенаучные – исторический, логический и метода классификации, так и специальные, включая историко-сравнительный, синхронный, диахронный, хронологический, структурно-системный, ретроспективный. Такое же значение занимают методы, используемые и другими родственными гуманитарными науками – структурно-морфологический, семиотический, культурно-генетический, религиоведческий и др.

Хазрет Досжан Кашакулы

Досжан (Досмухаммед) Кашакулы (1815-1890 гг.) является одним из известных и авторитетных дореволюционных религиозных деятелей и просветителей не только западной части

Рис. 1. Остатки мечети Досжан-хазрета в местности Кайнар (Донызтау)
Fig. 1. Remains of the Doszhan Khazret mosque in Kainar (Donyztau)

дореволюционного Казахстана, входившего в состав Оренбургского (Степного) генерал-губернаторства, но и граничащих с ним земель бывшего Хивинского ханства и Бухарского эмиратства, завоеванных Российской империей во второй половине XIX века.

Он, будучи высокообразованной личностью, получившим необходимые религиозные знания в Северном Устюрте, затем в Оренбургской губернии, повышая их в среднеазиатских медресе и Османской империи, достаточно сделал для распространения ислама и соответствующих знаний у себя на Родине. Многие ему дало совершение многократного хаджа в Мекку.

С его именем связывают организацию паломничества и открытия гостевого дома (такия) для соотечественников, неприятия реакционного узаконенного, связанного с введением в крае «Временного Положения 1868 года», борьбу за открытие в казахском крае самостоятельного религиозного управления (муфтията), пропаганду перехода к комплексному оседло-земледельческому хозяйству и др. инициативы.

Наибольшую известность ему принесли открытие в 50-70-х годах XIX столетия крупных

мечетей и медресе, особенно в Северном Устюрте в местности Кайнар и в окрестности Шийлысу в верховьях р. Уил, действовавших до середины 1920-х годов, пока они не были закрыты советскими властями. Во второй половине XIX – начале XX в., в период нахождения региона, как и всего Казахстана, в составе Российской империи, культовые комплексы Досжана хазрета находились в центре религиозной жизни бывшей Уральской области и ее уездов.

Религиозно-культовые комплексы Досжана хазрета

Культово-жилищный комплекс в Кайнаре. Комплекс в Кайнаре, расположенный рядом с одноименным колодез, представляет собой группу культовых, административных и хозяйственных построек, среди которых можно выделить остатки мечети, медресе, библиотеки и пр. Здешняя мечеть является первой, сооруженной приблизительно в 1850 году на средства Досжана Кашакулы на территории бывшего Темирского уезда Уральской области Оренбургского генерал-губернаторства (южная часть современного

Рис. 2. Интерьер мечети Досжан-хазрета в местности Кайнар
Fig. 2. The interior of the Doshan Khazret mosque in Kainar

Байганинского района Актюбинской области), расположенной в пограничье Донызтау и Самских песков, локализованных с Северным Устюртом, рядом с источником Тасастау-Кайнар в местности Карашын.

Появление такого комплекса было не случайно, так как Донызтауский историко-культурный район являлся крупным религиозным центром, в котором в XIX – начале XX века функционировало более десятка мечетей. С этой местностью были связаны 18 лет его жизни и подготовка около двух тысяч учеников (Кердері, 1993: 148; Досжан хазрет, 2019: 12).

Главным в комплексе является мечеть с четырьмя куполами на крыше, удерживаемые внутри опорной колонной (см. рис. 1-2).

В качестве строительных материалов при сооружении стен мечети и медресе был традиционный сырцовый кирпич вперемежку с каменными плитами. В качестве перегородок для этих зданий использовали как купольные арки, так и арочные перекрытия, служившие одновременно необходимыми стоками по окружности кровли для стекающей влаги. Интерьер мечети содержит остатки первоначальной добротной внутренней штукатурки, побелки и лепнины.

Рядом с мечетью имеется изолированный глубокий колодец-шынырау, выкопанный в пласте камня-ракушечника, устье которого выложено каменной оградой круглой формы, предохраняющей от обрушения. Пресная вода шынырау полностью обеспечивала нужды в ней всего культового комплекса. Сохранились также фрагменты каменных емкостей, возможно, служивших для водопоя животных.

Непосредственно к комплексу примыкает старое кладбище, функционировавшее с конца XVIII – до середины XX столетия, пока коренное казахское население, представленное табынцами, частично адайцами и шекты, не было насильственно переселено в другие соседние населенные пункты Байганинского и других районов Актюбинской и бывшей Гурьевской областей, так как территория Донызтау стала скрытым полигоном для подземных ядерных испытаний военно-промышленного комплекса бывшего СССР. В местном некрополе, исследованном еще с 1980-х годов известным отечественным этноархеологом С.Е. Ажигали и его последователями, выделяются выполненные народными мастерами-камнерезами такие образцы разнообразных памятников казахского культового зодчества малых форм, как мавзолеи, саганатамы (мавзолеи без крыши), кулпытасы

Рис. 3. Остатки комплекса Досжан хазрета в местности Шийлысу
Fig. 3. The remains of the complex of Doshan Khazret in Shilisu

(антропоморфные стелы), койтасы (ступенчатые надгробия в форме стилизованного барана) и др. Они принадлежат большей частью погребениям представителей указанных нами выше казахских родоплеменных групп (Ажигали, 2002: 131-132; Бекназаров, 2019: 148-149; Бекназаров, Избасарова, 2016: 202-203).

Сакральнo-культовый комплекс Ишан-ата, расположенный в местности Шийлысу, был известен в рассматриваемый нами период не только в масштабе бывшего Эмбенского (Темирского) уезда, но и всей Уральской области (см. рис. 3-5). Развернутый на 10 гектарах земли, находящийся в настоящее время в 2,5 км к югу от пос. Шубардук – районного центра Темирского района Актюбинской области, состоит из остатков разрушающейся кирпичной мечети Акши и действующего корыма (кладбища). Здесь же сохранились следы таких былых сооружений, как худжра (общезитие), склад, столовая, колодец и др. Рядом находится и погребение самого хазрета.

Центральное место в этом сакральнo-культовом комплексе занимает мечеть среднеазиатского типа, к которой примыкали около двенадцати других сооружений, не считая жилых строений.

Мечеть имела прямоугольную форму длиной около 28 метров, шириной – 11 метров и высотой – около 5 метров, вытянутую продольной осью с запада на восток. Это когда-то шестикупольное сооружение, построенное в течение одного года, состоит из соответствующего числа комнат, окна которых равнялись человеческому росту. В композицию мечети входил также высокий минарет для произнесения азана перед намазом и проповедями для населения.

Над резным куполом возвышался полумесяц, внутренняя часть мечети была разукрашена узорами и орнаментами. Естественный свет, падавший сверху, полностью освещал помещение, а его стены были покрыты красиво и изящно нанесенными сурами из священного Корана и

Рис. 4. Вид религиозно-культурного комплекса Досжан хазрета
Fig. 4. Religious complex of Doszhan Khazret

Рис. 5. Интерьер мечети Досжана хазрета
Fig. 5. The interior of the Doszhan Khazret mosque

Рис. 6. Могила Досжана хазрета с кулпытасом (стелой) и памятником
Fig. 6. Doszhan Khazret's grave with kulpytas (stele) and monument

хадисами – преданиями о словах и деяниях пророка Мухаммеда. В интерьере также видны следы казахского орнамента, выполненные в красных, зеленых, синих и темных цветах. В вечернее или темное время суток в каждом из помещений зажигали канделябры с множеством свечей.

Для возведения мечети применяли апробированные в этом регионе необожженные кирпичи, а для усиления прочности по давней традиции добавляли кобылье и верблюжье молоко, разрубленные стебли камыша и конские волосы. Большей частью использовали две их формы: а) сплюснутые, предназначенные для нижнего уровня здания; б) тонкие – для средних и верхних ярусов строения. Для штукатурки наружных стен, равно как и внутренних стен помещений применяли раствор из глины и песка, а для побелки потолка и стен – доступный мел.

Мечеть была действующей вплоть до 1925 года, пока не была закрыта из-за антирелигиозной пропаганды советских властей, равно как и повсеместно по всем уездам и губерниям Казахстана. Лишив ее присущих функций, предварительно разграбив находящиеся там ценности, дорогие ковры и канделябры, уничтожив религиозные книги, местные власти варварским способом превратили здание в хозяйственный склад, магазин и сарай, разрушив купол с полумесяцем и минарет. Аналогичная участь постигла и функционировавшую при мечети известную на всю Уральскую область, позднее – Актюбинскую губернию медресе на 150 детей, в которой получили образование около двух тысяч учеников, часть из которых стали крупными

религиозными деятелями – ахунами и ишанами (Кердері, 1993: 150-151 бб.; Салқынов, 2006: 60-61 бб.; Досжан хазірет, 2019: 18-19 бб.; Рахбаев, 2015: 83; Каратаев, 2019; Әділханұлы, 2019).

Считается, что общий план мечети был составлен по аналогичному проекту Юнусовской (Сеннобазарной) мечети, возведенной в Казани под руководством архитектора местной губернской комиссии А.И. Песке. Имевший достаточное представление об устройстве лучших арабских, турецких, среднеазиатских и поволжских мечетей Досжан хазрет для строительства этой мечети пригласил опытного не по годам уста (мастер) Бирмана Кошимкудулы, под началом которого трудились около ста подсобников: кладчиков, плотников, отделочников и пр. Они были набраны из числа местных умельцев, принадлежащих к, упомянутыми нами ранее, местным родоплеменным группам. Кандидатуру этого мастера привлекло то, что он имел до этого некоторый опыт в сооружении аналогичных зданий в ряде городов Уфимской и Оренбургской губерний. К моменту строительства комплекса в 1868-1869 годах Бирману было чуть более 23 лет.

Возведение описываемой мечети, вместилищем более ста человек было завершено строителями в течение одного года, которая вскоре стала лучшим образцом творчества указанного мастера по многим уездам Уральской области. Позже творением рук мастера Бирмана стали другие мечети данного региона, среди которых сохранившиеся до настоящего времени мечети Шакена ишана на правом берегу Карахобды в пос. Сарытогай Алгинского района и Бисен хазрета в

Жаманколе Хобдинского района Актюбинской области. Однако, позже таким казахским мастерам как Бирман запретили строить мечети по собственному проекту и ограничились небольшими постройками в татарском стиле или спроектированными по готовым проектам, навязанными царскими властями (Кердері, 1993: 150; Өтеміс, 2000; Ажигали, 2002: 132; Салқынов, 2006: 63; Бекназаров, Избасарова, 2016: 201; Дін сәулесін түсірген, 2018: 5).

Данный сакрально-культурный комплекс, связанный с именем Досжана хазрета, на протяжении многих поколений привлекает к себе внимание не только верующих, но и всей общественности региона. Во-первых, почитанием верующими святости хазрета, а страждущими – избавления от разных болезней и напастей, бездетным женщинам – ниспослания потомства. Во-вторых, сохранением местным населением, в особенности соплеменниками и родственниками, значимости остатков мечети, включая могилы хазрета и действующего кладбища. В-третьих, постоянным проявлением интереса к этому сакральному объекту ученых, писателей и средств массовой информации. В-четвертых, удобства логистики: близость этого комплекса к районному центру, транспорту – железнодорожному и автомобильному. В-пятых, значительной удаленностью второго донызтауского комплекса, отсутствием рядом населенных пунктов, слабостью транспортной развязки, суровыми природно-климатическими условиями и пр. факторами.

До недавнего времени состояние мечети Ишан-ата, равно как и всего комплекса в интересующем

нас аспекте, находилось в запустении, вызванном объективными и субъективными обстоятельствами. Естественно, отрицательную роль здесь сыграло негативное отношение соответствующих учреждений советского времени, как республиканского областного, так и районного масштабов, которые не выделяли необходимые средства для сохранения рассматриваемого уникального памятника. Такие культовые объекты не представляли для новых властей особой исторической и архитектурной ценности. Нельзя не учитывать здесь неблагоприятное воздействие временных и природных факторов. Все это привело к тому, что кровля мечети провалилась, остались южные и северные стороны стен с остатками отдельных комнат и восточная сторона фасада – со следами от двух больших арочных окон.

Впервые более детальное обследование состояния рассматриваемого комплекса, равно как и мечети, являющейся сакральным объектом общенационального значения, было осуществлено летом 2019 года экспедицией Института археологии имени А.Х. Маргулана Комитета науки МОН РК и Центра исследования, реставрации и охраны историко-культурного наследия Актюбинской области под руководством кандидата исторических наук А.У. Бисембаева. Ими для поиска остатков разрушенных объектов были использованы приборы георадиолокационного (геомагнитного) зондирования и сканирования, позволившие путем неразрушающих и бесконтактных методов получить необходимые данные в исследуемом пространстве на глубине до пяти метров.

Рис. 7. Макет нового мазара и мечети Досжана хазрета
Fig. 7. The layout of the new gravesite and mosque of Hazrat Doszhan

В ходе отведенного полевого сезона ими были выявлены следы ряда построек, включающих хужру-общезитие, хозяйственных помещений, столовой, колодца и других вспомогательных строений, примыкающих к комплексу. К числу значимых открытий относится вскрытие узкого тоннеля и подземного помещения-хильвета (кылуэта), служившего молельней Досжана хазрета. Такой же интерес вызвало вскрытие в южной части мечети сравнительно маленького арочного свода слухового окна, выполнявшего роль вытяжного отверстия.

Одновременно из выкопанных археологами рядом с мечетью глубоких рвов было обнаружено значительное количество остатков железных артефактов: часть кованой изгороди, фрагменты отдельных конструкций, медная трубка с отверстиями для заливки свинцом астрагалов (альчиков) – таранных костей мелких копытных, используемых в качестве биты или игровой кости для разных возрастов, преимущественно мальчиков и юношей, монета царского времени, – которые дополнили коллекцию районного историко-краеведческого музея (Раш, 2020; ПМА-1, 2020).

Досжан Кашакулы, скончавшийся в 1890 году в возрасте 75 лет, погребен недалеко от мечети. Место

его захоронения представляет собой небольшое прямоугольное ограждение, с западной стороны которого в последствии был установлен кулпытас, изнутри ограды растет ветвистое дерево карагача. В октябре 2007 года в дни празднования Оразы айта на внешнем изголовье ограды могилы был устроен новый памятник из черного гранита (габбро-диабаз), в верхней части которого изображен мавзолей Ходжи Ахмеда Ясави, а в нижней – эпитафия:

«Досжан ишан Кашакулы. 1815-1890 гг. Из рода Табын.

Великий человек, в памяти страны остается выдающейся личностью, в свое время учивший людей оседлости, державший мечеть, обучавший детей и занимавшийся просвещением.

Памятник установлен мусульманской общиной Темирского района. 2007 год» (см. рис. 6).

На территории комплекса находится большое кладбище, которое расположено на пологом спуске протекающей рядом реки Шийли и занимающее участок округлой формы. Во внутренней части кладбища разместились давние захоронения с заметно обрушившимися насыпными и сырцовыми холмиками и оградами, кое-где видны каменные ограждения из бурого песчаника, бледного гранита и ракушечника. В них все еще сохранились остатки

стел (кулпытасов), из указанных нами выше материалов, с высеченными на них надгробными надписями арабским шрифтом и родовыми тамгами преобладающих здесь родоплеменных групп Младшего жуза: табын, кете, шекты, кердеры. По всему периметру расположены новые захоронения с оградами из силикатного или красного кирпича, гранитные или мраморные надгробия-памятники которые традиционно обращены фасадом в сторону Кыблы, направленной в сторону священной Каабы в Мекке (Бекназаров, 2019: 148; Выдающиеся памятники, 2015: 92).

В самом пос. Шубаркудук имеется действующая мечеть имени Досжан ишана, открытая в августе 2008 года и находящаяся в ведении Духовного управления мусульман Казахстана. Она была построена благодаря меценатству тогдашнего депутата областного маслихата, бизнесмена и земляка Ж.К. Коканова (Құрманбек, 2016: 42).

Восстановление сакрально-культового комплекса

Проблемы сохранности исследуемых нами сакральных комплексов, связанных с именем Досжана хазрета, в первую очередь, мечетей XIX – начала XX столетия, являющихся одними из значимых историко-культурных памятников как Актюбинской области, так и всего Западного Казахстана привлекали внимание не только близких, родственников и соплеменников, но и общественность, а также профессиональных архитекторов (Т.К. Басенов, М.М. Мендикулов), этнологов (С.Е. Ажигали, Р.А. Бекназаров), историков (С. Салкынов, А. Дарменов), археологов (А.У. Бисембаев), научных сотрудников НИИ «Казреставрация», краеведов и журналистов.

Эти и другие изыскания, как научные, так и практические, а также реализация государственной программы «Культурное наследие» и включение религиозно-культового комплекса Досжана Кашакулы с 2010 года в список региональных сакральных объектов Республики Казахстан, а с 2017 года – общенациональных сакральных памятников, способствовали осознанию необходимости принятия реальных действий, направленных на реализацию проекта по восстановлению и реконструкции указанного историко-культурного памятника.

Осуществить на деле эту высокую миссию взяла на себя группа энтузиастов, объединивших вокруг себя единомышленников во главе с родным

праправнуком Досжана хазрета бизнесменом А.Д. Хабибуллиным, генеральным директором ТОО «Agile Solutions», а также общественным благотворительным фондом «Алаш парызы» под руководством С.А. Абиляжанова и известными предпринимателями – братьями Бауыржаном и Жомартом Мукановыми, С.А. Сагындыковым. Этот проект полностью поддержало руководство Темирского района и Актюбинской области.

Первый из них, Аскар Дауысович – идейный инициатор и основной спонсор этого проекта, связанного с именем прапрадеда, собиратель и хранитель имеющихся реликвий хазрета, основатель интернет-портала «izbasar.kz», посвященного полностью освещению духовного наследия Досжана Кашакулы и его последователей. Остальные упомянутые нами личности, известные на всю Актюбинскую область, имеющие огромный навык строительного опыта, организовали и выделили в свое время значительные спонсорские средства на возведение 16-метрового памятника видному государственному деятелю, бию и полководцу Бокенбаю Карабатырулы (1667-1742) в районе аэропорта 15 июня 2019 года в рамках празднования 150-летия г. Актобе.

Описание воссоздания комплекса хазрета Досжана приводится нами в состоянии, зафиксированном к началу сентября 2020 года. Скучные сведения об этом этапе, собранные из средств массовой информации, информаторами, интернет-порталов и бесед с руководителями проекта, позволили получить необходимое представление об основных моментах развертывания восстановления этого культового комплекса.

Архитектурно-планировочные концепции, включая эскизные проекты застройки со схемами расположения, сведений о размерах, планировки, контуров сооружений и реставрации сохранившихся остатков этого комплекса (см. рис. 7-8) были разработаны в ТОО «Agile Solutions» А.Д. Хабибуллина, а проектно-сметная документация была согласована с ТОО «Компания Мирас-2007», подрядчиком утвердили ТОО «Гимрат+», а баланс-держателем и организатором – общественный благотворительный фонд «Алаш парызы».

Предварительное согласование отвода земельного участка, предоставление права на землепользование и получение разрешительных документов для строительства намеченных объектов, а также использования транспортных и других необходимых коммуникаций было осуществлено при полной поддержке акимата

Актюбинской области и решением Темирского районного маслихита.

Время реализации проекта по строительству и благоустройству, начатое в мае 2020 года было запланировано завершить в декабре того же года, т.е. практически в сжатые сроки. Полнокрное осуществление строительства этого проекта с самого начала приходилось корректировать из-за карантина коронавируса COVID-19, введенного повсеместно в республике, включая Актюбинскую область с марта 2020 года.

Территория, отданная под проект, составляет восемь гектаров земли, а само здание мечети, находящееся в верхней левой ее части, примыкает к мавзолею, воздвигнутому над могилой Досжана хазрета.

В настоящее время четко просматривается возведение совокупности сооружений и строений, расположенных на территории религиозно-культурного комплекса, функционально связанных между собой. Это, в первую очередь, касается строительства нового мазара с куполом, сооружаемого над могилами Досжана Кашакулы и четырех его близких (двух сыновей, внука и внучки). Для облицовки его фасада и декорирования белым мангистауским камнем специально приглашены из Жанаозена опытные мастера-резчики по камню во главе с К. Алиевым, который известен работами на аналогичных объектах – некрополя Акмешит, рядом с пос. Кулсары Атырауской области и мазара Аралбай жырау – в местности Каракум Мангистауской области. В настоящее время производится завершающий этап внешней и внутренней отделки мазара Досжана хазрета. В целом, в строительных работах рассматриваемого сакрального комплекса задействованы более 30 рабочих во главе с местным инженером А. Нуралиным (ПМА-2, 2020; ПМП-3, 2020).

Перед мазаром был найден засыпанный старый колодец, выложенный изнутри природным камнем, его расчистили и восстановили, а лицевую часть облицовали камнями, верх приподняли, также украсив мангистауским ракушечником. Со дна колодца были раскопаны чудом уцелевшие железные артефакты повседневного быта – железный кувшин для воды с узким носиком и ручкой (кумган), масляный светильник для освещения (май шам), красивый женский браслет, а также предметы вспомогательных промыслов изучаемого периода – охотничий капкан и рыболовный трезубец, которые со временем составят коллекцию открываемого здесь музея (Раш, 2020).

Если перейти к мечети, то она сооружается над разрушающейся под воздействием неблагоприятных факторов частью прежнего здания. Все проектирование и заметны архитектурно-конструктивные решения, свойственные как для Казахстана, так и для соседних республик Средней Азии, основными составляющими, для которых являются: наличие продольно-осевой композиции фасадов, внутренней части сферического свода несущего купола, традиционной наружной сфероконической формы перекрытия купола молитвенного зала, прорезанные стрельчатые очертания арок и оконных проемов.

В настоящее время хорошо заметно, что архитектурная идея этого проекта полностью направлена на предохранение сохранившихся участков стены прежней мечети от неблагоприятных и суровых погодных условий. Для этого по всему периметру, опоясанной защитной траншеей, укрепленной арматурными сетками, производится заливка бетоном, напрямую связанных с фундаментами несущих 16 наружных и внутренних стальных колонн, являющихся опорами для крыши новой конструкции, включая три ее шестиметровых купола.

Как видно из верхнего панорамного плана перед территорией мазара и мечети будут пристроены 36 декорированных тумб из того же камня-ракушечника, верх которых будут венчать плиты из черного гранита с высеченными на них именами известных казахских паломников (ага-султан Кунанбай Оскенбайулы, Нурпеис хазрет, генерал Губайдулла Жангирханулы, Мырқы мырза и др.), которые сопровождали Досжана хазрета в период его трехкратного хаджа в Мекку, а также его последователей и учеников (Жумагали ахун, Султан ахун, Кайыпкалы ишан, Жиенгали ахун и др.) (ПМА-2, 2020).

Хорошо просматриваются очертания возводимого кирпичного гостиничного комплекса для паломников и посетителей с помещениями для омовения, отдельными для мужчин и женщин модельными комнатами, гостевыми номерами, столовой и небольшим музеем на 20 кв. метров, состоящим из одного зала.

На краю комплекса планируется устроить специальное оборудованное место для жертвоприношения и приготовления поминальной еды.

На главном участке территории, ведущей в комплекс, будет установлена стена со скульптурным рельефным изображением, демонстрирующим жизненный путь Досжана хазрета с момента учебы в медресе и до преклонных лет.

По всей внутренней площади уже посажены деревья, а на всей территории будет уложен дорожный тротуар из брусчатки (Раш, 2020; Абдуалиева, 2020;).

Специально для возрождения бывшего сада хазрета акимат Темирского района выделил несколько гектаров земли. Запланирована посадка берез, тополей и таких фруктовых деревьев, как яблони, вишни и абрикосы. Одновременно, приступили к обустройству и облагораживанию имеющегося рядом с комплексом родника, вода которого наряду с арычной системой, протянутой из реки Шийлысу в прошлом орошали возвращаемые здесь сады, поля и огороды.

Лётно-съёмочные аэрофотоснимки и фотопланы поверхности этой местности, осуществленные с помощью беспилотников специалистами ТОО «Agile Solutions», позволили А.Д. Хабибулину создать виртуальную реконструкцию всего комплекса с демонстрацией многих разрушенных со временем построек, с видеOVERSIEY которого можно ознакомиться на упомянутом нами выше портале «izbasar.kz» (ПМА-2, 2020).

Заключение

На основе собранных материалов можно сделать вывод о том, что Досжан хазрет был крупным высокообразованным религиозным, общественным деятелем и просветителем Западного Казахстана. Являлся одним из первых казахов, который не только организовывал хадж земляков в священную Мекку, но и совместно с Кунанбаем специально построил там для них гостевой дом (такия). Вложил огромный вклад в открытие на родине новых медресе и мечетей, в подготовку учеников и достойных последователей-проповедников. Известен он и стремлением открыть самостоятельное духовное управление (муфтият) для казахов, призывал местное население к ведению оседлого образа жизни. Аналогичный путь самоотверженного служения отечеству продолжили также дети и внуки хазрета, подвергшиеся в годы советской власти репрессиям, вплоть до расстрела.

Земляки и соотечественники воздали должное подвижнической деятельности этого скромного и общепризнанного праведника. Торжественно отмечают его юбилеи в Актюбинской области и в Алматы, организуют в его память республиканские

научные конференции, отдают должное его богатому наследию.

С весны 2020 года ведется капитальная работа по восстановлению и возведению новых объектов религиозно-культурного комплекса на его родине, которая осуществляется на средства, выделенные спонсорами и пожертвования. На протяжении этого весенне-летнего периода и несмотря на карантинные меры из-за коронавирусной инфекции Covid-19, выполнена значительная часть работ по возведению в комплексе Досжана хазрета: мавзолея, мечети, гостевого дома и музея. При этом, в его планировке, архитектурном оформлении и элементах внешней и внутренней отделки, учтены традиционные казахские стили, свойственные аналогичным сакральным объектам и памятникам, учитывающими природно-климатические, ландшафтные, функциональные и другие специфические особенности этого мемориала.

К концу этого года ожидается завершение основного этапа строительства мечети и благоустройство территории. Руководители проекта и принимающие активное участие в его строительстве люди, а также местные жители уверены, что на следующий год внешний вид приобретет узнаваемые черты, будет полностью соответствовать реализации поставленных целей и задач.

Проводимая реконструкция пространства этого комплекса также во многом направлена на придание комфорта и доступности для планируемого приема посетителей из числа гостей, паломников и туристов в связи с включением его в число десяти сакральных объектов общенационального значения Актюбинской области.

Суммируя итоги предпринятого нами исследования, следует подчеркнуть, что блестящая реализация рассмотренного нами проекта – это также пример наглядной реализации восстановления таких сакральных объектов и устойчивого интереса к исламу, которые наглядно демонстрируют исходную коллективную память потомков, родственников, рода, земляков Досжана хазрета, показывающих их опосредствованную символическую связь с обществом и государством.

Считаем, что не все проблемы, поднятые в этой статье, раскрыты полностью, часть из них требует дальнейшей разработки и, тем самым, демонстрируют необходимость в других аналогичных исследованиях.

Литература

Абдуалиева Д. Мемориальный комплекс Досжана хазрета // Актюбинский Вестник. 2020. 3 августа.

Ажигали С.Е. Архитектура кочевников – феномен истории и культуры Евразии (Памятники Арало-Каспийского региона). Алматы: Ғылым, 2002. 654 с.

Әбілжан С.А., Бітік И. Дін сәулесін түсірген. Ақтөбе: Шұғыл, 2018. 35 б.

Әділханұлы М. Досжан Хазірет қорымына қамқорлық керек // Ақтөбе. 2019. 15 наурыз.

Бекназаров Р.А. Ислам и религиозные деятели XIX в.: на примере Досжана-ишана // Клио. 2019. №10 (154). С.145-150.

Бекназаров Р. А., Избасарова Г. Б. Досжан-ишан – религиозный деятель XIX в. Казахстана // II Бигиевские чтения – 2015. Мусульманская мысль в XXI веке: единство традиции и обновления: Материалы II международной научно-образовательной конференции. Москва, 2016. С. 194-206.

Выдающиеся памятники народного зодчества Актюбинской области / Сост.-авт.: Бекназаров Р.А., Ажигали С.Е., Избасарова Г.Б., Рахбаев К.К. Актөбе: ТОО «LITERA», 2015. 160 с.

Досжан хазірет / Құраст.: Дәрменұлы А., Төлеген М., Нұрқабекұлы С., Нәби Ә., Ғинаятұлы А. Алматы, 2019. 47 б.

Каратаев А. Мечеть оказался комплексом // Актюбинский Вестник. 2019. 15 августа.

Кердері Ә. Қазағым: Өлең, толғаулар, айтыс, жырлар / Құрастырған Б. Сандыбайұлы. Алматы: Жазушы, 1993. 288 б.

Құрманбек Е.Ж. Ойлады пайда етуге халық қамын. Досжан ишан // «Досжан ишан және Батыс Қазақстандағы діни қайраткерлер мен діни нысандар»: республикалық ғылыми конференция материалдарының жинағы. Ақтөбе: ПринтА, 2016. 42-45 бб.

Өтеміс И. Досжан хазірет // Алтын орда. 2000. № 26.

Полевые материалы автора-1 (ПМА-1), Хабибуллин Аскар Дауысович, генеральный директор ТОО «Agile Solutions», г. Нур-Султан, 2020 г.

Полевые материалы автора-2 (ПМА-2), Абиляжанов Серик Аманжолович, руководитель общественного благотворительного фонда «Алаш парызы», г. Актөбе, 2020 г.

Полевые материалы автора-3 (ПМА-3), Адильханұлы Мендихан, главный редактор районной газеты «Темір», пос. Шубаркудук, Темирский район, Актюбинская область, 2020 г.

Рахбаев К. Досжан ишан Кашакулы (1815-1890 гг.) // Исторические личности Актюбинской земли. Актөбе, 2015. С. 81-89.

Раш С. Степной защитник // Актюбинский вестник. 2020. 6 августа.

Сакральные объекты Казахстана общенационального значения. Астана: Фолиант, 2017. 496 с.

Салқынұлы С. Досжан Хазірет: ғұмырнамалық баян. Алматы: Дәйт-Принтхаус, 2006. 111 б.

References

Abdualieva D. Memorial'nyy kompleks Doszhana khazreta [Memorial complex of Doszan Khazret] // Aktobe Bulletin. 2020. August 3.

Abilzhan S.A., Bitik I. Din säwlesin tüsirgen. [Opened the light of religion.] Aktobe: Shugul, 2018. p. 35

Adilkhanuly M. Dosjan Haziret qorımına qamqorlıq kerek [Doszhan Haziret's cemetery needs patronage] // Aktobe. 2019. March 15.

Azhigali S.E. Arkhitektura kochevnikov – fenomen istorii i kul'tury Yevrazii (Pamyatniki Aralo-Kaspiyskogo regiona). [Arhitecture of nomads – a phenomenon of history and culture of Eurasia (Monuments of the Aral-Caspian region)]. Almaty: Science. 2002. p. 654

Beknazarov R.A. Islam i religioznyye deyateli XIX v.: na primere Doszhana-ishana. [Islam and religious figures of the 19th century: on the example of Doszhan-ishan] // CLIO. 2019. №. 10 (154). P.145-150.

Beknazarov R.A., Izbasarova G.B. Dosjan-ishan – religioznyy deyatel' XIX v. Kazakhstan. [Doszhan-ishan – a religious figure of the 19th century of Kazakhstan] // II Bigiev Readings – 2015. Muslim Thought in the XXI Century: Unity of Tradition and Renewal: Materials of the II International Scientific and Educational Conference. Moscow. 2016. P. 194-206.

[Dosjan khaziret]. Doszhan khaziret / Compilers and authors: Darmenuly A. Tolegen M., Nurkabekuly S., Nabi A., Ginayatuly A. Almaty. 2019. p. 46

Karatayev A. Mechet' okazals' kompleksom. [The mosque turned out to be a complex] // Aktobe Bulletin. 2019. August 15.

Kerdery Abubakir Qazağım: Öleñ, tolğawlar, aytıs, jırlar / Qurast. B. Sandıbayulı. [Mourning lament for the tabynets Doszhan Khazret] // Native Kazakh: Poems, reflections, aitys, songs / Compiled by B. Sandybaiuly. Almaty: Writer, 1993. P.147-157.

Kurmanbek E.Zh. Oyladı payda etwge xalıq qamın Dosjan išan. [Doszhan Ishan's thoughts on caring for the aspirations of the people] // “Doszhan Ishan and religious figures, religious buildings of Western Kazakhstan”: collection of materials of the republican scientific conference. Aktobe: PrintA, 2016. P. 42-45.

Polevyue materialy avtora-1 (PMA-1). Khabibullin Askar Dauysovich, general'nyy direktor TОО “Agile Solutions”. [Field materials of the author-1 (FMA-1), Khabibullin Askar Dauysovich, General Director of LLP «Agile Solutions»]. Nur-Sultan, 2020.

Polevyue materialy avtora-2 (PMA-2). Abil'zhanov Serik Amanzholovich, rukovoditel' obshchestvennogo blagotvoritel'nogo fonda «Alash paryzy». [Field materials of the author-2 (FMA-2). Abilzhanov Serik Amanzholovich, hid of the public charitable foundation “Alash Debt”]. Aktobe, 2020.

Polevyue materialy avtora-3 (PMA-3). Adilkhanuly Mendikhan, glavnyy redaktor rayonnoy gezety “Temir”. [Field materials of the author-3 (FMA-3). Adilkhanuly Mendikhan, editor-in-chief of the regional newspaper Temir

Shubarkuduk village, Temir district]. Aktobe region, 2020.

Rakhbayev K. Dosjan-ishan Kashakuly (1815-1890). [Doszhan Ishan Kashakuly] // Historical personalities of the Aktobe land. Aktobe, 2015. p. 81-89.

Rush S. Stepnoy zashchitnik. [Defender of the steppe] // Aktobe Bulletin. 2020, August 6.

Salkynuly S. [Dosjan Haziret: ğumırnamalıq bayan]. Doszhan Khaziret: biographical sketch. Almaty: Doyt-Printhauss, 2006. P.111

Sakral'nyyeob"yektyKazakhstanaobshchenatsional'nogo znacheniya. [Sacred objects of Kazakhstan of national importance]. Astana: Folio, 2017. P.496

Utemis I. Dosjan khaziret. [Doszhan khaziret]// Altyn orda. 2000. № 26.

Vydayushchiyesya pamyatniki narodnogo zodchestva Aktyubinskoy oblasti / Sost.-avt.: Beknazarov R.A., Azhigali S.Ye., Izbasarova G.B., Rakhbayev K.K.. [Outstanding monuments of the folk architecture of Aktobe region / Compilers and authors: Beknazarov R.A. Azhigali S.E., Izbasarova G.B., Rakhbaev K.K.]. Aktobe: Limited Liability Partnership «LITERA». 2015. P.160

Қалыш А.Б.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,

Алматы қ., Қазақстан

e-mail: kalysh_54@mail.ru

ДОСЖАН ХАЗІРЕТ ЖӘНЕ ОНЫҢ АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫНДАҒЫ ҒИБАДАТ ЕТУ КЕШЕНІ

Мақала бүкіл Қазақстанға танымал діни тұлға Хазірет Досжан Қашақұлының ғибадат ету кешені мен ағартушылық қызметіне арналған (1815-1890). Ол көпшілік қауымға Меккеге қажылыққа барған алғашқы қазақтардың бірі ретінде ғана емес, сонымен қатар Құнанбай Өскенбайұлымен отандастары үшін сол жерде арнайы такия (қонақтар үйін) құрған азамат ретінде танылған. Қазіргі Ақтөбе және Атырау облыстарының аумағында хазіреттің өзі ашқан мешіттері мен медреселері секілді діни және ғибадат ету кешеніне ерекше назар аударылған.

Тоталитарлық кеңестік үкімет жылдары жойылған және қираған аймақтық және ұлттық маңызға ие киелі нысандардың егемен Қазақстан және «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы аясында қайта қалпына келтірілуі айқындалған. Бұл еліміздегі жалпы діни өмірдің даму үрдісі мен қоғамда дінге деген қызығушылықты білдіреді. 2020 жылдың көктемінен зерттеу үшін қолға алынған Ақтөбе облысы Темір ауданының әкімшілік орталығы Шұбарқұдықтағы хазіреттің әлі зерттелмеген және қайта қалпына келтірілмеген ғибадат кешені ерекше назарға алынған.

Түйін сөздер: Хазірет Досжан, қажылық, тарихи-мәдени мұра, киелі нысандар, діни және ғибадат кешендер, мешіт, медресе.

Kalysh A.B.
al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan
e-mail: kalysh_54@mail.ru

HAZRET DOSZHAN AND ITS CULT COMPLEX IN AKTOBE REGION

The article is devoted to educational activities and the cult complex of the hazret Doszhan Kashakuly (1815-1890), known throughout Kazakhstan. He is known to the public not only as one of the first Kazakhs who made the hajj in Mecca, but also built together with Kunanbai Uskenbaiuly there a guest yard (takiya) for compatriots. Special attention is paid to the religious and religious complex of the hazret – mosques and madrassas opened by him in the territory of modern Aktobe and Atyrau regions.

It was revealed how, under the conditions of the sovereignty of Kazakhstan and the implementation of the State program “Cultural Heritage”, great importance is attached to the restoration of sacred objects of regional and national significance lost and destroyed during the years of totalitarian Soviet power. The same applies to the noticeable tendency to intensify religious life in general, a significant increase in public interest in religion. Attention has been paid to the not yet studied stage of restoration and reconstruction of the hazret Doszhan cult complex, begun near the village of Shubarkuduk of the administrative center of the Temir district of Aktobe region since the spring of 2020.

Keywords: *Doszhan hazret, pilgrimage, historical and cultural heritage, sacred objects, religious and religious complexes, mosque, madrasah.*

Работа выполнена в рамках реализации научно-исследовательского проекта программно-целевого финансирования Министерства культуры и спорта РК BR06449588 «Сакральные пространства в современной культуре Казахстана: традиции и новации».

ӘОЖ 130.2(574)

<https://doi.org/10.47500/2020.v02.i2.10>

Күзербаев Ә.Б.
Қазақстан Республикасы Ұлттық музейі,
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан
e-mail: kalibek2006ma@mail.ru

ЕРТЕДЕГІ ТҮРКІ ТАЙПАЛАРЫ ЗИЯРАТ ЕТКЕН ТАНЫМАЛ КИЕЛІ ОРЫНДАР

(КӨНЕ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕР МЕН АУЫЗ ӘДЕБИЕТТІҢ МЫСАЛЫНДА)

Мақала қазақ халқының ерте кезеңдегі танымал киелі орындары мен оларға зиярат ету ғұрыптарын қарастырады. Көне жазбаларда және әдеби мұраларда тарихи оқиғалармен, ұлы қайраткерлермен, табиғатпен байланысты ежелгі түркі тайпаларының қастер тұтқан киелі орындары жайлы мәліметтер кездеседі. Қазақстандағы тарихи, киелі ескерткіштердің негізгі бөлігі түркілік және қазақ даласының исламдану дәуірлеріне жататындықтан, мақалада сол кезеңдегі түркілердің рухани құндылықтарына және зиярат ететін орындарына назар аударылады.

Осы мақалада бірқатар жазба және ауыз әдебиеттер саралана отырып, қазақ даласындағы киелі орындарға тәу ету дәстүрінің тарихына қысқаша шолу жасалады.

Белгілі бір кезеңдерде киелі орындардың адамның рухани өмірінде алатын орны төмендеп немесе артып отырған. Дегенмен, аталған кезеңдердегі киелі орындардың көпшілігі бүгінгі уақытта қазақ халқының басты рухани орталықтарына айналды.

Түйін сөздер: *ежелгі түркілер, киелі орындар, жазба ескерткіштер, Өтүкен аймағы, аңыздар, батырлар жыры, Қазығұрт тауы, Қожа Ахмет Ясауи кесенесі.*

Кіріспе

Тарихи-мәдени мұралардың ішінде кез келген халықтың рухани өміріндегі қажеттіліктерді осы күнге дейін атқарып және маңызын жоғалтпай келе жатқан айрықша ескерткіштердің бар екендігі анық. Оларды қорғау әрбір азамат үшін күнделікті өмірдегі шаруа немесе қызметпен байланысты міндет қана емес, болашақ ұрпақ алдында жауапкершілігі мол абыройлы іс те болуы тиіс. Жазушы әрі белгілі фольклортанушы-ғалым Ақселеу Сейдімбек «Ескерткіштерін сақтай білмеген елдің ұлттық таным мен сана-сезімі күңгірт тартады. Ондай халық ерік-күші жағынан да, рухани жағынан да әлжуаз болады. Сыртқы күштердің әсер-ықпалына

талғаммен қарай алмайды, оп-оңай жетегіне ілесіп жүре береді» деген сөздерімен қоғамдағы тарихи мұралардың маңызына ерекше тоқталған.

Осы тұрғыда «Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы» арнайы жобасы аясында Қазақстанда соңғы жылдары киелі жерлерді анықтау, түгендеу, жүйелеу жұмыстары жүргізілді. Сонымен қатар, қазіргі таңда киелі жерлерді жан-жақты насихаттау, қалпына келтіру, ғылыми тұрғыдан зерттеу жұмыстарына ерекше ден қойылған. Осы ретте киелі орындар тақырыбында жазылған еңбектерге тарихнамалық шолу жасау, зиярат етудің дәстүрлі тәжірибесін зерттеу, өз мәнін жоғалтқан киелі орындарды анықтау тәрізді мәселелер ғылыми жұмыстардың негізгі бағыттарына айналуы тиіс.

Негізгі бөлім

Қазақстан тарихынан халқымыздың ертеден-ақ айрықша орны бар киелі жерлер аз болмағанын білеміз. Солардың бірі – көне түркілер үшін орны ерекше, әрі киелі саналған Өтүкен аймағы. «Өтүкен» сөзі көне түркі жазба ескерткіштерінде жиі кездеседі. Мысалы «Күлтегіннің» кіші жазуында: «Түркі қағаны Өтүкен қойнауында отырса, елде мұң жоқ. Өтүкен қойнауында отырсаң, мәңгі елдігінді сақтайсың», – деп жазылса, Елтеріс Құтлық қаған «Ел боламын десең, Өтүкен орманын тастап кетпе» деп өсиет қалдырған екен.

Тарихшылардың айтуынша, Өтүкен аймағы Моңғолияның орталық жағында болуы тиіс. Осы өңірді кесіп өтетін Орхон өзені алқабында түркі қағандары таққа отырған. Түркі заманынан жеткен бәдіздер, балбал тастар, ғұрыптық кешендер негізінен осы жерде шоғырланған.

«Өтүкен» атауының өзінің қайдан шыққаны жөнінде ғалымдардың пікірі әртүрлі. Соның ішінде түркітанушылар арасында бұл сөзді «ытук» (қасиетті) және «иен» (дала, мекен) сөздерінің бірігуінен құралған деген де пікір бар. Мағынасы қасиетті, киелі мекен дегенді білдіреді. Яғни, Өтүкен түркі қағандарының билік құрған саяси орталығы ғана емес, қасиетті мекені де болған деп болжам жасағанымыз жөн. Ал, қазақ мифологиясын зерттеуші Серікбол Қондыбай «Арғықазақ мифологиясы» атты еңбегінде «Өтүкен» сөзі «өтү» және «кен» сөздерінен құралғанын айтады. Оның пікірінше, «кен» деген сөз «кен», «кеңістік» деген мағынаны береді (Қондыбай, 2004: 259).

Көне түркі жазба ескерткіштеріндегі мәтіндердің мазмұнына қарап, Өтүкен аймағының киелі атануы көне түркі мемлекетінің қалыптасу, гүлдену, құлдырау кезеңіне сәйкес келеді деп болжам жасауға болады.

Кейіннен, IX-XIII ғғ-да Еуразия далаларының Шығысынан Батысына қарай жылжыған бірқатар түркілердің қоныстары да, киелі орындарға қатысты көзқарасы да өзгерістерге ұшырады. Мыңдаған жылдар бойы киелі саналған Қазығұрт тауы ендігі кезекте түркілер (қаңлылар, оғыздар, т.б.) үшін де ерекше қастерлейтін орынға айналды. Қазақ халқының бүгінге жеткен аңызына сәйкес, бұл таудың басында топан суы кезінде Нұх пайғамбардың кемесі тоқтап, аман қалған. Оған мына өлең жолдары дәлел:

*«Қазығұрттың басында кеме қалған,
Ол «әулие» болмаса, неге қалған?
Жетім бота үстінде жатып қалып,
Ойсылқара жануар содан қалған.*

*...Қыршаңқы тай үстінде жатып қалып,
Қамбар ата жануар содан қалған.
...Тышқақ тана үстінде жатып қалып
Зеңгі баба жануар содан қалған.
...Қотыр тоқты үстінде жатып қалып,
Шопан ата жануар содан қалған...»
(Бабалар сөзі, 80 том, 2011: 146)*

Дәл Қазығұрттай Қазақстандағы таулардың ешбірі жайында мұншама аңыз да, жыр да көп таралмаған. Осы пікірімізге тағы бір дәлелді түркі тілдес халықтардың көне жазба ескерткіші «Қорқыт ата кітабынан» табуға болады. Онда Қазығұрт тауының киелілігі туралы мынадай мәліметтер бар: «Қорқыт ата Қазығұрт тауына жиі келіп, оғыздардың ең беделді батыры Қазанбекті мақтап өлең айтқан:

*Қазығұрт тауындағы ұңгір тасты
Салор Қазан (Қазанбек) барып көркейтті.
Онда ата-бабасына садақа таратты.
Ит Бешене оны көріп, есі кетті.
Бір қазанға қырық бір аттың етін салды.
Ол қазанды сол қолымен көтереді,
Оң қолымен елге жүріп үлестіреді
Алыптар, билер, көремісің Қазанбектің кім
екенін». (Тұрсынқұлов, 2014: 62-63).*

Белгілі тарихшы Әбілғазының айтуынша, Қазанбектің жақсы көретін, әрі ордасының көп тұрған жері, батырдың сиынып, ас-садақа беретін орны – Қазығұрт тауы болған. Сонымен қатар, Қазығұрттың төбесіндегі «Орда қонған» деген жерде бір кездерде қаңлы, одан соң түркі хандарының, соңынан Бәйдібек бидің жайлауы болғандығы жөнінде мәліметтер кездеседі (Тұрсынқұлов, 2014: 116).

Осыдан көретініміз, көне замандардың өзінде-ақ Қазығұрт осы өңірде өмір сүрген және жаңадан қоныстанған ру-тайпалардың кие тұтқан жері болып, олардың арасында әруақтарға арнап ас беру дәстүрі орындалып тұрған (Сур. 1).

Қазақ даласына ислам дінінің енуіне байланысты адамдардың рухани өмірінде айтарлықтай бетбұрыс жасалып, әулиелі, киелі жерлердің қатары біртіндеп көбейе түсті. Әсіресе, түркі халықтары арасында ислам дінінің көркейіп, берік нығаюына үлес қосқан әйгілі сопы, ойшыл Қожа Ахмет Ясауи өмірден өткен соң, елімізде әулиелерге деген құрметтің белгісі ретінде олардың мазарларына зиярат ету, оның ішінде басына түнеу, Құдайдан дұға тілеу, әруақтарға арнап құрбандық шалу дәстүрі кең етек жайды. Мысалы:

Сур. 1. Қазығұрт тауы
Fig. 1. Kazygurt Mountain

*«Пәруар пірдің басшысы
Қожа Ахмет Ясауи
Түркістанда бұ да өткен
Туына жұртын түнеткен», –*
деген өлең сөздер осы күнге дейін еш өзгерместен халқымыз арасында ауыздан-ауызға жетті. Қожа Ахмет Ясауи кесенесі қазіргі таңда да әлемнің түкпір-түкпірінен туристер өте көп келетін Қазақстандағы ең басты зиярат орны ретінде белгілі. Әулиелердің басына түнеп, олардан медет сұрау дәстүрі қазақтың фольклорында, әсіресе аңыздары мен ән-жырларында жиі кездесетін сюжет. Айталық, әйгілі «Алпамыс батыр» жырында Байбөрі мен оның бәйбішесінің бір балаға зар болып, әулиелі жерлерді аралап шыққаны мына үзіндіде егжей-тегжейлі суреттелген:

*Әулиені қыдырып,
Етегін шеңгел сыдырып.
Еш жерге тоқтап тұрған жоқ,
Күндіз-түні кідіріп.
Күндіз-түні тынбады,
Екі көзі жұмылып.*

*Тоқсан күндей жол жүрді,
Етегіне сүрініп.*

*Әулие қоймай қарады,
Құдайдан тілеп баланы.
Сайрамдағы Сансыз бап,
Оған да жетіп барады.
Қайда әулие көрінсе,
Бір-бір малын шалады.
Күллі малы тамам боп,
Көк ала бас көк қошқар,
Жалғыз-ақ сол қалады.
Әулие қоймай түнеді,
Құдайдан бала тіледі.*

*«Бір перзент Құдай бергін» деп,
Байбөрі мен Аналық
Күндіз-түні жүреді.
Баба Түкті Шашты Әзіз
Топ шеңгелі басында,
Бір бұлақтың қасында,
Содан өтіп бара жатса,
Етегін шеңгел іледі
(Бабалар сөзі, 33 том, 2006: 70)*

Жырда осы күнде Қазақстанның киелі жерлерінің тізіміне енген Сайрамдағы әулиелі жерлер (Ибрагим ата және т.б.), Созақтағы Баба Түкті Шашты Әзіз тәрізді нысандарды кездестіреміз.

Сур. 2. Баба Түкті Шашты Әзіз
Fig. 2. Baba Tuktı Shashty Aziz

Сондай-ақ, бұл культ Қобыланды батыр жырында да көрініс тапқанын байқаймыз:

«Әулие қоймай қыдырып,
Етегін шеңгел сыдырып,
Жеті пірге танысқан.
Әулиеге ат айтып,
Қорасанға қой айтып,
Қабыл болған тілегі,
Жарылғандай жүрегі.
Аналықтай бәйбіше
Қабырғасы майысқан.
Елуге жасы келгенде,
«Көзімді ашпай дүниеден
Өтемін бе?» дегенде,
Сонда көрген арыстан —
Бір ұл, бір қыз атадан:
Қыздың аты Қарлығаш,
Қобыландыға қарындас».

Міне, еліміздің басты киелі нысандарының сол дәуірлердің өзінде-ақ ең танымал рухани орталықтар болғандығына қазақтың батырлар жырлары анық дәлел бола алады. Тағы бір мысал келтірсек, «Қырымның қырық батыры» эпикалық топтамасына жататын «Ақжонасұлы Ер Кеңес»

жырында да алдыңғы екі жырмен мазмұндас тұстар кездеседі. Осы жырда жасы жетпіске келгенше бала сүймеген Ақжонас ханға Аралхан деген қазы былай дейді:

«Түйе тілесең, сұлтаным,
Ойсылқара пірі бар,
Одан барып тілеңіз.
Қой тілесең Шопан бар,
Мұнан барып тілеңіз,
Басына барып түнеңіз.
Тілесең сиыр, сұлтаным,
Зеңгі баба пірлер бар,
Соған барып тілеңіз,
Басына барып түнеңіз.
Бас тілесең, сұлтаным,
Шанимардан оған бар,
Алланың шері Арыстан,
Арыстан деп ат қойған
Соған барып түнеңіз,
Содан перзент тілеңіз».
(Бабалар сөзі, 51 том, 2008: 258)

Мұндағы Шопан деп отырғаны қойлардың пірі атанған Маңғыстаудағы Шопан ата кесенесі болса, Зеңгі баба деп отырғаны Ташкенттегі Зеңгі баба

(өзбекше Zangi Ota) мазары. Бұл екеуі де қазіргі күнге дейін халық көп барып, зиярат ететін киелі орындар санатында. «Қырымның қырық батырына» жататын «Тана» жырында да әулиенің басына (Баба Түкті Шашты Әзіз) барып түнеу, одан бала тілеу ғұрпы бар екенін атап өткен жөн (Сур. 2).

Жалпы, жоғарыда аталған бұл дәстүр кейінгі ғасырларда да қазақтардың арасында үзілмегені белгілі. Қожа Ахмет Ясауи кесенесі Қазақ хандығы тұсында тіпті халқымыздың хан-сұлтандары, батырлары мен билері, игі жақсылары жерленетін нағыз пантеонына айналды. Соңғы деректер бойынша мұнда 300-ден аса тұлғалар жерленген. Солардың бірі қазақтың ең басты билерінің бірі Қазыбек би Келдібекұлы осында өзінің өтініші бойынша жерленгені тарихтан белгілі. Тағы бір ұлы тұлғаларымыздың бірі Бөгенбай батырдың денесін Абылай ханның жарлығы бойынша Сарыарқадан Түркістанға арнайы әкеліп, Қожа Ахмет Ясауидің қасына қойған.

Түркістаннан солтүстікке қарай Созақ ауданында Қарабура әулиенің мазары бар. Сол Қарабура әулие – Орталық Азияда ислам дінінің орнығуына елеулі ықпал еткен Қожа Ахмет Ясауидің замандасы болған, аңыз бойынша ол Қ.А. Ясауидің жаназасын шығарып, барлық жерлеу рәсімін өзі жасаған. Қарабура әулие қайтыс болғаннан кейін оның мазарының жанына да адам жерлеу ғұрпы қалыптасты. Оның мазары жанына Қоңырат руынан шыққан белгілі тұлғалардың бірі Құрбан атаның жерленуі жайлы бір аңыз бар. Оған сәйкес Құрбан ата тірісінде балалары мен туыстарына «Мен дүниеден өткен соң сүйегімді пірім Қарабура әулиенің қасына апарып жерлендер» деп өсиет айтқан. Созақтағы Қарабура

әулиеге (Қазақстанның киелі жерлерінің тізіміне енген) баратын жолдың қашықтығы бір апталық болғанына қарамастан, барлығы Құрбан атаның өсиетімен келіскен. Осылайша, Құрбан атаның сүйегі Қарабура әулиенің жанынан мәңгілік орын тапқан. (Бабалар сөзі, 95 том, 2013: 289).

Қорытынды

Қорытындылай келе, тарихи оқиғалармен, ел ішіндегі беделді танымал тұлғалармен, діни-ғибадат орындарымен және табиғатпен байланысты қасиет тұтқан маңызды орындарды киелі жерлерге айналдыру, оларға зиярат жасау қазақтың діни наным-сенімдерінен туындаған көп ғасырлық тарихы бар дәстүр деп айтуымызға болады.

Соның ішінде, әулиелерді құрметтеп, киелі жерлерді аралау, оларға түнеу, олардың басында дұға тілеп, құран оқу халықтың түсінігінде міндетті атрибут болып қалыптасқан. Мұндай ғибадаттар қазақ халқының рухани өмірінде әрқашанда маңызды орынға ие болып, тарихи ескерткіштері мен фольклорында көрініс тауып отырды. Осының арқасында халқымызда аталған ғұрыптар мен дәстүрлер қаншама ғасыр өтсе де үзілмей, кешегі атеистік идеология үстемдік құрған кеңестік кезеңде де сақталып қалды.

Осылайша, киелі, әулиелі орындарға зиярат ету дәстүрі халқымыздың бойында тарихи-мәдени мұраларға деген дұрыс көзқарасының қалыптасуына ықпал еткен және қауіпті жат діни ағымдардың Қазақстанда қазіргі уақытта кеңінен таралуына тосқауыл жасап, ұлттық бірегейлігімізді, тұтастығымызды сақтап қалған маңызды факторға айналды.

Әдебиеттер

Бабалар сөзі: 33 том. Батырлар жыры. – Астана: Фолиант, 2006. 70 б.

Бабалар сөзі: 51 том. Батырлар жыры. – Астана: Фолиант, 2008. 258 б.

Бабалар сөзі: 80 том. Топонимдік аңыздар. – Астана: Фолиант, 2011. 146 б.

Бабалар сөзі: 95 том. Хикаяттар. – Астана: Фолиант, 2013. 289 б.

Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы: бірінші кітап. – Алматы: Дайк-Пресс, 2004. 259 б.

Тұрсынқұлов Қ. Шығармалары, 1 том. Қазығұрт: аңыз бен ақиқат. – Астана: Фолиант, 2014. 62-63 б., 116 б.

References

Babalar sózi: 33 tom. Batyrlar jryy. – Astana: Foliant, 2006. 70 b.

Babalar sózi: 51 tom. Batyrlar jryy. – Astana: Foliant, 2008. 258 b.

Babalar sózi: 80 tom. Toponimdik aңызdar. – Astana: Foliant, 2011. 146 b.

Babalar sózi: 95 tom. Hikayatlar. – Astana: Foliant, 2013. 289 b.

Qondybai S. Arғыqazaq mifologiasy: birinshi kitap. – Almaty: Daik-Press, 2004. 259 b.

Tursynqulov Q. Shygarmalary, 1 tom. Qazyǵurt: aңыз ben aqıqat. – Astana: Foliant, 2014. 62-63 b., 116 b.

Кузержбаев А.Б.
Национальный музей РК,
г. Нур-Султан, Казахстан
e-mail: kalibek2006ma@mail.ru

О ЗНАМЕНИТЫХ САКРАЛЬНЫХ МЕСТАХ ДРЕВНИХ ТЮРКСКИХ ПЛЕМЕН И ОБ ИХ ПАЛОМНИЧЕСТВЕ

(НА ПРИМЕРЕ ДРЕВНИХ ПИСЬМЕННЫХ
ПАМЯТНИКОВ И УСТНОЙ ЛИТЕРАТУРЫ)

Статья рассматривает древние известные сакральные места паломничества казахского народа. В древних письменных источниках и эпосах встречаются сведения о святых местах, связанных с историческими событиями, природой и великими личностями древних тюркских племен. Поскольку основная часть исторических и сакральных памятников в Казахстане принадлежит тюркскому периоду и периоду исламизации казахских степей, в статье внимание уделяется духовным ценностям тюрков того периода и местам их паломничества.

В этой статье проанализирован ряд письменных и устных источников, проводится небольшой обзор истории традиций поклонения священным местам казахских степей.

В определенный период значимость святых мест в духовной жизни человека уменьшалась или увеличивалась. Однако в настоящее время большинство сакральных мест вышеуказанного периода стали главными духовными центрами казахского народа.

Ключевые слова: древние тюрки, сакральные места, письменные памятники, Отыукенский регион, легенды, героические эпосы, гора Казыгурт, мавзолей Ходжа Ахмеда Ясави.

Kuzerbaev A.B.
National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Nur-Sultan, Kazakhstan
e-mail: kalibek2006ma@mail.ru

ABOUT THE FAMOUS SACRED PLACES OF THE ANCIENT TURKIC TRIBES AND ABOUT THEIR PILGRIMAGE

(ON THE BASIS OF ANCIENT WRITTEN MONUMENTS AND ORAL FOLKLORE)

The article considers the ancient famous sacred places and pilgrimages of the Kazakh people. Old Turkic manuscripts and epics contain information about sacred places related to historical events, nature and great personalities of ancient Turkic tribes. Since the main part of historical and sacred monuments in Kazakhstan belongs to the Turkic period and the period of Islamization of the Kazakh steppes, the article focuses on the spiritual values of the Turks of that period and their places of pilgrimage.

This article analyzes a number of written and oral sources and provides a brief overview of the history of the tradition of worship of the sacred places of the Kazakh steppes.

At a certain period, the importance of sacred places in the spiritual life of a person decreased or increased.

However, at present, most of the sacred places of the above mentioned period have become the main spiritual centers of the Kazakh people.

Keywords: ancient Turks, sacred places, written monuments, Otyuken region, legends, heroic epics, Mount Kazygurt, mausoleum of Khoja Ahmed Yasavi.

Мақала «ҚР МСМ «Қазақстанның қазіргі мәдениетіндегі киелі кеңістіктер: дәстүрлер мен жаңашылдықтар ЖТН №BR 06449588» ғылыми бағдарламасы аясында жүзеге асырылатын зерттеулер негізінде дайындалған.

УДК 32:351.858

<https://doi.org/10.47500/2020.v02.i2.11>

Кыдыралина Ж.У.
Институт Ассамблеи народа Казахстана
Атырауского университета им. Х. Досмухамедова,
г. Атырау, Казахстан
e-mail: kydyralina@mail.ru

ПОЛИТИКА ПАМЯТИ И САКРАЛИЗАЦИИ ПРОСТРАНСТВА КАК ФАКТОР НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ

Статья посвящена роли политики памяти и сакрализации пространства в формировании национальной идентичности. Работа основана на исторических и этнографических источниках. При подготовке ее применялись комплексный, системный, а также семиотический, междисциплинарный подходы к изучению истории и культуры. Методика исследования опиралась на структурно-функциональный и историко-этнографические методы сбора и обработки материала (научного описания, наблюдения, устной истории и меморатов, выборки и анализа этнографических описаний, исследований ученых, публикаций, архивных и музейных источников, историко-сравнительный, конкретно-исторический методы). Использовались также общелогические методы: анализ, синтез, индукция, дедукция, классификация и др.

Потенциал каждой нации в мире прямо связан с умением извлекать полезные уроки из опыта истории. В формировании национального единства, гражданской идентичности важное значение имеют глубинные ценностные ориентиры, преемственность традиций, что составляет духовный «код нации», ее здоровый прагматизм. В статье подчеркивается роль Лидера нации – Елбасы в модернизации общественного и исторического сознания казахстанцев. Программные статьи Первого Президента Казахстана по духовному обновлению общества и актуализации многовекового наследия Великой Степи задали мощный импульс активизации процесса сакрализации объектов природного и историко-культурного наследия.

В исследовании освещаются различные инструменты и практики реализации политики памяти и идентичности в западных областях Казахстана и осуществляемые в регионе мероприятия по изучению, сохранению и популяризации памятников историко-культурного наследия и сакральных объектов.

Ключевые слова: политика памяти (коммеморативная политика), сакральное пространство, национальная идентичность, культура, традиция, мемориальные комплексы.

Введение

Бесспорна роль исторической памяти, материального и духовно-культурного наследия прошлого в формировании и укреплении национальной идентичности и казахстанских ценностей. Конструирование коллективной идентичности является важной составляющей внутренней политики современных государств. Все государства мира в той или иной мере проводят политику идентичности, а также историческую политику, направленные на интеграцию различных сообществ, консолидацию общества, формирование и утверждение определенных представлений, символов, составляющих коллективный автопортрет и опирающихся на те или иные интерпретации истории, конструирование своего прошлого и будущего. Инструментами этой политики являются государственный язык, школьные и вузовские учебные программы и учебники истории, требования, связанные с приобретением гражданства, со знанием государственного языка при устройстве на работу трудовых мигрантов, национальные символы и праздники, ономастическая работа, национальные проекты по изучению сакральной географии, краеведению и т.п.

Успешность нациестроительства во многом зависит от исторических корней нации, наличия символов и памяти, имеющих консолидирующий и мобилизационный потенциал. Потому при осуществлении государственными и общественными институтами исторической политики (символической политики, политики идентичности, политики памяти), коммеморативных стратегий и практик важно опираться, как отмечают многие исследователи, на укорененный в культурной памяти нации «мифо-символический комплекс», содержащий в себе глубокие смыслы и символы, мифы и ценности, способные вызвать эмоциональный отклик в массах. В этом смысле локусы, пространства и места памяти, связанные с прошлым страны, с выражением идей единства и национальной идентичности, могут наделяться сакральным значением для общества. При этом ценность представляет не столько материализованная, вещественная сторона памятников историко-культурного наследия, но и важны связанные с духовной жизнью мест паломничества духовные практики, которые выступали в роли символической защиты, источников сохранения исторической памяти.

У народа Казахстана богатая многовековая история и культура, ценное наследие памятников природного и историко-культурного ландшафта, святых мест и интересных мемориальных комплексов, связанных с историческими личностями и событиями. Сакральные пространства, памятные локусы истории и культуры обширны и разнообразны. Концепт инициированного Елбасы проекта «Духовные святыни Казахстана» предполагает осмысление единого сакрального пространства как олицетворение неразрывной связи каждого поколения и периода истории Казахстана. Он подразумевает собой также осмысление священного смысла того, что каждый кусочек земли, хранящий следы истории, и каждый уголок родного отечества бесконечно дороги нам.

Последние годы характеризуются активизацией процесса сакрализации (от лат. *sacralis* – священный) объектов природного и историко-культурного наследия. Как известно, сакрализация – наделение предметов, вещей, явлений, людей, пространства и мест «священным» содержанием. Формирование сакральности связано с духовно-идеологическими и нравственными установками людей.

Сакральным, в узком смысле, называется нечто, отличающееся от обыденных вещей, понятий, явлений, связанное с божественным и обладающее святостью. Однако, в целом, определение «сакрального» не сводится исключительно к обозначению религиозных объектов. Сакральными объектами, в широком смысле, принято называть объекты, так или иначе соотносимые с категорией священных, т.е. глубоко чтимых, возвышенных, вызывающих благоговейные чувства, имеющих особую ценность в коллективном и индивидуальном сознании народа. В этом смысле «священным» статусом могут быть наделены и горы, леса, ущелья, камни, места жизни великих людей, кладбища, развалины древних городищ и иные памятники природного, историко-культурного и духовного наследия (Кыдыралина, 2018, 15).

Методология работы

При подготовке работы применялись комплексный, системный, формационный, цивилизационный, а также семиотический, синергетический, междисциплинарный подходы к изучению истории и культуры. Ведь конструирование символической, исторической, коммеморативной политики, политики идентичности и изучение сакральных пространств и мест предполагают рассмотрение одновременно

вопросов истории, археологии, этнологии, религиоведения, культурной антропологии, политологии, социологии, географии, экологии и ряда других дисциплин.

При изучении политики памяти и сакрализации пространств используется разнообразный набор исследовательских методик, в котором выделяются как общенаучный, логический и конкретно-научный уровни. Методика исследования опиралась на структурно-функциональный и историко-этнографические методы сбора и обработки материала (структуризации, научного описания, наблюдения, устной истории и меморатов, выборки и анализа этнографических описаний, исследований ученых, публикаций, архивных и музейных источников, историко-сравнительный, конкретно-исторический методы). Использовался также кейсовый метод при изучении сакральных объектов региона. Применяются общелогические методы системного анализа, синтеза, сравнения, индукции, дедукции, абстрагирования, обобщения, классификации и др. В процессе сбора материала автором статьи использованы и другие аналитические и общенаучные методы: ретроспективный, биографический, историко-географических срезов, количественно-качественные методы. При изучении сакральной географии необходимо и применение этимологического метода, который позволяет раскрыть и совершенствовать понятийно-категориальный аппарат. В дальнейшем исследовании, при снятии карантина в связи с эпидемиологической ситуацией в регионе, предусматривается использование полевых методов и интервью.

Термины и определения

Переходя к рассмотрению основной части, нельзя не затронуть вопрос о понимании базовых терминов в рамках рассматриваемой темы. Речь пойдет о категориях сакрального пространства, ландшафта, его слоев и видов.

Сакральное пространство в ряде исследований рассматривается как своеобразный природно-культурный комплекс, как особое творческое явление по символическому освоению и преобразованию окружающей природной, социокультурной и духовной среды. Это территория с особыми свойствами, выполняющими духовную функцию. Свойства могут быть религиозно-культовыми, природными, историческими и культурными.

Ландшафт – термин немецкого происхождения, включающий в себя восприятие человеком определенных участков земной поверхности. Известны как общее, так и конкретные значения данного термина. Имеются ранние и более современные определения ландшафта разными специалистами: геологами, историками, этнологами, культурными антропологами. Ландшафт хранит в себе следы прежней жизни, и поэтому он не только природный объект, но и памятник истории и культуры. Потому понятие ландшафт подразделяют на природный и культурный.

По определению одного из талантливых и рано ушедшего из жизни исследователя этнографии и сакральной географии Мангистау С. Кондыбая, культурный слой – ведущий элемент ландшафта. В свою очередь, культурный слой разделен на ряд слоев или пластов: это пласты материальной и духовной культуры, пласты культурного наследия и живой культуры, очаги традиционной и новационной культуры» (Кондыбай, 2005: 43, 47).

Различают исторический, культурный, сакральный ландшафты. Так, исторический ландшафт «есть след события или цепи событий исторического значения. Историческим ландшафтом может быть также значительно воспринимаемое выражение определенного периода в развитии цивилизации или определенного образа жизни. Принято выделять пять групп исторических ландшафтов, почти соответствующих видам современных антропогенных ландшафтов: 1) сады и парки, созданные по единому художественному замыслу; 2) инженерные ландшафты; 3) военные ландшафты – свидетели исторических сражений; 4) агроландшафты, имеющих следы земледелия; 5) ландшафты, связанные с жизнью выдающихся, исторических, легендарных личностей» (Кондыбай, 2005: 48, 49).

Культурный ландшафт – «целостная и территориально локализованная совокупность вещества, энергии и информации, сформировавшаяся в результате спонтанных природных процессов, преобразовательной и интеллектуально-созидательной деятельности людей» (Веденин, 1990, 5).

Сакральный ландшафт – «это особая часть культурного ландшафта, сформированная духовным человеческим опытом, т.е. одухотворенное, воображаемое пространство» (Окладникова, 2014, 31).

Роль Елбасы в модернизации общественного и исторического сознания казахстанцев

Первый Президент Казахстана Н.А. Назарбаев не раз отмечал первостепенное значение знания родной истории и культуры как фактора национальной идентичности и консолидации нации. Мощный импульс активизации работы по возрождению и изучению памятников историко-культурного наследия и сакральных объектов дан в республике после двух программных статей Елбасы по модернизации общественного и исторического сознания.

В формировании национального единства, гражданской идентичности важное значение имеют глубинные ценностные ориентиры, преемственность традиций, что составляет духовный «код нации», ее здоровый прагматизм. В своей статье «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания» Лидер нации отметил наличие в нашей истории множества примеров подлинного прагматизма: «На протяжении столетий наши предки сохранили уникальный экологически правильный уклад жизни, сохраняя среду обитания, ресурсы земли, очень прагматично и экономно расходуя ее ресурсы». Н.А. Назарбаев дал также четкое определение современного прагматизма: «точное знание своих национальных и личных ресурсов, их экономное расходование, умение планировать свое будущее» (Назарбаев, 2017).

Первый Президент Казахстана отметил богатство духовной истории и культуры народа: «У каждого народа, у каждой цивилизации есть святыне места, которые носят общенациональный характер, которые известны каждому представителю этого народа. Это одно из оснований духовной традиции. ...Мы – огромная по территории страна с богатой духовной историей. Иногда наши размеры играли разную роль в истории. Но никогда в народе не прерывалась связь в этом духовном географическом поясе». Задача инициированного Н.А. Назарбаевым проекта «Сакральная география Казахстана» – создать «единое поле, единую цепочку этих важных с точки зрения культуры и духовного наследия святых мест. Вопрос в том, чтобы увязать в национальном сознании воедино комплекс памятников вокруг Улытау и мавзолея Кожа Ахмета Яссауи, древние памятники Тараза и захоронения Бекет-Ата, древние комплексы Восточного Казахстана и сакральные места Семиречья, и многие другие места. Все они образуют каркас

нашей национальной идентичности. ...Чуждым идеологическим воззрениям может противостоять только собственная национальная символика. Культурно-географический пояс святынь Казахстана – это и есть такая символическая защита и источник гордости, который незримо несет нас через века» (Назарбаев, 2017).

Предложенные Елбасы в статье «Семь граней Великой Степи» последующие проекты «Архив-2025», «Ұлы Дала тұлғалары» и др. как новые компоненты и продолжение общенациональной программы «Рухани жаңғыру» позволяют «актуализировать многовековое наследие наших предков, сделав его понятным и востребованным в условиях цифровой цивилизации» (Назарбаев, 2018).

Сегодня «в эру стремительных технологических, экономических и социальных изменений» развиваются новые производства и кардинально креативные научно-технические решения. Но именно многовековая культура и национальные традиции, глубинные духовные ценности и скрепы: поклонение родной земле и священным местам, уважение к старшим, почитание родственных связей, обычаев народа, сострадание и милосердие к ближним, помощь в беде и горе, честный труд и верность слову не подвержены переменам. Это незыблемые императивы национального бытия и самобытия человека в современном мире. Таким образом, потенциал каждой нации в мире прямо связан с умением извлекать полезные уроки из опыта истории.

Политика памяти и сакрализации пространства: инструменты, практика реализации

В Казахстане сегодня проводится широкомасштабная работа по систематизации и изучению, сохранению и популяризации памятников историко-культурного наследия и сакральных объектов. В качестве инструментов и средств реализации политики памяти и сакрализации пространства используются всеобъемлющие ресурсы: социально-экономические, духовно-идеологические, социально-культурные, научно-образовательные, информационно-технологические и другие.

Как известно, благодаря реализации с 2017 г. общенациональной программы «Сакральная география Казахстана» и организованной НИЦ «Қасиетті Қазақстан (Сакральный Казахстан)» Национального музея Республики Казахстан

работе, а также работе республиканской и областных комиссий был определен перечень 100 сакральных объектов на территории республики. Перечень был систематизирован по группам объектов республиканского и регионального значения. Было выделено пять групп сакральных мест и памятников: 1) особо почитаемые объекты природного ландшафта; 2) археологические памятники и средневековые городища; 3) места религиозного культа и паломничества; 4) сакральные объекты, связанные с историческими личностями; 5) сакральные памятники и комплексы, связанные с историческими и политическими событиями.

В результате целенаправленной работы научно-интеллектуальных сил страны и регионов были подготовлены и изданы первые тома пятитомной Энциклопедии «Сакральный Казахстан». В первый том вошли сакральные объекты гг. Астаны, Алматы, Акмолинской и Алматинской областей. В 2018 г. был издан второй том, в котором систематизированы сакральные памятники Атырауской, Актюбинской, Западно-Казахстанской и Мангистауской областей, описания памятников в нем даны на трех языках.

По опубликованным данным, исследователями и специалистами Атырауской области изучены 29 родовых кладбищ, где сосредоточены погребальные памятники арабской эпиграфики XIX-XX вв. – кулпытасы в Махамбетском, Индерском и Кзылкогинском районах. Надписи на 272 кулпытасах были переведены на казахский язык. Они войдут в готовящийся к изданию 4-й том многотомного издания «Эпиграфические памятники казахов Атырау», предыдущие 3 тома были изданы ранее.

В рамках реализации программы «Архив-2025» была организована архивно-библиографическая поисковая работа в ведущих архивохранилищах и библиотеках РФ, в результате которой выявлены многочисленные архивные документы из фондов ГАРФ, РГИА, РГБ, РГВИА, архивов и научных библиотек Оренбургской и Астраханской областей РФ по истории края.

Центром исследования историко-культурного наследия Атырауской области с целью выявления, учета, систематизации, классификации сакральных объектов и памятников историко-культурного наследия в 2019 г. был организован ряд экспедиций на территории области. В ходе них изучены мемориальные памятники средневековья и нового времени – некрополи и культовые комплексы. Среди них – мечети, скально-подземные, степные, напольные и подземные стеновые. В Атырауской и Мангистауской областях в основном сосредоточены

подземные и наземные мечети. Другие наиболее популярные виды мемориальной архитектуры – мавзолеи, они построены из природного камня с облицовкой огромными плитами и небольшой декоративной обработкой, из сырцового и жженого кирпича, каменных блок и плит, использовались и деревянные конструкции и кованое железо. Большой интерес представляют кулпытасы, на территории Атырауской области встречаются надгробные стелы, надписи на которых вместе с родовой тамгой усопшего выполнены на арабском языке.

Сегодня в Атырауской области насчитывается 1250 памятников историко-культурного наследия, из них 4 республиканского значения, 313 регионального значения, еще 934 объекта взяты на предварительный учет. В Жылыойском районе области выявлено 20 сакральных объектов. В Исатайском районе выявлено 60 курганов. В Курмангазинском районе на 34 объектах установлены охранные таблички.

Для выявления археологических памятников была проведена комплексная этно-археологическая экспедиция на территории Нарынских песков в Кзылкогинском районе, где выявлено 73 сакральных объектов и объектов историко-культурного наследия. Это поселения каменного и бронзового века, курганы раннего железного века, а также некрополи XIX-XX вв.

Проведена экспертиза и в старой части города Атырау, где 17 зданий были взяты на предварительный учет как объекты историко-культурного наследия.

В ближайшее время планируется проведение ряда мероприятий по реставрации и дальнейшему изучению сакральных объектов. Так, будет проведена реставрация пограничного знака Таскран. В планах также реставрация, консервация и благоустройство введенного в общенациональный перечень сакральных объектов кургана Аралтобе, где был найден второй «Золотой человек», проведение охранных мероприятий расположенного в черте города городища эпохи бронзы Актобе-Лаэти. Кроме того, предусмотрено проведение экспедиции по уточнению объектов историко-культурного наследия и сакральных мест, а также раскопок на городище Сарайшык.

Как известно, с 1 сентября 2018 г. во всех средних общеобразовательных школах страны, начиная с 6 по 9 классы проводятся занятия и мероприятия по историческому краеведению, которые знакомят учащихся с сакральными местами Казахстана историей края.

В целях сохранения памятников историко-культурного наследия и сакральных мест регионального значения в рамках программы «Цифровой Казахстан» проводится работа по внедрению кода QR и создания интерактивной электронной карты.

В Мангистауской области за последние два года зарегистрировано и исследовано 13 тыс. объектов историко-культурного наследия. 440 памятников взято на государственный учет, из них 21 республиканского значения. 249 объектов изучено полностью: это поселения позднего каменного века, религиозно-погребальные комплексы эпохи бронзы и раннего железного века, средневековые городища и укрепления, караван-сарай вдоль трасс Великого Шелкового пути, 140 архитектурных комплексов средней и малой форм, а также 60 памятников, свидетельствующих об уровне развития строительства и архитектуры того времени. Подземные мечети, кулпытасы, тамы и некрополи Мангистау выдвинули регион в топ 10 наиболее привлекательных туристских центров Казахстана.

Известно, что Мангистау представляет большой интерес для исследователей и путешественников как уникальный регион, сокровищница казахской истории, родина 362 святых (аулие). Здесь насчитывается, как указывалось выше, более 13 тыс. памятников историко-культурного и духовного наследия, в том числе 30 купольных мавзолеев из резного камня, знаменитые некрополи Бекет ата, Шопан ата, Шакпак ата, Сейсем ата, Масат ата, Караман ата, Кошкар ата, Уштам и многие другие, всего в Мангистау около 600 некрополей.

В нынешнем году исполняется 270 лет святому Бекету ата Мырзагалиулы. Подземная мечеть Бекет-Ата в местности Огланды на протяжении вот уже более двух веков является чрезвычайно популярным местом паломничества. Суфийский мистик и наставник Бекет-Ата (1750–1813) вдохнул благотворную духовную энергию в места, где он был. Множество невероятных легенд, связанных с его именем, сохранилось в народной памяти. Бекет-Ата основал четыре мечети в регионе и суфийскую школу в Мангистауской области (Кондыбай, 2007, 10-12). За последние два года проведена работа по развитию инфраструктуры и благоустройству территории комплексов Бекет ата и Шопан ата.

Одним из направлений реализации политики памяти и сакрализации пространства является сохранение памяти о выдающихся деятелях в истории и культуре народа. В рамках программы «Ұлы Дала тұлғалары» в целях создания галереи

и увековечения памяти исторических личностей и деятелей культуры в 2019 г. были воздвигнуты 7 памятников: это установленные в Атырау памятники кюйши Каршыге Ахмедьярову, писателю Абу Сарсенбаеву, Халық қаһарманы, летчице Хиуаз Доспановой, прославленному нефтянику Сафи Утебаеву, писателю Хамиту Ергалиеву, а также памятники в районных центрах – акыну Мурату Монкеулы в Индерборе, предводителю национально-освободительного восстания Исатаю Тайманову в Аккистау. Планируются также установка в этом году памятников государственному деятелю Атыке би, акыну Толегену Айбергенову, акыну и мыслителю Абаю Кунанбаеву – в Атырау, а также композитору и кюйши Курмангазы Сагырбаеву в административном центре Курмангазинского района, алашскому деятелю и ученому Х. Досмухамедову – в ауле Миялы, центре Кзылкогинского района.

В нынешнем году исполняется 150 лет народно-освободительному восстанию под руководством Исы Тленбайулы и Досана Тажиулы в Мангистау. В г. Форт-Шевченко Тупкараганского района Мангистауской области несколько лет назад был открыт мемориальный монумент в честь батыров, предводителей восстания против царского режима «Иса-Досан».

Заключение

Таким образом, в регионе проводится комплексная работа по реализации политики памяти и общенационального проекта «Сакральная география Казахстана».

Актуализация исторического прошлого – важнейший фактор формирования национальной идентичности и духовности.

Сакральная география как наука и практика, национальный проект, как и любая сфера деятельности, представляет динамическую систему, которая развивается и совершенствуется в пространственно-временном аспекте.

Исследования сакральных локусов также характеризуются поступательным развитием и углублением теоретико-методологических основ проблемы, применением новейших методик.

Взвешенная и продуманная политика памяти, рационально организованная система и практика функционирования историко-культурных, культовых памятников и сакральных локусов, проведение комплекса мероприятий по сохранению и популяризации природного и

исторического наследия способствуют регулярному воспроизводству сакральных ценностей, укреплению консолидирующего потенциала нации.

Коллективная память об исторических и духовных корнях придает социуму воодушевляющий и мотивационный импульс, становясь средством выражения новых идей и ценностей, таким же значимым стратегическим ресурсом развития.

Представляется особенно важным подчеркнуть, что для воспроизводства исторической памяти и духовно-культурных ценностей народа недостаточно простой консервации сакральных объектов и памятников, необходима их презентация

в новых формах, символах, адаптированных к современным задачам.

Реинтерпретация национальных традиций, когда значение памятника материальной и духовной культуры расширяется и наделяется новыми смыслами, означает последующее развитие традиций, что станет предметом рассмотрения автора в других его статьях.

Из-за опасений по развитию ситуации с COVID-19 научно-поисковые экспедиции по региону участников исследовательского проекта, в рамках которого выполнена статья*, отложены на осенний период, по итогам которых возможны получение автором новых полевых материалов и данных.

Литература

- Веденин Ю.А. Проблемы формирования культурного ландшафта и его изучение // Известия АН СССР, серия географическая. – 1990. – №1. – С. 5-17.
- Кондыбай С. Эстетика ландшафтов Мангистау. – Алматы: Арыс, 2005. – 176 с.
- Кондыбай С. Маңғыстау мен Үстірттің киелі орындары. – Алматы: Арыс, 2007. – 128 б.
- Кыдыралина Ж.У. Укрепляя духовные скрепы // Мысль. – 2018. – №2. – С.15-23; <http://mysl.kazgazeta.kz/?p=10641> (дата обращения: 06.02.2018).
- Назарбаев Н.А. Взгляд в будущее: модернизация

общественного сознания // http://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/press_conferences/statya-glavy-gosudarstva-vzglyad-v-budushchee-modernizaciya-obshchestvennogo-soznaniya (дата обращения: 12.04.2017).

Назарбаев Н.А. Семь граней Великой степи // <http://www.akorda.kz/ru/events/statya-glavy-gosudarstva-sem-granei-velikoi-stepi> (дата обращения: 21.11.2018).

Окладникова Е.А. Сакральный ландшафт: теория и эмпирические исследования. – М.: Direct media, 2014. – 240 с.

References

- Vedenin Iy.A. Problemy formirovaniya kul'tyrnogo landshafta i ego izychnenie // Izvestia AN SSSR, seria geograficheskaya. – 1990. – №1. – S. 5-17 [Vedenin Yu.A. Problems of the formation of a cultural landscape and its study // Izvestia of the USSR Academy of Sciences, geographical series – 1990. – №1. – P. 5-17].
- Kondybai S. Estetika landshaftov Mangistauy. – Almaty: Arys, 2005. – 176 s. [Kondybai S. Aesthetics of Mangistau landscapes. – Almaty: Arys, 2005. – 176 p.].
- Kondybai S. Maңғыстау мен Үстірттің киелі орындары. – Almaty: Arys, 2007. – 128 b. [Kondybai S. Sacred places of Mangystau and Ustyurt. – Almaty: Arys, 2007. – 128 p.].
- Kydyralina J.Ý. Ýkrepláia dýhovnye skrepy // Mysl. – 2018. – №2. – S.15-23; <http://mysl.kazgazeta.kz/?p=10641> (data obrasheniya: 06.02.2018) [Kydyralina Zh.U. Strengthening spiritual bonds // Thought. – 2018. – No. 2. – P.15-23; <http://mysl.kazgazeta.kz/?p=10641> (date accessed: 06.02.2018)].

Nazarbaev N.A. Vzglád v býdýshee: modernizasiya obshchestvennogo soznaniya // http://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/press_conferences/statya-glavy-gosudarstva-vzglyad-v-budushchee-modernizaciya-obshchestvennogo-soznaniya (date obrasheniya: 12.04.2017) [Nazarbayev N.A. Looking into the future: modernizing public consciousness // http://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/press_conferences/statya-glavy-gosudarstva-vzglyad-v-budushchee-modernizaciya-obshchestvennogo-soznaniya (date accessed: 12.04.2017)].

Nazarbaev N.A. Sem granei Velikoi stepi // <http://www.akorda.kz/ru/events/statya-glavy-gosudarstva-sem-granei-velikoi-stepi> (data obrasheniya: 21.11.2018) [Nazarbayev N.A. Seven Facets of the Great Steppe // <http://www.akorda.kz/ru/events/statya-glavy-gosudarstva-sem-granei-velikoi-stepi> (date accessed: 21.11.2018)].

Okladnikova E.A. Sakralnyi landshaft: teoriya i empiricheskie issledovaniya. – M.: Direct media, 2014. – 240 s. [Okladnikova E.A. The sacred landscape: theory and empirical research. – M.: Direct media, 2014. – 240 p.].

Қыдыралина Ж.Ү.

Халел Досмұхамедов атындағы Атырау университеті
Қазақстан халқы Ассамблеясы институты,
Атырау қ., Қазақстан
e-mail: kydyralina@mail.ru

КОММЕМОРАТИВТІ ЖӘНЕ КЕҢІСТІКТІ ҚАСИЕТТЕНДІРУ САЯСАТЫ ҰЛТТЫҚ БІРЕГЕЙЛІКТІҢ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ

Мақалада ұлттық бірегейлікті қалыптастырудағы коммеморативті және кеңістікті қасиеттендіру саясатының рөлі талданады. Мақала тарихи және этнографиялық деректерге негізделген. Жұмысты дайындау кезінде тарих пен мәдениетті зерттеудегі кешенді, жүйелі, семиотикалық және пәнаралық тәсілдер қолданылды. Зерттеу әдіснамасы құрылымдық-функционалды және материалдарды жинақтау мен зерттеуде тарихи-этнографиялық (ғылыми сипаттама, байқау, ауызша тарих, меморат, этнографиялық сипаттамаларды, ғалымдардың зерттеулерін, жарияланымдарды, мұрағаттық және мұражайлық көздерін іріктеу және талдау, салыстырмалы тарихи, нақты тарихи) әдістерге негізделген. Сонымен қатар жалпы логикалық әдістер: талдау, синтездеу, индукция, дедукция, классификациялау, т.б. пайдаланылған.

Әлемдегі әр ұлттың әлеуеті тарих тағылымынан пайдалы сабақтар алумен тікелей байланысты. Ұлт бірлігі мен азаматтық бірегейліктің қалыптасуында ұлттың рухани коды, оның салауатты прагматизм болып табылатын терең құндылық бағдарлары, дәстүрлер сабақтастығы өте маңызды рөл атқарады.

Мақалада Елбасының қазақстандық қоғам және тарихи сананы қалыптастырудағы рөлі айрықша көрсетіледі. Қазақстанның Тұңғыш Президентінің қоғамның рухани жаңғыруы және Ұлы Даланың көпғасырлық мұрасын өзектендіру туралы бағдарламалық мақалалары еліміздегі табиғи және тарихи-мәдени объектілерді қасиеттендіру үдерісіне үлкен серпін берді.

Зерттеуде Қазақстанның батыс өңіріндегі жад және кеңістікті қасиеттендіру саясатының тетіктері мен тәжірибелері көрсетілген. Сонымен қатар аймақтағы тарихи-мәдени мұраны, қасиетті жерлер мен объектілерді зерделеу, сақтандыру және насихаттау бағыттарындағы атқарылып жатқан іс-шаралар туралы ақпарат берілген.

Түйін сөздер: жад саясаты (коммеморативті саясат), қасиетті кеңістік, ұлттық бірегейлік, мәдениет, дәстүр, мемориалды кешендер.

Kydyralina Zh.U.

Institute of Kazakhstan people of Khalel Dosmukhamedov
of Atyrau University
Atyrau, Kazakhstan
e-mail: kydyralina@mail.ru

POLITICS OF MEMORY AND SACRALIZATION OF SPACE AS A FACTOR OF NATIONAL IDENTITY

The article is devoted to the role of the policy of memory and the sacralization of space in the formation of national identity. The work is based on historical and ethnographic sources. It was prepared using a comprehensive, systematic, as well as semiotic, interdisciplinary approaches to the study of history and culture. The research methodology was based on structural-functional and historical-ethnographic methods of collecting and processing material (scientific description, observation, oral history and memorials, selection and analysis of ethnographic descriptions, research by scientists, publications, archival and Museum sources, historical-comparative, concrete-historical methods). General logical methods were also used: analysis, synthesis, induction, deduction, classification, etc.

The potential of every nation in the world is directly related to the ability to learn useful lessons from the experience of history. In the formation of national unity and civil identity, deep value orientations, continuity of traditions are important, which is the spiritual “code of the nation”, its healthy pragmatism. The article emphasizes the role of the leader of the nation – Elbasy in the modernization of public and historical consciousness of Kazakhstan.

Program articles of the First President of Kazakhstan on the spiritual renewal of society and actualization of the centuries-old heritage of the great Steppe gave a powerful impetus to the activation of the process of sacralization of natural and historical and cultural heritage.

The article emphasizes the role of the Leader of the Nation – Elbasy in the modernization of the social and historical consciousness of citizens of Kazakhstan. The program articles of the First President of Kazakhstan on the spiritual renewal of society and the actualization of the centuries-old heritage of the Great Steppe gave a powerful impetus to the activation of the sacralization of natural, historical and cultural heritage objects.

The article highlights various tools and practices in the implementation of the politics of memory and identity in West region of Kazakhstan. The article contains information about the activities carried out in the region to study, preserve and popularize monuments of historical and cultural heritage and sacred objects.

Keywords: politics of memory (commemorative politics), sacred space, national identity, culture, tradition, memorial complexes.

Статья подготовлена в рамках программно-целевого проекта «Сакральные пространства в современной культуре Казахстана: традиции и новации» (ИРН: BR06449588) МКС Республики Казахстан.

Қабдоллаев М.С.

Шығыс Қазақстан облыстық сәулет-этнографиялық,
табиғи-ландшафтық музей-қорығы,
Өскемен қ, Қазақстан
e-mail: k_mika_87@mail.ru

ШҚО КҮРШІМ, ТАРБАҒАТАЙ АУДАҢДАРЫНА ЖАСАЛҒАН ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ЭКСПЕДИЦИЯ НӘТИЖЕЛЕРІ

Мақалада Тұңғыш Президент Н.Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласына тоқтала отырып, бұл мақаладағы мәселелердің өзектілігі айтылады. Шығыс Қазақстан облыстық сәулет-этнографиялық және табиғи-ландшафтық музей-қорығының «Рухани жаңғыру» бағдарламасы бойынша атқарған жұмыстарының бір бөлігіне тоқталады.

Сондай-ақ мақалада Шығыс Қазақстан облысы Тарбағатай, Күршім аудандарына жүргізілген ғылыми-этнографиялық экспедиция мақсаттары мен нәтижелері жайлы айтылады. Жинақталған жәдігерлер, ауызша тарих материалдары туралы баяндалады. ШҚО Күршім ауданының Қалжыр ауылында сақталған қазақ халқының отырықшы баспана түрі – тошалаға тоқталады. Сондай-ақ, ШҚО Зайсан ауданындағы ерекше ескерткіш, қасиетті орын Зейнолла Бұтабайұлының мазары жайлы ақпараттар беріледі.

Түйін сөздер: *Тарбағатай, Күршім өңірі, ауызша тарих, этнографиялық экспедиция, тошала, Зейнолла мазары.*

Кіріспе

2017 жылдың сәуір айында Елбасы, Тұңғыш Президент Н.Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы шыққандығы барлығымызға аян (Назарбаев, 2017). Мақаланың жарық көруі еліміздің рухани өмірінің жандануына, дамуына жаңа бір қарқын сыйлады. Мақалада үкімет пен жергілікті әкімшіліктерге, жалпы жұртшылыққа рухани құндылықтарды насихаттауға, қоғамдық сананы оятуға бағытталған бірнеше нақты тапсырмалар берілгендігі мәлім. Осы жылдан бастап мемлекет көлемінде «Қазақстанның қасиетті жерлерінің географиясы» атты ірі жоба жасалынып жүзеге аса бастады.

Қазақ халқы ежелден тарихын бағалап, рухани құндылықтарына ерекше мән бергендігі белгілі.

Туған жеріне деген махаббат, тұлғаларына деген құрмет халқымыздың қанына біткен қасиет. Әрбір толқын бабаларымыздан бері келе жатқан осы бір ізгі қасиеттерді сақтап келер ұрпаққа жеткізіп отыруға міндетті. Тарихымызға көңіл бөлу, оны шынайы түрде насихаттау болашақ дамуымызда дұрыс жол таңдауымызға мүмкіндік береді. Ұлттық мәдени мұралар дегеніміз, ғасырлар бойы сынақтан өткен, тәрбиелік тәжірибелер, педагогикалық құнды идеялар. Ұлттық дәстүрдің өсіп-қалыптасып келе жатқан жаңа буынды тәрбиелеудегі рөлі жоғары. Өзінің тамырын, шығу тегін, дәстүрін білмеген адам өз отанын сүймейді, ата-бабаларының ерлігімен мақтана алмайды, өзге ұлт дәстүріне деген құрмет сезімі де кемитіні анық. Бүгінгі күні қоғамымызда орын алып жатқан түрлі жат ағымдардың немесе саяси ұйымдардың

соңынан жастарымыздың еруінің бірден-бір себебі салт-дәстүрімізді, қазақы наным-сенімімізді ұмыта бастағандығымыз екендігі даусыз. Ұлттық мәдени құндылықтардың жоғалуына деген қарсылығы және құндылықтарды сақтап қалу жолына деген талпынысы арқылы ұлттың мәдениеттілік деңгейін өлшеуге болады. Ұлттық құндылықтарымызды қайта жаңғырту арқылы ғана біз рухани азғындықтан, басқалармен сіңісуден, ұлт ретінде жойылудан құтыла аламыз. Белгілі ғалым Л.Н. Гумилев өз еңбектерінде бұл турасында былай дейді: «Дәстүрсіздікке жеткен ешқандай этнос жоқ, ондай этнос өмір сүруін тоқтатады немесе көршілерімен сіңісіп кетеді» (Гумилев, 2007: 205).

Негізгі бөлім

Шығыс Қазақстан облыстық сәулет-этнографиялық және табиғи-ландшафтық музей-қорығы Елбасы мақаласы жарияланған күннен бастап бүгінге дейін мақалада көзделген мақсаттар бойынша көптеген іс-шаралар атқарды. Музей-қорықтағы бөлімдер өз зерттеу бағыттары бойынша жоспарлы түрде қызмет атқарды. Қазақ этнографиясы ғылыми-зерттеу бөлімі 2018 жылы «Рухани жаңғыру» президенттік бағдарламасының аясында музей-қорықтың солжағалаулық кешенінде үлкен киіз үйде «Асыл мұра: қайнаркөздер мен дәстүрлер» атты экспозициясын құрды. Қазақ халқының материалдық және рухани мәдениет ескерткіштері арқылы экспозиция Шығыс Қазақстан аумағында өткен тарихи үрдісті, қазақтардың көп жақты экономикалық және мәдени өмірінің ерекшеліктерін, қазақ шеберлерінің білімінің тереңдігі мен философиялық көзқарасын көрсетеді.

«Рухани жаңғыру» бағдарламасының аясында 2018-2019 жылдары тамыз айында Шығыс Қазақстан облыстық сәулет-этнографиялық, табиғи-ландшафтық музей-қорығының ұйымдастыруымен Шығыс Қазақстан облысы Күршім (2018 ж.) және Тарбағатай (2019 ж.) аудандарына ғылыми-этнографиялық экспедиция ұйымдастырылды. Экспедицияларға аталмыш музейдің Қазақ этнографиясы және халықтық-сәндік қолданбалы өнер бөлімдерінің қызметкерлері қатысты. Жалпы құрамы 5 адам. Экспедиция жетекшісі қазақ бөлімінің меңгерушісі Қабдоллаев М.С. Экспедиция мүшелері: Кенжина А.М., Талдыбаева С.М., Рахатова Ж.Т.

Экспедициялардың мақсаты – Шығыс Қазақстан облысы Күршім және Тарбағатай аудандарын мекен еткен қазақ халқының материалдық –

рухани мәдениеті және қазіргі сәндік-қолданбалы өнеріне қатысты материалдар жинау. Бүгінгі күнде сақталған халқымыздың салт-дәстүрінің сақталу деңгейіне талдау жасау. Музей қорын бірегей құнды жәдігерлермен толықтыру. Тарихи мәдени ескерткіштерді зерттеу, қасиетті орындармен танысу болды. Экспедиция барысында аталмыш аудандардың әрбір ауылдарына кіріп, жергілікті тұрғындармен көздеген мақсаттарымыз бойынша жұмыстар атқарды. Музей-қорығымыздың қоры 200-ден аса жаңа жәдігерлермен толықты. Экспедиция жұмысының бір бағыты аңыз әңгімелер, шежіре, тарихқа қатысты ауызша деректер жинақтау да назардан тыс қалған жоқ. Көбіне айтылған ауызша тарихтың әңгімелері мерзімдік тұрғысынан шамамен XVIII ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басын қамтиды. Ақнайманның қырылуы, жолдардың салынуы, Шорғаның бойындағы 80 күн соғыс, Сеңгір орманының тарихы, Маңырақ, Жақсы және жаман Арғанаты таулары сынды көптеген ауызша тарих деректері біздің тарапымыздан қызығушылық тудырды. Зерттеу жұмыстарының барысында ауызша тарих деректерін жедел хатқа түсірмесе уақыт өте ұмыт болатындығына тағы да көзіміз жетті. Осы орайда Атақты академик М. Қозыбаев ағамыздың мына бір сөзіне тоқтала кеткім келеді: «Қай халық болса да өз тарихын, төл дәстүр-салтын, ауыз әдебиетін, тілін қастерлейді. Тарих, этнография, фольклор, тіл – халықтың жан дүниесі, оның барша әлем алдындағы айнасы» – дейді. Халқымызда сақталған тарихи деректерге қатысты ауызша деректерді тыңдай отырып, оларды бірнеше адамнан естігенде ауызша тарихты тарихи дерек ретінде қарастыру қажет деген пікірге тоқталасыз. Екі жылда жүргізілген экспедицияда жинақталған материалдар бірнеше ғылыми мақалаларға тақырып бола алады. Экспедиция барысында материалдық мәдениет, оның ішінде тарихи сәулет-құрылыс нысандары да назардан тыс қалмады. Солардың бірі отырықшы баспана түрлерінің алғашқысы болып табылатын «тошала үй». Қазіргі заманда осы тәріздес үйді кездестіреміз деп ойламаған едік.

Тошала

ШҚО Күршім ауданы Қалжыр ауылынан кездестірген «тошала» біздің зерттеу жұмыстарымыздың жемісті нәтижелерінің бірі деп атай аламыз. Қалжырдағы тошалаға тоқталмас бұрын жалпы ата-бабаларымыздың қоныстары, баспаналары туралы айтпай кету мүмкін емес. Тұрақты баспана тұрғызу ісі қазақ даласында

ежелгі заманнан бастап-ақ орныға бастаған. Қазақстан территориясында отырықшы қоныстардың пайда болу мәселесі әлі күнге дейін толыққанды зерттелмеген мәселелердің бірі. Тек археологиялық деректер негізінде ғана ежелгі қоныстар жайлы ақпараттар беруге болады. Олардың пайда болуы отырықшы-жер өңдеу мәдениетімен байланысты. С. Жолдасбаев тұрақты және уақытша қоныстардың үш түрін бөліп көрсетеді: қыстау, қыстақ, уақытша қорған, қала-кент (Тайжанова, 1995: 123-124).

Қазақ қоныстарын зерттеу бірнеше ғылыми еңбектерге тақырып болатын ауқымды мәселе. Еліміздің территориясында орын алған түрлі саяси оқиғалар, толассыз жүргізілген жаугершілік соғыстар қоныстарымыздың даму мәселесіне өз ықпалын тигізбеуі мүмкін емес еді. Отырықшы қала мәдениеттерімізді күл-талқан еткен Шыңғыс ханның жорықтары, одан кейінгі дәуірлердегі хан ұрпақтарының таққа талас соғыстары, Ресей империясының отарлық саясаты, жоңғар хонтайшыларының толассыз шабуылдары, әрине, халқымыздың тұрғын үй мәдениетінің дамуын айтарлықтай тежеді.

Алғашқы отырықшы қоныстар қатарына кіретін киіз үй пішініне ұқсас баспана Қазақстанның әр өңірінде әртүрлі атауға ие. Орталық, оңтүстік және солтүстік Қазақстанда бұл үйлерді «шошала» деп атаса, шығыс Қазақстанда «тошала» деп атаған. Қазақ құрылысшылары тошала тұрғызу үшін оның іргетасын дөңгелек етіп қаластырып, үстіне 10-15 сырықтан түзілетін сүйір құрылғы орналастыратын да, ағаш бұтақтарымен шабақтап шыммен жапқан.

Тошала (шошала) шымнан, қамыстан, қамкесектен, қыштан, тақтатастан тұрғызылған. Ақмола, Атбасар, Құсмұрын, Жетікөл сияқты бұрын орманды-далалы болып келген аудандарда тошала бес қабырғалы етіліп, ағаштан қиыстырылғанымен шаңырағы – түндікпен, кіріп-шығатын есігі – киізбен жабылады екен (Жәнібеков, 1995: 40).

Тошала жүздеген жылдар бойы жартылай отырықшы және отырықшы қазақпен бірге жасасқанымен, тұрғын үйдің жетілдірілген түрлерінің көбейе бастауына байланысты бірте-бірте азық-түлік қоймасы, етхана, асхана, тіптен отынхана ретінде пайдаланылып, соңғы жылдарда мүлдем істен шығып қалған.

Қазақ баспаналары туралы деректерді оқи отырып біздің байқағанымыз баспаналардың әртүрлі материалдардан салынғандығы. Оған бірнеше себептер әсер еткен: тұрғылықты жердегі қол жетерлік құрылыс материалдары (ағаш,

тас, топырақ, т.б.), әлеуметтік жағдай (қазіргі күндегідей кімнің неге шамасы келетіндігі), қоныстың қажеттілік сипаты (уақытша немесе тұрақты).

Біздің кездестірген тошаламыз екі түрлі. Жергілікті тұрғындар екеуін де «шарбақ үй» деп атады. С.И. Руденко мынадай дерек келтіреді: «В прииртышских степях постройка из двойного плетня называлась шарбақ уй» (Руденко, 1927: 3).

Жергілікті халықпен сұхбаттаса отырып түрлі деректерді ақтару барысында біз тошала турасында өзіндік бір жеке тұжырымға келдік. Тошала (шошала) – дөңгелек пішінді төбесі киіз үй тәрізді ежелгі отырықшы баспананың бір түрі. Жоғарыда тоқталғанымыздай оны салу барысында жер жағдайына байланысты түрлі материалдар (тас, саман кірпіш, ағаш, шым) пайдаланылған. Жергілікті тұрғындар мен С.И. Руденко жеткізіп отырған «Шарбақ үй» деп отырғанымыздың жалпы ортақ атауы тошала деген пікірге келеміз. Олай дейтініміз екеуінің де жалпы пішінінде, көрінісінде ешқандай айырмашылық жоқ. Өзгешеліктері – бірі саман кірпіштен салынған, екіншісі қабырғасы ағаштан тоқылып іші-сыртынан сары балшықпен сыланған.

Екі үй де жеке адамға тиесілі үйдің территориясында орналасқан. Үй иелері ҚХР соңғы жылдары көшіп келген екен. Бұл көне үйлердің қашан және кім салғандығы туралы ақпарат бере алмады. Ақпарат беруші Башаев Айбек Мирбекұлының (25.08.1998 ж.т. Руы: Найман, Мысқал руынан. ШҚО Күршім ауданы, Қалжыр ауылының тұрғыны) айтуынша қос үй шамамен 1950 жылдары салынған. Салыну мақсаты – үлкен үй құрылысы біткенше уақытша баспана қызметін атқарған.

Бірінші кезіктірген тошаланың қабырғасы саманнан қаланған. Есігі ағаш. Төбесі ағаштарды кесіп қиюластыруы арқылы конус пішінмен төбенің қаңқасын жасаған. Оның бетін қамыспен жауып, үстінен сарыбалшықпен сылап тастаған. Қабырғалары да іші-сыртынан сыланған. Ішкі қабырғаларының бұрын ақбалшықпен ақталғандығы байқалады. Төбесінде төртбұрыш пішінді етіп түндік сияқты жарық түсетін тесік қалдырылған. Кіреберісте сол жақта пештің қалдықтары мен орны сақталған. Пеш тіккөмей болғанға ұқсайды. Қабырғада пештің түгіні шығуға арналған тесіктің орны сақталған. Пештен кейін сол жақ қабырғада бұрынғы терезенің орны байқалады (Сур. 1).

Екінші кездестірген қоныстың қабырғасы сегіз тірек қойылып сол ағаштарға шыбықтан

Сур. 1. Қалжыр ауылындағы саман кірпіштен салынған тошала
Fig. 1. A construction of sun-dried bricks in Kalzhyr village

Сур. 2. Шарбақтан тоқылып салынған тошала
Fig. 2. Fenced construction

шарбақ тоқу арқылы жасалған. Сегіз бөрене тірек қабырғаны да, төбені де ұстап тұр. Төбені жабу тәсілі алдыңғы айтылған тошаламен бірдей. Есігі ағаш. Бұл үйдегі пеш кіреберісте оң жақта орналасқан. Пеш қалдықтары сақталмаған. Төбенің оң жақ бөлігінде түтін шығуға арналған дөңгелек тесік бар. Бұл үй де іші-сыртынан сарыбалшықпен сыланған, ішкі қабырғасының ақталғандығы көрініп тұр (Сур. 2).

Шығыс Қазақстан қазба байлықтарымен ғана емес тарихи ескерткіштердің байлығымен де мақтана алады. Осы шығыстың бір ауданы Тарбағатай жері ықылым замандардан бері түрлі тарихи оқиғаларды басынан өткере отырып, бүгінгі күнге көптеген тарихи мұралар, қасиетті орындар қалдырды. Олардың барлығын бір мақаламен қамту мүмкін емес. Алайда Тарбағатай ауданы мен Зайсан ауданының шектесетін жерінде орналасқан Зейнолла болыстың мазары осы екі ауданның мақтанышы екендігі сөзсіз.

Зейнолла мазары

Экспедиция тобы Тарбағатай ауданының шегі болып табылатын Қазақстан, Жаңаталап ауылдарына барғанда арғы жағында тиіп тұрған тарихқа толы Зайсан ауданына тиесілі Шілікті жеріне де тоқталып, жергілікті тұрғындармен жұмыс жасады. Патшалар даласындағы «алтын адам» жерленген қорғандарды аралай отырып, Жалши ауылының қасында орналасқан ерекше тарихи-мәдени ескерткіш Зейнолла болыстың мазарымен де таныстық.

Тарихта елі үшін, жері үшін аянбай күрескен талай боздақтарымыз айтылмай, жазылмай қалып жатады. Соның бірі Тарбағатай, Зайсан аудандарының халқы Жәжең деп ерекше құрмет тұтқан Зейнолла Бұтабайұлы. Зейнолла Бұтабайұлы 1865 жылы Қойшыбұлақ деген жерде дүниеге келіп, 1924 жылы 59 жасында қайтыс болған.

Зайсан ауданы Жалши ауылының тұрғыны Тергемесов Малдыбек Дүйсенұлының (29.05.1965 ж.т. Руы Найман – Бұрымбет – Атыман) берген ақпараты бойынша: «Бұтабайұлы Зейнолла осы өңірде болыс болып, Зайсан, Тарбағатай жерлерінде үлкен беделге ие болған. Әкесі Бұтабай Жүндіұлы Құнанбайлар сынды аға сұлтан болған. Бұтабайдан Әзбай, Зейнолла, Қаби, Шерияздан деген аталар тарайды. Соның ішінде Зейнолла болыс қазақ жерін отарлаушыларға қарсы күресте айла-амалға жүгініп, қазақтың айырылып қалған жерлерін өзіне қайтарып берген екен».

Осы өңірде тұрған көптеген ауылдардың тұрғындары, атап айтар болсақ: Қазақстан, Жаңаталап, Сарыөлең, Шілікті, Жалши ауылдарының жергілікті тұрғындарының көпшілігі Бұтабай мен оның ұлы Зейнолланың ел билігінде болған жылдарын аңыз ғып айтады. Зайсандық өлкетанушы Ғалым Байбатыров «Зайсан тарихы» атты өз кітабында былай дейді: «Зайсан уезінің Тарбағатай өңірінде Зейнолла Бұтабайұлы ел ағасы ретінде халыққа беделді болды. Кезінде «Қазақ» газеті арқылы Алаш қозғалысының көсемі Әлихан Бөкейхановпен байланыс жасап, хат жазысып тұрған. 1913 жылы «Қазақ» газетінде «1889-жылғы Шервина есебінде Зейнолла Бұтабайұлының қыстауы «Қайшы бұлақ» деген жер. Бұл қыстау Зайсаннан 50 шақырымдай», дей келіп «Бай орысқа жер аренда берем деп, қыстаудан көшіретін закон жоқ», деп кеңес береді. Бұл хат жазысудың астарында терең сыр жатыр. Дәл сол уақытта Сорокин деген алпауыт Зейнолла басқаратын болыстың аумағындағы жерлерді баса-көктеп иелене бастаған. Байлық буына мастанған, патша шенеуніктерін арқаланған, қазақтардың құқықсыздықтарын пайдаланған көпес өзімбілемдік жасап, Қандысу өзенінің бойына іріқараларына арнап қора салғызып, «Саз» деп аталатын шұрайлы шабындық шөбін түгел шапқызып, маялатып үйгізіп алады. Жерінен айырылған шаруалар Зейноллаға барады. Ол Ә. Бөкейханов сияқты ұлт көсемдерімен, елдің бас көтерер азаматтарымен ақылдасып, тәуекелге бел буып, батыл әрекетке барады. Бір түнде Сорокиннің барлық малын, жиған шөбін халыққа таратып, қоралары мен үйлерін талқандатқызып, ең аяғы күл-қоқысына дейін Қандысуға ағыздырып жібереді. Сонан кейін жұрттың үстінен үйір жылқы мен отарлап қой айдап ізін де қалдырмайды. Кейін Сорокин заң орындарының адамдарын ертіп келгенде ешқандай заттық айғақпен Зейнолланың әрекетін дәлелдей алмайды. Зейнолла алты айдай Зайсан түрмесіне қамалып кейіннен босатылады.

Зейнолланың әкесі Бұтабай да білікті адам болған. 1887 жылы Ресей мен Қытай Шығысаймағын бөліске салғанда қазақтарға қай мемлекетке қарасаңдар да еріктерінде деген таңдау беріледі. Сол кезде жұмық елінің бір бөлігі Қытайға қарап Еңсе деген адам «үкірдай» шенімен ел басқарса, Ресейге қараған елге «аға сұлтан» шенімен Бұтабай билік жүргізген» (Байбатыров: 74-77).

Патшалар даласындағы қорымдармен таныса отырып, біз көптен күткен Зейнолла Бұтабайұлының мазарымен таныстық (Сур. 3). Зейнолла Бұтабайұлы әкесі Бұтабай сынды өте

Сур. 3. Зейнолла Бұтабайұлының мазары
Fig. 3. The gravesite of Zeynolla Butabaiuly

беделді адам болған. Осы өлкеде болыс қызметін атқарған ол жергілікті халық санасында өзінің көрегендігімен, халық ісіне берілгендігімен сақталды. Әкесі Бұтабай Құнанбаймен замандас, үзеңгілес болған. Екеуінің арасындағы қарым-қатынас та өз алдына жеке тақырыпқа арқау бола алады.

Зейнолла мазарын атақты сәулетші Баязит Сәтбайұлы салған. 1925 жылы тұрғызылған кесене екі бөліктен тұрады. Алдыңғы негізгі бөлігі сегіз бұрышты болып басталып жоғары көтерілген, артқы шеңберлі бөлікке жалғасатын тұсы кішірейіп барып біткен екен. Маңдай беттегі ағаш есіктің маңын әшекейлеу де кесененің айрықша салтанатпен салынғанын айғақтайды. Кіреберісі дарбазалы пештақпен безендірілген. Бұрыштарындағы қалпақшалары төбе деңгейіндегі төртқырлы қысқа бағандармен бітеді, кіреберіс

пештақ шағын шатыр арқылы төбедегі доғамен үш қыр бойымен жалғасады. Ішіндегі қабірханаға екі бүйірі мен батыс жағындағы ойықтар арқылы жарық түседі. Бұл ойықтар әшекейлі дарбазалық қуыстармен кезектесе жасалған. Зейнолла кесенесі қасбеттерінің әсемделуіне сәнді қалаудың сан алуан тәсілдері пайдаланылған. Кесененің жалпы ұзындығы – 9,4 м, ені 5,78 м, биіктігі 8,8 м. Мазар шикі кірпіштен тұрғызылып, сырты күйдірілген кірпіштен бунақталып қаланған.

Соңғы рет 2012 жылы Республикалық «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында 2011-2012 жылдары қаражат бөлініп, Алматы қаласындағы «Қазреставрация» мекемесі қайта жөндеуден өткізіпті. 2025 жылы салынғанына тура 100 жыл толатын, Жалшиліктер «Қызыл мазар» атайтын Жәжеңнің кесенесін заман талабына сай жаңғыртатын уақыт әбден жеткен сияқты.

Қорытынды

Мемлекет тарапынан қолдау көрсетіліп, тарихымызға, өткенімізге үңіліп, зерттеуімізге мүмкіндік берілген тұста шамамыздың жеткенінше жан-жақты материалдар жинап, келешекке жеткізуге міндеттіміз деп ойлаймын. Осы тұста қазақ этнографиясында ойып тұрып өз орнын алған ағамыз Өзбекәлі Жәнібековтің мынадай сөздері ойға оралады: «...Атамекен. Қандай қасиетті түсінік десеңізші. Оған сүйіспеншілік адам бойына ананың әлдіімен, балалық шақтың аңыз-ертегілерімен, ойындарымен,

даланың жұпар иісімен, таудың құзымен, көлдің айдынымен, тіпті ұлттық мақтанышпен де сіңіседі екен. Халқымыздың өткен жолына перзенттік көзбен шолу жасасақ, біз оның рухани, мәдени, парасаттық мүмкіндіктері толығынан іске қосылды деп айта алмаймыз. Оның басты себебі, өзгені былай қойғанда миллиондардың өмірін ала кеткен аштық-жалаңаштықта, 30-жылдардың дүрбелені де, қазір тарихтың үлесіне тиген басқа да алапат қиыншылықтар да болды» (Жәнібеков, 1995: 11). Расында да осындай сынақтардан аман өтіп, тәуелсіздікке қол жеткізген сәтте тарихымызды зерттеп, тұлғаларымызды дәріптеп, қастерлі орындарымызға тәу етуге міндеттіміз.

Әдебиеттер

Аллабергенұлы Д. Зейнолла мазарын қайта жаңғыртатын уақыт келді // «Дидар» Шығыс Қазақстан облыстық газеті. 13.06.2019. URL: <https://didar-gazeti.kz/zeynolla-mazaryn-ayta-zhayrtatyn-uayt-zhett/>.

Байбатыров Ф. Зайсан тарихы. Өскемен. 2003.

Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли. Эксмо, 2007.

Жәнібеков Ө. Жолайырықта. – Алматы : Рауан, 1995. – 112 б.

Тайжанова Г.Е. Казахи. Историко-этнографическое исследование. Алматы: Казахстан, 1995. – 352 с.

References

Allabergenuly D. Zeynolla mazaryn qaita jańǵyrtatyn uaqyt keldi // <https://didar-gazeti.kz/zeynolla-mazaryn-ayta-zhayrtatyn-uayt-zhett/>

Baibatyrrov Ǵ. Zaisan tarihy. Óskemen 2003

Gýmilev.L, Etnogenez i biosfera Zemli.2007

Jánibekov Ó. Jolayryqta. Almaty 1995j.

Taijanova G.E. Kazahı. Istoriko-etnograficheskoe issledovanie. Almaty: Kazahstan, 1995. – 352 s.

Nazarbaev N.Á. «Bolashaqqa baǵdar: rýhanı jańǵyry» atty maqalasy // https://www.akorda.kz/kz/events/akorda_

Назарбаев Н.Ә. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласы // https://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences/memleket-basshysynyn-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy.

Руденко С. Очерк быта казаков бассейна рек Уила и Сагыз // Материалы Особого Комитета по исследованию союзных и автономных республик / Акад. наук СССР. – Л.: Особый Комитет Академии наук по исследованию союзных и автономных республик, 1927. – (Серия Казакстанская).

Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы: <https://ruh.kz/kz/geol/>.

news/press_conferences/memleket-basshysynyn-bolashakka-bagdar-ruhani-zhangyru-atty-makalasy

Rýdenko, S. Ocherk byta kazakov baseina rek Ýıla ı Sagyza // Materialy Osobogo Komiteta po issledovaniý soıýznyh ı avtonomnyh respýblik / Akad. naýk SSSR. – L. : Osobyı Komitet Akademı naýk po issledovaniý soıýznyh ı avtonomnyh respýblik, 1927 – . – (Seria Kazakstanskaja).

Sacred geography of kazakhstan URL: <https://ruh.kz/kz/geol/>.

Кабдоллаев М.С.

Восточно-Казахстанский областной архитектурно-этнографический и природно-ландшафтный музей-заповедник,
г. Усть-Каменогорск, Казахстан
e-mail: k_mika_87@mail.ru

ИТОГИ ЭТНОГРАФИЧЕСКОЙ ЭКСПЕДИЦИИ В КУРЧУМСКИЙ, ТАРБАГАТАЙСКИЙ РАЙОНЫ ВКО

В статье говорится о статье Первого Президента Н.А. Назарбаева «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания». Повествуется о работе Восточно-Казахстанского областного архитектурно-этнографического и природно – ландшафтного музея – заповедника по программе «Рухани жаңғыру». В статье также говорится о результатах научно-этнографической экспедиции в Тарбагатайский и Курчумский районы Восточно-Казахстанской области. Даны сведения о собранных экспонатах, материалах по устной истории. Внимание также уделено селу Калжыр Курчумского района Восточно-Казахстанской области, где находится старинное оседлое жилище казахского народа – «тошала». Также представлена информация об уникальном памятнике в Зайсанском районе ВКО, о священном месте – мавзолее Зейноллы Бутабайұлы

Ключевые слова: Тарбагатай, Курчумский район, устная история, этнографическая экспедиция, тошала, мазар Зейноллы Бутабайұлы.

Kabdollaev M.S.

East Kazakhstan regional architectural, ethnographic and natural landscape Museum-reserve,
Ust-Kamenogorsk, Kazakhstan
e-mail: k_mika_87@mail.ru

RESULTS OF ETHNOGRAPHIC EXPEDITION TO KURCHUM AND TARBAGATAI DISTRICTS OF EAST KAZAKHSTAN REGION

The article refers to the article of the First President N. A. Nazarbayev “Course towards the future: modernization of Kazakhstan’s identity”. It tells about the works of the East Kazakhstan regional architectural, ethnographic and natural landscape Museum-reserve under the program “Rukhani zhangyru”. The article also presents the results of a scientific and ethnographic expedition to Tarbagatai and Kurchum districts of East Kazakhstan region. Information about the collected exhibits and materials on oral history is given. Attention is also paid to the village of Kalzhyr in the Kurchum district of East Kazakhstan region, where there is an ancient settled dwelling of the Kazakh people – “toshala”. Information about the unique monument in the Zaisan district of the East Kazakhstan region, the sacred place – the grave of Zeinolla Butabayuly is also presented.

Keywords: Tarbagatai, Kurchum district, oral history, ethnographic expedition, toshala, the Mazar of Zeinolla Butabayuly.

<https://doi.org/10.47500/2020.v02.i2.13>

ӨОЖ 299.4; 398.54:398.1:398.332.111; 392.17.

Сұрағанова З.Қ., Екімбаева А.С.
Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі,
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан
e-mail: suraganova_zk@mail.ru

ТҮРКІ-МОҢҒОЛ ӘЛЕМІНДЕГІ КИЕЛІ ТАБИҒАТ ПЕН ҰСТАЛЫҚ КУЛЬТІНІҢ КӨП МАҒЫНАЛЫЛЫҒЫ: ӨТКЕНІ МЕН БҮГІНІ

Әлемдік мифологиялық дәстүрде ұсталық культі Жер мен отқа табынумен тығыз байланыста екені белгілі. Ұсынылған жұмыста түркі-моңғол халықтарындағы ұсталық культінің киелі табиғатының шығу тегі туралы, сондай-ақ, оның әртүрлілігі және маңыздылығы айтылған. Ортағасырлық тарихи деректер және этнографиялық дереккөздер негізінде түркілердің ұсталық культін аса дәріптеуінің жалпы белгілері суреттеледі. Түркілердің тарихына шолу жасасақ ұстаның бейнесі Жаратушы-Құдай, Пайғамбар, Билеуші, абыз, Аруақ, ата-баба рухы және одан кейін ұсталық пен зергерлік қолөнерді бағындырушымен байланысты бола отырып, сондай-ақ, өзіне олардың қызметін біріктіреді. Бүгінгі уақытта дәстүрлі көзқарастар ұсталық культ туралы кезіндегі әлемде және түркілердің этногониясындағы маңыздылығын тек жартылай ғана көрсетуде.

Қазіргі Қазақстанда ұстаның бейнесі тарихқа және өткеннің мәдени жадына үндеу ретінде көктемгі күнтізбелік рәсім аясында ғана жаңғыртылады.

Түйін сөздер: ұста, түркілер, моңғолдар, дархан, Қыдай-Бахсы, Дәуіт-Пайғамбар.

Мәселенің тарихнамасы

Әдебиеттегі ұстаның түркілік ерекше культі түркі мәдениетін зерттейтін көптеген зерттеушілердің еңбектерінде қарастырылған (Н.А. Алексеев, Т. Әсемқұлов, З.Ж. Наурызбаева, И.В. Октябрьская, А.М. Сағалаев, Е.Н. Романова, Ш.Ж. Тохтабаева және т. б.). Белгілі қазақстандық этнограф Ш.Ж. Тохтабаеваның іргелі монографиялық еңбегінде ұсталық және зергерлік қолөнермен байланысты қазақтардың ұғымына арнайы бөлім арналған. «Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири» («Оңтүстік Сібір түркілерінің дәстүрлі сенімдері» атты топтамасынан шыққан) «Знак и ритуал» («Нышан мен салт») монографиясының авторлары И.В. Октябрьская мен А.М. Сағалаев ұстаның негізгі әлеуметтік

сипаттамаларын еске түсіруге тырысады. Жаңа мыңжылдықта жазылған еңбектер ішінде Н.А. Алексеев пен Е.Н. Романова жазған РҒА-ның Н.Н. Миклухо-Маклай атындағы этнология және антропология институтының «Народы и культуры» («Халықтар мен мәдениеттер») атты топтамасы аясында шыққан «Якуттар (Саха)» («Якуты (Саха)») монографиясы ерекше көзге түседі. Бұл еңбекте «Кузнец и шаман» («Ұста мен бақсы») бөлімі бізге маңызды.

Түркі-моңғол темір ұсталығының қасиетті негізі

Металл өндіру, оны өңдеу түркі-моңғол халықтарында киелілікпен байланысты болған. Түркі әлемінде айырмашылықтарға қарамастан,

темір ұстасы бейнесі әр түрлі формада ұсынылған. Сонымен қатар, оның түркі-моңғол халықтарының мифологиялық сенімдерінде көптеген ұқсас белгілері де бар.

Ұсталықта Тәңірліктің құпия білім және тәжірибелік қызметпен, сондай-ақ, өктемшіл өкілеттіліктермен тығыз байланысы анықталды. Этнографтардың белгілеуі бойынша: «Биліктің киелі табиғаты оның иелерінің құпияға, асыл білім мен қолөнерге қатыстылығымен ұштасқан. Түркі әлемінде ондай қолөнер ұсталық іс деп есептелді... Алғашқы түркі қағандары, бақсы-ұсталарымен тығыз байланыста болған» (Сағалаев, Октябрьская, 1991: 75). Сонымен қатар, «Знак и ритуал» («Нышан мен салт») кітабының авторлары деректердің аздығынан «өзінің мазмұны жағынан басшыға, бақсыға, ақсақалға тең келетіндей ерекше әлеуметтік ролі ретінде (авторлардың пайымдауынша) ұсталықтың негізгі белгілерін қалпына келтіру мүмкін болмай отырғанын алға тартады» (Сағалаев, Октябрьская, 1991: 75). Бұл өкініштер зерттеуші Л.Л. Абаеваның болжамымен тікелей байланысты. Себебі, ол ұстаны Құдай мен Жаратушы күш ретінде құрметтеген деп, әрі оны белгілі бір жағдайларда нақты биліктің иесі бола алады деп есептеген (Сағалаев, Октябрьская, 1991: 75).

Түркі халықтарындағы ұста-билеуші бейнесі мен ұсталық культтің негіздері бұл халықтардың шығу тегін қарастырғанда көрінеді. Кейбір тарихи деректерде «Билеуші Ашина тайпасы («асыл қасқыр» деп аударылған және оның синонимі ретінде қолданылған) ғұндарға бағынған, кейін олардың күйреуінен кейін, 449 ж. Гобидің солтүстік шекарасына Алтайдан оңтүстікке көшіп (Гумилев, 1993: 22), «балқытушылар», темір кеншілер ретінде жужандардың қол астына түскен (Бичурин, 1998: 232). Ашинаның ұрпақтарының бірі «Асян-шад бөрі (қаншық қасқыр) ұрпақтарын Гаочан тауынан алып шығып Алтай (Циньшань) тауына оларды қоныстандырды. Бұл жерде олар жужандарға темірді өндіріп, өңдеді және оларға бағынышты болды» деп көрсетілген. Аңыз бойынша Алтай тауларының жергілікті атауымен байланысты болған Түрк (Түрк) деген атауды Алтайда тайпа өз атауына қабылдайды (Кляшторный, 1965: 278). Этногенетикалық аңыздардың бірінде «Алтай түркілері тюрктер-тукю (түркіт) батыс ғұндардан бөрінің көмегімен тікелей емес, мистикалық түрде тарайды... Босқындар орналасқан Моңғол Алтайының бөктері хуннулардан шыққан, түрік тілдерінде сөйлейтін тайпалармен қоныстандырылған. Жергілікті тайпалармен князь Ашинаның жасақтары бірігеді де, оларға «тюрк» немесе «тюркют» атауы беріледі» деген

деректер кездеседі (Гумилев, 1993: 23-24). Басқа нұсқада қытайлықтармен, кейін сяньбилермен жүз жылға созылған соғыстан кейін Хуннулар Үйінің ұрпақтарының бірі – Ашина «Алтай етегіне көшіп барып Дұлға [Тукюе] деген атпен танылып, сяньбийлердің, кейін жужандардың тәуелділігінде болып, салықты төлеуден босатылып, оның орнына темірді өндіруге жауапты болады» деп жазылған (Гумилев, 1993: 230).

Әлем мифологиясында ұстаның хтоникалық әлеммен байланыс белгілері болып жылан мен қасқыр есептеледі (Металлургия и время..., 2011: 199-200), бұл өз кезегінде түркілердің этногоникалық аңызымен үйлеседі. Қытайлықтар «айдаһарлар ғибадатханасы» деп атаған солтүстік хуннулардың діни табынатын (ғибадат ететін орындары, ғибадатханалары) орындары болғаны белгілі (Зуев, 2002: 70). Бірінші Түрк қағанатының тарихы айдаһардың қорғауында өтті, «ипостас – жанның бірі ретінде бөрі (қаншық қасқыр) болды». Айдаһар-қаншық қасқыр (бөрі) Көне түркілердің анасы мен асыраушысы ғана емес, сонымен қатар кейінгі қағандардың да анасы мен асыраушысы ретінде есептелді» (Зуев, 2002: 88). Аңыз бойынша, бөрінің (қаншық қасқырдың) шығу тегі алтайлық автохтондық болған, сондықтан «көне түріктердің қоғамында жерге, өндіріс құралдарына ұжымдық меншік және матрилокалды неке басты ерекше белгілері болып есептелетін аналық рудың қалдықтары күшті болған». Ю.А. Зуевтің күн және ай династиялық қосарлы эндогамдық жүйе жөніндегі болжамына сәйкес көне түркілерде қағандық (kök türk – ашина) және қатундық (türk šir – аштак) екі династиялық тармақтардың бірігіп басқарушылық идеясы үстем болды (Зуев, 2002: 167-169). Күндік тармақты қағандық (оның таңбасы – Алтын мүйізді Ақ бұғы / тау ешкі) және айлы тармақты – қатундық фракциясы (оның таңбасы – Жылан / жемістілік пен көп балалылықтың Айдаһары / қоян-ай / қаншық қасқыр) құрады. Соңғысы «өзінің шығу тегін гинеκραтиялық юэчжи «Айлы руынан» бастау алады (Зуев, 2002: 74). Ю.А. Зуевтің пайымдауынша, Могойн Шинедегі ұйғыр ескерткішінің мәтінінде усу тюрктер-кыбчактар деп аталған түрк-аштактар юэчжилермен тікелей байланысты (Зуев, 2002: 89).

Қытай деректері негізінде Эргэн-кун (тік құлама) немесе Ирган-кон (Бичурин, 1998: 227-228) алқабында жаулардан жасырынған және сол жерде көбейген әйгілі түркітерге осы шатқалдан шығу жолын темір ұстасы көрсетті: «Бір ұста тау бір тұсында толық емес екенін және темір қиықтардан құрылғанын байқап қалады. Ол сол тауға көп ағаш пен көмір жағып тұтатуға кеңес береді. Тау шынымен айырылып кетеді...» (Бичурин, 1998: 228).

Сур. 1. Алтай түркілерінің темір ұсталары
Fig. 1. Blacksmiths of Altai Turks

Парсы тарихшысы, Ф. Рашид-ад-диннің «Жамиғат-ат тауарих» («Джами' ат-таварих») еңбегінде жаңажылдық символизмге сілтеме жасалған Эргүнэ-куннен әйгілі шығу жөнінде сипаттама кездеседі. Ол өз кезегінде: «Барлықтары бірге жиналып, орманда көп отын мен харвар шоқ дайындап, жетпіс бас бұқа мен жылқыны өлтіріп, олардан түгелдей терілерін алды да, темір ұстасы тондарын жасады [олардан]. [Сосын] отын мен шоқтарды аталған тау бөктерінде жинап, сол орынды арнайы жабдықтап және бірден сол жетпіс тондармен отты [отын мен шоқтың астындағы отты] желпілдетіп [тау] баурайы еріп кеткенше жандырды. [Нәтижесінде] ол жерден орасан зор [мөлшерде] темір алынып, [сонымен қатар] өткел де ашылды. Олар бәрі бірігіп, сол шатқалдан қоныс аударып, кең дала жазығына шықты... Соның нәтижесінде [жұрт] сол тауды, темір балқыту мен темір ұсталық істі ұмытпайды. Мәселен, жаңа жылдың басы болып есептелетін түні ұсталық тондарды, ошақтар мен шоқты дайындап; азғана

темірді қыздырып төске [оны] салып балғамен соғып [өздерінің азат етілуіне] ризашылық ретінде созу [ұзынша қиыққа] салты мен ережесі Шыңғысханның руында да қолданылған» – деп жазған (Рашид ад-дин, 1952: 154-155).

Әбілғазы шығармаларында дәл осы оқиға желісі суреттеледі: «Сол уақыттан бастап Монғолдарда аталған күнді мерекелеу және темірдің кесегін отқа салып, оны балқыту салтқа айналған. Алдымен хан тістеуікпен темірді алып төске салады да, алдымен хан, кейін князьдар балғамен соғады. Бұл күнді шатқалдан шыққан, ата-бабаларының киіз үйлеріне қайта оралған күні ретінде аса қастерлейді» (Родословное древо..., 1906: 31-34).

Ашина үйінің патшалық руының негізін салушы – әкеге шамасы басқа да маңызды міндеттер жүктелген: «Көне түркілердің алғашқы билеушісі – Ашина, сонымен қатар бақсы да болған». Ежелгі аңыз бойынша тайпа басшысы әдетте темір ұстасы болған. Бұл байланыс кездейсоқ емес... Темірді өңдеу өнерін игерген адамдар төменгі әлемнің

аруақтарымен байланыста болды деп есептелді және жалпы бақсы, темір ұсталық ісі және зайырлы билік байланысы түрік әлеміне тән белгі еді», – деп түсіндіреді белгілі ресейлік этнограф-түркітанушы А.М. Сағалаев (1992: 13).

Жоғарыда айтылғандардың негізінде алғашқы түркілердің маңызды мамандықтарының бірі металлургия мен темір жасайтын кәсіп болғанын аңғарамыз. Көне түркілерде ұсталық культпен айлы қатундық фракция тығыз байланыста болды. Себебі айдаһарлы-бөрі (қаншық қасқыр) бейнесі Жер культімен, сәйкесінше жер асты төменгі әлеммен мықты бірлікте еді. Ежелгілер «Жер-ананың құрсағынан ертерек алынған жетілмеген жеміс ретінде» кенді қарастырған. Сондықтан ұста Жер-Ананың қызметін атқарушы ретінде қабылданды. Ол «пісу» процесін жеделдету және жетілдіру үшін Жер-ананы өзімен алмастырады. Кендердің пісу мерзіміне жеткізетін жаңа жасанды құрсақ ретінде пештер шықты. Осыдан болар, қорыту процесінде сансыз көп сақтық, табу мен салт-дәстүрлер қатар жүрді (Элиаде, 2002).

Алтай түркілерінің діни антагоникалық жаратушы күштері жұптарының бірі – Ульгень-Эрлик, соңғысының Жаратушы және мәдени қаһарман ретінде бірнеше міндеттері белгілі: оның темір соғу өнерін ашуы мәдениетке қосқан үлесі еді. Эрлик темір үйде тұрады, ол алғашқы ұста (Сағалаев, 1992: 31) және алғашқы бақсы (Сағалаев, 2002: 168) болып есептеледі. Темір ұсталарының бақсылармен байланысы бақсылардың басты атрибуты – дабылды жасауда темір ұсталарының қатысуымен де негізделді. Олар дабылдың темір элементтерін: «ілемелер, айқыш (адырна) темір кресттерді» жасауға қатысты (Сағалаев, 1992: 109).

Алтай түркілерінің Ульгень мен Эрлик сынды екі құдіретті егіздер бейнесінде көрсетілген сұхбат-шиеленіс сияқты түрк мәдениетіндегі ерекшелігін баса айтқан А.М. Сағалаев: «Олардың қарсы әрекеттері әлемді қозғалысқа келтіретін қозғаушы күш болып табылады. ...Алтайдың байырғы тұрғындары әлемде әр түрлі бағыттағы күштер әрекет ететінін жақсы сезді, бірақ олар сол күштердің әрекетінің бірлескен нәтижесі ретінде әлемнің үйлесімін де сезді». Әлемді ымырасыз қайшылықтарға бөлуге олардың ойлары қарсыласты. Қара-ақ әлем қызықсыз, ғажапқа деген үміттен айырылған және сайып келгенде, адам табиғатына жат. Тартылыс және серпіліс күштері болмысты байытып, түрлендіретін, жамандық пен жақсылық арасында мәміле болатын, өзара әрекеттестік орнаған басқа бір әлем әлдеқайда сенімдірек» деп жазды (Сағалаев, 1992: 31).

Түркі ортасында темір ұстасы мен бақсының атауы ұқсас: Қыдай-Бақсы (Қыдай-Бахсы), тархан

мен дархан. Г.В. Ксенофонтовтың мәліметтері бойынша Қыдай-Бақсы (Қыдай-Бахсы) – ол сонымен қатар, бақсылар мен ұсталардың «алтын төсі, күміс балғасы» зілбалғасы бар төменгі әлемнің Құдайы: «Онда төменде темір ұсталарын, бақсыларын алдымен жетілдіріп, шынықтырып, кейін шығаратын ұста – Қыдай-Бақсы (Қыдай-Бахсы) бар» (Алексеев, Романова, 2012: 330-331). «Шығыстанушылар түркі сөзі құдайды (кудай) парсы сөзі деп, парсы сөзі құдаға (кудаға) Бопптың берген этимологиясы ең жақын деп есептейді; ол бұл сөзді Вишну Svaum-b'u-дің сөзбе-сөз аударғанда «Өзі болу» лақап аты түрінде құрастырылған q'a-d'ata «Өз-өзін жаратқан» санскрит сөзінен таратады» (Потанин, 1883: 738).

Саха түркілерінің ұста дәрежесіне көтерілу үшін марапатқа ие болушыдан Қыдай-Бақсыға (Қыдай-Бахсыға) қара салт жас бұқа ретінде құрбандық талап етілді. Салт бойынша марапатқа ие болушыдан құрбандыққа шалынғанның жүрегі мен бауырын төсте балғамен ұрып ұсақтау талап етілді. Осылайша марапатқа ие болушы өз тағдырын өзі жасады. Егер ол Құдайға арналған төске салынған сыйларды бірінші соққыдан ұсақтаса, онда ол жақсы, екінші соққыдан кейін болса – онда орташа, ал егер үшіншіден кейін ұсақтаса – онда жаман ұста болады деп сенді (Алексеев, Романова, 2012: 331).

Алтай аңыздарында бақсы мен ұста да тархан және дархан деп аталған (Потанин, 1883: 841). Көне түркі тілінде тархан сөзі «лауазымды немесе билеушінің сүйіктісі, онымен марапатталған, кешірілген, салықтар мен баждардан босатылған адамды білдірді. Темір мемлекетінде астананың барлық тұрғындарын тархандар деп жариялау құқықтық нормасы бар болды, яғни патша үйіндегі маңызды оқиғаларға байланысты тұрғындар салықтар мен баждардан босатылды» (Сураганова, 2009: 33).

Якуттық фольклорлық дәстүрде «темір қаруды соғушы» – ұста әдетте басты кейіпкердің жауға қарсы қаруды дайындайтын көмекшісі ретінде көрінді. «Қиыр Солтүстіктің кең кеңістігінде біртектес және керемет құрастырылған» якуттардың батырлық эпосының негізгі сюжеті – «азғантай, бірақ ұйымшыл бұғышылар және аңшылар тобының басқа біршама шағын, нашар қаруланған топқа күтпеген жерден шабуылының тарихы туралы әңгімесі» болып табылады... «Сонымен қатар, жеңімпаздардың жағында әрдайым ұстаның, темір қару-жарақты соғушының болуы тән: кейде ол шабуылдаушы топтың туысы ретінде қатысады, бірақ егер ол олардың сыртында тұрса, әрқашан олардың ақылшысы және одақтасы болады» (Ксенофонтов, 1992: 191).

Қазақ ертегісі және мифтік-ритуалдық дәстүрдегі ұста

Қазақ мифологиясында жылан басшы – Бопы хан жөнінде қызықты бір сюжет сақталған. Қазақ ертегілеріндегі жылан басшы кейіпкері («Қара жылан мен ақ жылан», «Жерден шыққан Желім батыр», «Шаһмаран», «Жылан қабықты жігіт», «Шаямардан патша») басты кейіпкерді табиғат тіліне, құстар мен жануарларды түсіну қабілетіне үйрететін Ұстаз ретінде көрсетілген. Сонымен қатар, жылан басшы өзінің немесе оның қайтыс болатынын ескерте отырып, оқушыға оның білімі туралы ешкімге айтпауды бұйырады. Отандық мәдениеттанушы З.Ж. Наурызбаеваның «Жылан қайыс» («Змеиная кожа») мақаласында әскери бауырластыққа өту салтын түсіндіру және керемет қалпына келтіру талпынысы Абыз ретінде көрінетін ұстаның салттық рөлінің маңыздылығын ашады (Наурызбаева). Салт бойынша ер адам 4 жасында баласын ұстаға алып келеді. Ұста отты үрлеп, темірді соғып, содан кейін жылан терісіне ұқсайтын киім киеді де, осылайша ол жылан патшасы – Бопы хан рөлінде шығады. Абыз-ұстаның аяқтары арасынан бала екі рет жер бауырлап өту керек. Бірінші рет өткен соң балаға сауыт кигізген, ал екінші рет өткенде қару-жарақ берген. Кейін ұста алақанын отқа қыздырып, баланың бетін сипаған. Осылай салт аяқталған. Кейде салттың соңында балаға жаңа ат берілетін болған» (Наурызбаева). Суреттелген салтта темір ұстасы жылан жаратылысы бар жер асты әлемінің хтоникалық құдайының киімін киеді, ал бала өзінің жаңа сапада дүниеге келуін білдіретін лимиттік салтқа қатысушы ретінде болады (Наурызбаева).

Орталық Азиядағы исламдандырылған түркілер мифологиясында Дәуіт Пайғамбар (Пророк Давид) ұсталар мен зергерлердің алғашқы ұстасы және қамқоршы-қолдаушысы болып саналады. Бұл кейіпкермен аймақта металл өңдеу өнерін ғана емес, сонымен қатар бірқатар басқа кәсіптерді де байланыстырған (Тохтабаева, 2005: 212). Аңыз бойынша балға мен қысқышты қолданбай, темірді қамыр сияқты илейтін Дәуіт Пайғамбардың қолын от күйдірмейді (Тохтабаева, 2005: 212). Металды өңдейтіннің қамқоршысы – Дәуітпен ортақ аты бар қазақтың дәуіт туралы ертегісінде ол қарлығаштың ұрпағын құтқарды. Сондықтан, қазақтар арасында «аспан әлемін бейнелейтін құстар» – қарлығаштардың қорғаушысы жыртқыш жәндік – дәуіт саналды (Тохтабаева, 2005: 213). Далалық құжаттар қазіргі қазақ суретші-зергерлер мен қолөнершілерінің арасында металл өңдеу өнерінің қамқоршысы Дәуіт Пайғамбар бейнесі тұрақты

қалып отырғанын көрсетеді (Сұрағанова ДМ, 2009, 2018; Suraganov, 2009).

Қазақ мәдениетінде металл өңдеу өнерімен ұсталар мен зергерлер айналысады. Мифтік жебеушімен қатар, Ш.Ж. Тохтабаеваның айтуынша, қазақтар, тәжіктер мен өзбектер арасында аңыздар мен мұрагерлікте аса маңызды орын Аруақ сынды – ата-бабаларға теңелетін шынайы шеберлерге беріледі: «кейде рудың арғы атасы адамдарды белгілі-бір техникалық дағдыларға үйрететін мәдени кейіпкердің сипаттамасына ие болады» – деп зерттеуші ерекше атап өтеді (Тохтабаева, 2005: 213).

Қазіргі кездегі ұсталық табынушылық идеологиясының сабақтастығы

Түрк-моңғол дәстүрінде ұсталық кәсіппен «ұсталық тегі» барлар ғана айналыса алғаны белгілі. Бұл дәстүр моңғолдардың арасында да мықты орнықты. Мәселен, XIX ғ. мен XX ғ. басында Бурятияда ұсталықпен ұсталардың ұрпақтары ғана айналыса алды. «Өнеркәсіп бұйымдарымен нарықтың толуына орай ұсталық рулардың ұрпақтарында абыздық және оның емдік қызметімен байланысы бар қызметтері сақталды» (Дашиева, 2013: 7). Буряттарда ұсталық өнер мұрагерлікке ғана беріледі және «тек ақ ұсталық Тәңірден ғана “дархан утха” ұсталық рулар пайда болады» (Банаева, 2009: 273). Соңғы кездері Бурятияда рулық ұсталарды құрметтеу салттарын жандандыру байқалады (Лыгденова, 2013: 65).

Міне, осылай түркі әлемінде ұстаның бейнесі көп жүзді. Ол өзінің бойына Жаратушы, түпкі тек, Құдай қызметшісі, билеуші, Пайғамбар, ұсталық өнердің қамқоршысы, салт-жорадағы абыз-делдалдың қасиеттерін біріктіреді.

«Металлург, ұста сияқты, бұрынғыдай қышшы сияқты – ең алдымен ол – «оттың қожайыны». Оттың көмегімен ол заттың бір күйден екінші күйге ауысуына қол жеткізеді. Металлургке келетін болсақ, ол кендердің «өсуін» тездетеді, керемет қысқа мерзімде оларды «піскен» етеді. Балқыту – «жеделдету» құралы, сонымен қатар, табиғатта бұрыннан бар нәрседен басқа бір нәрсе жасау құралы болып табылады. Сондықтан болар, көне қоғамдарда бақсылар, тәуіптер және дуагерлермен қатар құюшылар мен ұсталар «оттың қожайыны» ретінде қабылданды. Бірақ бір мезгілде киелі және «жындық» қасиеттері бар металлдың екіжақты мінезі металлургтар мен ұсталарға да тән еді: оларды аса қатты құрметтеді, сонымен қатар, олардан қорықты, жоламады және тіпті оларды жек көрді» (Элиаде).

Ұста құдайларының атауларын талдау түркілерден моңғолдарға дейін таралу процесін

көрсетеді. Осылайша, бурят ұсталарының есімдері «Шар-Тархан», «Толон-Арык-Дархан» – «Тархан», «Дархан» сынды түркі есімдерімен қатар жиі кездесетін (Потанин, 1883: 28, 610). Бурят тіліндегі «ұста» сөзін «дархан» сөзімен жеткізеді (Дашиева, 2013). Бурят ұстасы иерархиясында діни қамқоршылардың екі түрі ерекшеленеді: Божинтой ұлдары – ақ құдайлар – қымбат металдармен және тастармен жұмыс істейтін ақ ұсталар, сонымен қатар, Хожирой ұлдары – темірді балқытып, соғатын қара ұсталар. Кудин буряттардың ішінде олар «Алтын князь-әке» және «Күміс ханшайым-ана» сынды көркем атауларға ие (Банаева, 2008: 272).

Тәңірде, «Тажа» (ақ үкі) монғол ертегісі бойынша, оған күнде жебе жасайтын жетпіс жеті ұсталары (Тэнгріиндалындолондархашул) болған (Потанин, 1883: 184). Аңыз бойынша буряттарда алғашқы ұсталар батыс Тәңірлер болған, сондай-ақ, бурят мифологиясында металды өңдеу өнері құдайдың берген сыйы ретінде қарастырылған (Банаева, 2008: 273).

Далалық материалдарда қазіргі заманғы қазақ зергерлері арасында ата-бабаларының ұста немесе зергер болуы кәсіби ортада еңбегінің бағалануы және жоғарылауында маңызды фактор болып табылатыны көрсетілген. Ізбасарларының ұста құралдарын мұраға алу тәртібі агнатты, сондай-ақ, когнатты жағынан да маңызды болып қала береді (Сұрағанова ДМ, 2009: 2018).

Қазіргі этнографиялық шындықта ұста культі Батыс пен Оңтүстік Қазақстандағы қасиетті ландшафтың бір бөлігіне айналды. «Қасиетті Қазақстан» жобасын жүзеге асыру барысында далалық зерттеулер нәтижесінде алғашқы мәліметтер бойынша Ақтөбе облысының Ырғыз ауданында (Жайсаңбай ауылы), Түркістан облысының Сарыағаш, Созақ аудандарында ұсталармен байланысы бар қасиетті объектілері табылды. Ырғыз ауданында Исатай мешітін Шыға ұстасы және оның шәкірттері салған. Бүгінде қираған үйінділер қалдықтары жергілікті тұрғындары үшін қасиетті орын болып саналады. Шымкент-Түркістан тас жолының маңындағы Темірші ата әулие жерленген орынға жүргізушілер жолда қолдау жасау жөнінде өтініш жасау үшін келеді. Дарбаза ауылының маңында қажылар ұста болған Шаймерден әулиеге тәжім етеді. Мәлімдеушінің сөзі бойынша ұстаханадан Түркістанға дейін жерасты жолы салынған. Темірші ата әулие және Шаймерден әулие ұсталарының мазарлары – белсенді қажылық етудің орны болып табылады (Банаева, 2008).

К. А. Сағалаев пен А. Г. Гомпожаповтың зерттеулерінде қазіргі шығыс буряттар «Ұсталық

өнердің шығу тегінің дінилік сипатына, яғни адам оны жоғарыдан берілген сыйы ретінде алған, ал сол сыймен қатар, ол аталған пантеонда ұста ісімен байланысы бар құдайдың қамқоры мен қорғауын табады» деп сенуде (Сағалаев, Гомбожапов, 2013: 85). Аталған буряттардың тобында ұсталар мен шеберлерге қамқоршы – Дамдин Дорлиг болған. Сый ретінде қансыз тартулар: бауыр, сары май, сүт, тәттілер, сүтпен күріш, сондай-ақ, жануарлық құрбандық – теке еті, алдымен оны қайнатып, керек жерге алдын-ала қазылып орнатылған балқарағайға ұсынады. Кейін өлілер әлеміне жеткізу үшін әдет-ғұрып жасалған алаң толығымен өртеледі (Сағалаев, Гомбожапов, 2013: 86, 88).

Тәжірибе көрсеткендей, қазіргі жағдайларда, ұста мен зергерлік істердің қамқоршысы, ұстаның құрал-саймандарының апотропты сипаты бар екендігі туралы ұғымдар тұрақты болып қала береді. Тек ұстаның өзі немесе шәкірті ретінде таңдалған, не бұл өнерге жақындығы бар оның ұрпақтарының бірі ғана құралдарға тиюге және олармен жұмыс жасай алады деп есептеледі (Сұрағанова, Екімбаева, 2017-2018).

Қазіргі Қазақстан көктемгі мерекелер аясында ұстаның бейнесіне қайта оралуда. 2018 жылы Халықаралық Түркі академиясының президенті, белгілі ғалым Д.К. Қыдырәлі басқарып отырған Түркі академиясында Наурыз мейрамына Рашид-ад-дин мен Әбілғазы суреттеген салт-дәстүр ұйымдастырылды. Мерекенің екі құрметті қонағы қолдарына балға алып төсті соқты. Барлығы салтанатты түрде, тыныштықта өтті, сырттай қарағанда ертедегі бір құпияшылықты еске түсірді. Салт-дәстүрмен қайта танысу келушілердің арасында үлкен қызығушылық тудырды. Эргенекон шатқалынан түркілердің азат етілуінің әйгілі тарихы және Шыңғызидтерде жыл басының басталуымен белгіленген ортағасырлық салт-дәстүрдің қайта өзектілендірілуі түркілердің шығу тегі жөнінде киелі аңызға жақындауға ғана емес, сонымен қатар, оның империялық өткенмен байланысын көрсетті. Я. Ассман «Әміршілер өткенге ғана емес, болашаққа да қолдарын қояды /қалдырады/» деп билік пен естеліктер альянсының ретроспективті, сондай-ақ, проспективалы жақтары да бар екенін ерекше атап өткен (Ассман, 2004: 5). Біріншісі тармақталған генеологиясы бар әміршілер институтын құрған халықтар арасында кездеседі, онда «тұтас саяси жүйедегі құқықтары және ролдері бар әр адамның орны ауқымды рулық шежірелерде көрсетілген», ал екіншісі ортағасырлық трактаттарда жазылып қалдырылған аңыздарда мәңгі сақталған. «Мемлекет болмаса әлеуметтік естеліктің шеңбері бұзылады: сол арқылы мәңгілік осы күнге жолдар жабылады» (Ассман, 2004: 75-76).

Қарағанды облысы Ұлытау ауданында белгілі этникалық Көк майса фестивалін мерекелеу барысында Ұлытау ауданының Жезді тау-кен және балқыту ісі тарихы мұражайының қызметкерлері мерекеге қатысушыларға аталған салт-дәстүрге ұқсас салтты ұсынған болатын (Сұрағанова, Екімбаева ДМ, 2017-2018).

Қорытынды

Осылайша, ұсталық культтің қасиетті табиғаты мен көп мағыналылығы біздің замандастарымыз

үшін Алтайда түркі балқытушыларының аңызға айналған мекендеуінен бастау алған мәдени сабақтастықтың манифестациясы (бұқаралық шеруі) және үзіліссіздігі ретінде өзекті болып табылады. Алейда Ассманның өткен ішкі өмірі немесе Оруэлдің «мәңгілік осы күні» туралы үндеуін білдіреді – деп Я. Ассман атап өткендей, қазіргі заманғы ұсталық салт-дәстүрлерді ұйымдастырушылары біздің алдымызда «білім уәкілі» ретінде қала бермек, ал салттың өзі «естелік фигуралар» ролін атқарады (Ассман, 2004: 79-80).

Әдебиеттер

Алексеев Н.А. Романова Е.Н. Мифология, ранние верования и культы // Якуты (Саха) / отв. ред. Н.А. Алексеев, Е.Н. Романова, З.П. Соколова. – М.: Наука, 2012. С. 312-336.

Ассман Я. Культурная память: Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности / Пер. с нем. М. М. Сокольской. – М.: Языки славянской культуры, 2004. 368 с.

Банаева В.А. Кузнечные культы в религиозно-мифологических представлениях бурят // Вестник Бурятского государственного университета. 2008. № 10. С. 268-274.

Банаева В.А. Металл в обрядах жизненного цикла предбайкальских бурят // Вестник БГУ. 2009. № 10. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/metall-v-obryadah-zhiznennogo-tsikla-predbaykalskih-buryat> (қаралған күні: 02.03.2018).

Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. – Т. 1. – Алматы: ТОО «Жалын баспасы», 1998. 390 б.

Гумилев Л.Н. Древние тюрки. – М.: «Клышников – Комаров и К», 1993. 523 с.

Дашиева Н.Б. Кузнечный культ бурят: историко-культурные истоки // Вестн. Вост.-Сиб. гос. акад. культуры и искусств. 2013. № 1 (4). С. 7-19.

Зуев Ю.А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. 338 с.

Кляшторный С.Г. Проблемы ранней истории племени тюрк (ашина). // Новое в советской археологии. – М.: Наука, 1965. С. 278-281.

Ксенофонт Г.В. Ураангхай-сахалар. Очерки по древней истории якутов. Т. 1, 1-я кн. Якутск: Нац. изд-во Республики Саха (Якутия), 1992. 416 с.

Лыгденова В.В. К вопросу о культе кузнецов у баргузинских и курумканских бурят // Вестн. Том. гос. ун-та. История. 2013. № 2 (22). С. 62-66.

Металлургия и время. Энциклопедия. Том 2. Фундамент индустриальной цивилизации.

Возрождение и Новое время / Ю.С. Карабасов, П.И. Черноусов, Н.А. Коротченко, О.В. Голубев. – М.: Изд. Дом МИСиС, 2011. 216 с.

Наурзбаева З. Глава II. Инициатический ритуал «Жылан қайыс» // Инициация и призвание человека в тенгрианстве URL: http://otuken.kz/ii-l-r/?option=com_content&task=view&id=213 (қаралған күні: 12.12.2017).

Потанин Г.Н. Очерки Северо-Западной Монголии. Результаты путешествия, исполненного в 1879 году по поручению Императорского Русского Географического Общества членом-сотрудником оног. Вып. IV. Материалы этнографические с 26-ю таблицами рисунков. – СПб.: Типография В. Кирибаума, 1883. 1054 с.

Рашид ад-дин. Сборник летописей. / пер. с перс. Л.А. Хетагурова. Редакция и примечания проф. А.А. Семёнова. Том 1. Книга 1. – М.-Л.: АН СССР. 1952. 221 с.

Родословное древо тюрков. Сочинение Абуль-Гази, Хивинского хана. / Перев. и предисл. Г.С. Саблукоева с послесл. и примечаниями П.О. Катанова // Известия общества археологии, истории и этнографии при императорском Казанском университете. Том XXI, Вып. 5-6. – Казань, 1906. 336 с.

Сагалаев А.М. Алтай в зеркале мифа. – Новосибирск: Наука. Сиб. отд-ние, 1992. 176 с.

Сагалаев К.А., Гомбожапов А.Г. Кузнец и шаман // Наука из первых рук. 2013. № 5-6 (53-54). С. 84-95.

Сагалаев А.М., Октябрьская И.В. Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири. Знак и ритуал. – Новосибирск: Наука. Сиб. отд-ние, 1991. 209 с.

Сураганова З.К. Обмен дарами в казахской традиционной культуре. – Астана, 2009. 182 с.

Сұраганова З.К. Далалық материалдары. Орталық және Солтүстік Қазақстан, 2009, 2018 жж.

Сұраганова З.К., Екімбаева А. Далалық материалдары. Ақтөбе және Түркістан облыстары. 2017-2018 гг.

Suraganov S.K. Silver of kazakh zergers: traditions in modern jewelry art // Archaeology, Ethnology and Anthropology of Eurasia. 2009. Т. 37. № 3. Р. 135-144.

Тохтабаева Ш.Ж. 2005. Серебряный путь казахских мастеров. – Алматы: Дайк-Пресс, 2005. 474 с.

Alekseyev N.A, Romanova Ye.N. Mifologiya, ranniye verovaniya i kul'ty [Mythology, early beliefs and cults] // Yakuty (Sakha) [Yakuts (Sakha)] / отв. ред. N. A. Alekseyev, Ye. N. Romanova, Z. P. Sokolova. – М.: Nauka, 2012. S. 312-336.

Assman YA. Kul'turnaya pamyat': Pis'mo, pamyat' o proshlom i politicheskaya identichnost' v vysokikh kul'turakh drevnosti [Cultural Memory: Writing, Memory of the Past and Political Identity in the High Cultures of Antiquity] / Per. s nem. M. M. Sokol'skoy. – М.: Yazyki slavyanskoy kul'tury, 2004. 368 s.

Banayeva V.A. Kuznechnyye kul'ty v religiozno-mifologicheskikh predstavleniyakh buryat [Blacksmith cults in the religious and mythological concepts of the Buryats] // Vestnik Buryatskogo gosudarstvennogo universiteta. 2008. № 10. S. 268-274.

Banayeva V.A. Metall v obryadakh zhiznennogo tsikla predbaykal'skikh buryat [Metal in the rites of the life cycle of the Cis-Baikal Buryats] // Vestnik BGU. 2009. № 10. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/metall-v-obryadah-zhiznennogo-tsikla-predbaykalskih-buryat> (qaralghan küni: 02.03.2018).

Bichurin N.YA. Sobraniye svedeniy o narodakh, obitavshikh v Sredney Azii v drevniye vremena [Collection of information about the peoples who lived in Central Asia in ancient times]. – Т. 1. – Алматы: ТОО «Zhalyн baspasy», 1998. 390 s.

Gumilev L.N. Drevniye tyurki [Ancient Turks]. – М.: «Klyshnikov – Komarov i K0», 1993. 523 s.

Dashiyeva N.B. Kuznechnyy kul't buryat: istoriko-kul'turnyye istoki [Buryat blacksmith cult: historical and cultural origins] // Vestn. Vost.-Sib. gos. akad. kul'tury i iskusstv. 2013. № 1 (4). S. 7-19.

Zuyev YU.A. Ranniye tyurki: ocherki istorii i ideologii [Early Turks: Essays on History and Ideology. – Алматы: Dayk-Press, 2002. 338 s.

Klyashornyy S. G. Problemy ranney istorii plemeni tyrk (ashina) [Problems of the early history of the Turk (Ashina) tribe.] // Novoye v sovetskoy arkheologii. – М.: 1965. S. 278-281.

Ksenofontov G.V. Uraangkhay-sakhalar. Ocherki po drevney istorii yakutov [Uraanghai-Sakhalar. Essays on the ancient history of the Yakuts]. Т. 1, 1-ya kn. – Yakutsk: Nats. izd-vo Respubliki Sakha (Yakutiya), 1992. 416 s.

Lygdenova V.V. K voprosu o kul'te kuznetsov u barguzinskikh i kurumkanskih buryat [On the question of

Элиаде М. История веры и религиозных идей: от каменного века до Элевсинских мистерий. Т. 1 Перевод Н.Н. Кулаковой, В.Р. Рокирянского и Ю.Н. Стефанова. – М.: Критерион, 2002. URL: <http://www.psylib.org.ua/books/eliad02/index.htm> (дата обращения: 02.02.2020).

References

the cult of blacksmiths among the Barguzin and Kurumkan Buryats] // Vestn. Tom. gos. un-ta. Istoriya. 2013. № 2 (22). S. 62-66.

Metallurgiya i vremya [Metallurgy and time]. Entsiklopediya. Tom 2. Fundament industrial'noy tsivilizatsii. Vozrozhdeniye i Novoye vremya / YU. S. Karabasov, P. I. Chernousov, N.A. Korotchenko, O.V. Golubev. – М.: Izd. Dom MISiS, 2011. 216 s.

Naurzbayeva Z. Glava II. Initsiaticheskiy ritual «Zhylan kayys» [Initiating ritual “Zhylan Kayys”] // Initsiatsiya i prizoaniye cheloveka v tengrianstve [Initiation and vocation of a person in Tengrianism] URL: http://otuken.kz/ii-l-r/?option=com_content&task=view&id=213 (qaralghan küni: 12.12.2017).

Potanin G.N. Ocherki Severo-Zapadnoy Mongolii [Essays on Northwest Mongolia.]. Rezul'taty putestestviya, ispolnennogo v 1879 godu po porucheniyu Imperatorskogo Russkogo Geograficheskogo Obshchestva chlenom-sotrudnikom onogo. Vyp. IV. Materialy etnograficheskoye s 26-yu tablitsami risunkov. – SPb.: Tipografiya V. Kirshbauma, 1883. 1054 s.

Rashid ad-din. Sbornik letopisey [Collection of annals] / per. s pers. L. A. Khetagurova. Redaktsiya i primechaniya prof. A. A. Semonova. Tom 1. Kniga 1. – М.-Л.: AN SSSR. 1952. 221 s.

Rodoslovnnoye drevo tyurkov [Family tree of the Turks] Sochineniye Abul'-Gazi, Khivinskogo khana. / Perev.i predisl. G. S. Sablukova s poslesl. i primechaniyami P. O. Katanova // Izvestiya obshchestva arkheologii, istorii i etnografii pri imperatorskom Kazanskoy universitete. Tom XXI, Vyp. 5-6. Kazan'. 1906. 336 s.

Sagalayev A.M. Altay v zerkale mifa [Altai in the mirror of myth.]. – Novosibirsk: Nauka. Sib. otd-niye, 1992. 176 s.

Sagalayev K.A., Gombozhapov A. G. Kuznets i shaman [Blacksmith and shaman] // Nauka iz pervykh ruk. 2013. № 5-6 (53-54). S. 84-95.

Sagalayev A.M., Oktyabr'skaya I.V. Traditsionnoye mirovozzreniye tyurkov Yuzhnoy Sibiri. Znak i ritual [Traditional worldview of the Turks of Southern Siberia. Sign and ritual.]. – Novosibirsk: Nauka. Sib. otd-niye, 1991. 209 s.

Suraganova Z.K. Obmen darami v kazakhskoy traditsionnoy kul'ture [Exchange of gifts in Kazakh traditional culture]. – Aстана, 2009. 182 s.

Suraganova Z.Q. Dalalyq materialdary. Ortalyk zhane Soltustik Kazakhstan, 2009, 2018 zh.

Suraganov S.K. *Silver of kazakh zergers: traditions in modern jewelry art* // *Archaeology, Ethnology and Anthropology of Eurasia*. 2009. T. 37. № 3. S. 135-144.

Suraganova Z.Q., A. Ekimbaeva A. S. *Dadalyq materialdary. Aktube zhane Turkistan oblystary*. 2017-2018 zh.

Tokhtabayeva Sh. Zh. *Serebryanny put' kazakhskikh masterov [Silver way of Kazakh masters.]*. – Almaty: Dayk-

-Press, 2005. 474 s.

Eliade M. *Istoriya very i religioznykh idey: ot kamennogo veka do Eleusinskikh misteriy [History of Faith and Religious Ideas: From the Stone Age to the Eleusinian Mysteries]*. T. 1 Perevod H.H. Kulakovoy, V.R. Rokityanskogo i YU. N. Stefanova. – M. URL: <http://www.psylib.org.ua/books/eliad02/index.htm> (data obrashcheniya: 02.02.2020).

Сураганова З.К., Екимбаева А.С.

Национальный музей РК,
г. Нур-Султан, Казахстан
e-mail: suraganova_zk@mail.ru

САКРАЛЬНАЯ ПРИРОДА И МНОГОЗНАЧНОСТЬ КУЛЬТА КУЗНЕЦА В ПРЕДСТАВЛЕНИЯХ ТЮРКСКИХ И МОНГОЛЬСКИХ НАРОДОВ: ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ

Как известно культ кузнеца в мировой мифологической традиции тесно связан с культами Земли и Огня. Настоящая работа представляет собой попытку представить истоки сакральной природы кузнечного культа у тюрко-монгольских народов, показать его многоликость и многозначность. На основании исторических сведений средневековья и этнографических источников вырисовываются общие черты обожествления кузнечного ремесла у тюрков. В исторической ретроспективе у тюрков образ кузнеца связан с этногонией и вбирает в себя функции Бога-Творца, Пророка, Правителя, жреца, духа, духа предка, и, наконец, покровителя кузнечного и ювелирного ремесел. В настоящее время традиционные представления о культе кузнеца лишь отчасти воспроизводят некогда важную часть в картине мира и этногонии тюрков.

В современном Казахстане образ кузнеца воссоздается в рамках весенней календарной обрядности как обращение к истории и культурной памяти прошлого.

Ключевые слова: кузнец, тюрки, монголы, дархан, тархан, Кыдай-Бахсы, Дәуіт-Пайгамбар.

Suraganova Z.K., Ekimbaeva A.S.

National Museum of the Republic of Kazakhstan,
Nur-Sultan, Kazakhstan
e-mail: suraganova_zk@mail.ru

THE SACRED NATURE AND AMBIGUITY OF THE BLACKSMITH CULT IN THE IDEAS OF THE TURKIC AND MONGOLIAN PEOPLES: HISTORY AND MODERNITY

This work is an attempt to present the origins of the sacral nature of the blacksmithing cult of the Turkic – Mongols peoples, to show its diversity and polysemy. Based on historical information of the middle ages and ethnographic sources, common features of the deification of the blacksmith's craft among the Turks emerge. In the historical retrospective of the Türks, the image of a blacksmith is associated with ethnogony and incorporates the functions of the God the Creator, the Prophet, the Ruler, the priest, the spirit, the spirit of the ancestor, and, finally, the patron of blacksmith and jewelry crafts. At present, traditional ideas about the blacksmith cult only partly reproduce the once important part in the picture of the world and the ethnogony of the Turks.

The image of a blacksmith is recreated in modern Kazakhstan within the framework of the spring calendar ritual as an appeal to the history and cultural memory of the past.

Keywords: Blacksmith, Turks, Mongols, Darkhan, Tarkhan, Kyday-Bakhsy, Daut-Paygambar.

Жұмыс ҚР МСМ № BR 06449588 «Қазақстанның заманауи мәдениетіндегі қасиетті кеңістік: дәстүр мен жаңашылдық» бағдарламалық-мақсатты қаржыландыру гранты бойынша орындалды.

ӘӨЖ 911.3:61

<https://doi.org/10.47500/2020.v02.i2.14>

Тоқпанов Е.А.¹, Исабаев А.Т.², Тоқпанов Р.А.³

¹ І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан

² І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан

³ Қарабұлақ орта мектебі, Ескелді ауданы,
Алматы облысы, Қазақстан

e-mail: tokpanov60@mail.ru

«НАЙЗАТАПҚАН» АРАСАНЫН БІРЕГЕЙ ТАБИҒИ КИЕЛІ НЫСАН РЕТІНДЕ ҚОРҒАУДЫҢ МАҢЫЗЫ

Мақалада Алтынемел тауының етегіндегі табиғи киелі орындардың қатарына жататын «Найзатапқан» арасаны суының физикалық-химиялық құрамы, сакралды және емдік-сауықтыру туризмді дамытудағы алатын орнын зерттеу нәтижелері ұсынылған. Соңғы уақыттарға дейін ғылыми зерттеулер мен ғылыми жобаларда Алтынемел тауы аумағындағы киелі минералды су көздерінің бальнеологиялық қасиеттері әлі толық зерттелмеген.

Ғылыми әдебиеттерде тауаралық Алтынемел тауының етегіндегі «Найзатапқан» арасанының бальнеологиялық қасиеттері туралы деректердің болмауы 2017 жылдан бастап минералды су көзін табиғи киелі орын ретінде қорғауға алу, сакралды және емдік-сауықтыру туризмін дамыту мақсатында пайдалану мүмкіндіктерін зерттеу жұмыстарын жүргізуге негіз болды.

Түйін сөздер: табиғи киелі орындар, минералды сулар, бальнеология, микроэлемент, сакралды туризм, рекреация.

Кіріспе

Алтынемел тауының етегіндегі «Найзатапқан» минералды су көздерінің құрамында әртүрлі химиялық элементтердің кездесуі бальнеологиялық қасиеттерін және емдік мақсатта пайдалануға жарамдылығын анықтау мәселелерін зерттеуге мүмкіндік береді. Зерттеу барысында жарықшақты минералды сулардың физикалық-химиялық және органолептикалық (түсі, исі, консистенциясы, құрылымы) құрамы анықталды. Зертханалық талдау нәтижелері минералды сулардың құрамында детергенттер, ауыр металдар сияқты ластаушы заттар болғанымен, олар белгіленген шектен аспайтынын көрсетті. Алтынемел тауының етегіндегі

«Найзатапқан» арасанының емдік-сауықтыру және сакралды туризмді дамыту мүмкіндіктерін зерттеу өзекті мәселенің бірі болып табылады.

Материалдар мен зерттеу әдістері

2009-2017 жылдар аралығында тау етегіндегі «Найзатапқан» арасанынан жылдың әртүрлі маусымдарында 15 сынама алынды. Талдау жұмыстары Ұлттық сараптау және сертификаттау орталығының Талдықорған қаласындағы бөлімшесінің сынау зертханасында жүргізілді. Сынамалардың талдамаларын алу үшін 180-50 үлгілі «Хитачи» атомдық-абсорбциялық спектрометр (Жапония); PFP7-жалынды фотометр

Сур. 1. Қола, сақ, түркі кезеңдерінде «Найзатапқан» киелі арасанын қоршаған тас қоршаулардың ізі
Fig. 1. Traces of stone fences surrounding the sacred Arasan «Naizatapkan» in the bronze age, Saka, and Turkic periods

Сур. 2. «Найзатапқан» киелі арасанының шығыс шетіндегі гранитті жартаққа салынған табиғи ғибадатхана қызметін атқарған жартастағы суреттер

Fig. 2. Rock carvings that served as a natural temple built on a granite cliff on the eastern edge of the sacred Arasan «Naizatapkan»

(Ұлыбритания), жеке байланысты плазмасы бар Optima 2000 DV оптикалық эмиссионды спектрометр (АҚШ) қолданылды.

Нәтижелер мен талқылаулар

Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың 2017 жылы 12 сәуірде жарық көрген «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласында баса назар аударған киелі орындарға Алтынемел тауының етегіндегі ерте заманнан халық киелі санайтын, дертіне дауа іздегендер жазда келіп емделетін «Найзатапқан» арасаны жатады (Назарбаев, 2017).

Географиялық координаты 44° 20' с.е., 78°53' ш.б., теңіз деңгейінен биіктігі h=1550 м. Арасан

Панфилов ауданындағы Ынталы ауылының батысында 15 шақырым қашықтықта Алтынемел (2928 м) тауының Қоңырөлең ойысына ұласатын тектоникалық жарықтар аймағында орналасқан (Физическая карта..., 1985; Тоқпанов, Сламбеков және т.б., 2010).

2017 жылы 18 қыркүйекте ұйымдастырылған Талдықорған өңірінің киелі орындарын зерттеуді көздейтін І. Жансүгіров атындағы Жетісу Мемлекеттік университетінің Алматы облыстық Қазақстан халқы ассамблеясымен бірлесіп өткізген «Рухы бекем киелі мекен Жетісу» экспедициясының барысында жиналған мәліметтерге сәйкес аталған киелі орынды ерте заманнан бастап табиғи емдік ресурс ретінде кеңінен пайдаланған. Айтар

ойымызды мал, аң және кездейсоқ адамдар кірмес үшін сыртын қоршаған тас қоршаулардың ізі, табиғи ғибадатхана қызметін атқарған рәсімдік орындар, жартастағы суреттер айғақтайды (Сур. 1).

Емдік қасиеті бар киелі орындардың маңында ерте заманнан бастап адамдар діни рәсімдер, халық медицинасының ғұрыптарын жүргізген. Емдік құрал ретінде зиярат ету нысандарына жанасу, суын ішіп, шомылу, ақтық байлау рәсімдері жиі қолданылады. Сондай киелі орындар қатарына жататын «Найзатапқан» арасаны суының құрамындағы еріген минералды заттардың адам ағзасына жағымды әсеріне байланысты оны жергілікті халық қасиетті санап, суын асқазан, буын, тері, құяң, тағы басқа ауруларына ем ретінде пайдаланған. Ескі әдет-ғұрыпқа сәйкес ақтық байлап отырған.

Жинақталған мәліметтерге жасалған талдаулар аталған нысанды ерте заманнан адамдар емделетін, ғибадат ететін табиғи киелі орын болған деген қорытынды шығаруымызға мүмкіндік берді. Оған киелі арасан аумағындағы рәсімдік орындар, табиғи ғибадатхана қызметін атқарған жартастағы суреттер дәлел болады (Сур. 2).

Шамамен XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында Найзатапқан арасанының оңтүстік шетінде шағын шаруасы бар адамдар тұрған. Жергілікті тұрғындарда сақталған аңыздарға сәйкес сол адамның баласы отын жинап жүріп киелі арасанның бастауында өскен қалың жыңғылдан алып отқа жаққан. Әкесі қайдан алғанын біліп: «Балам, сен дұрыс істемедің, арты қалай болар екен», – деп жүрексінген деседі. Көнекөз қариялардың айтуына қарағанда, көп ұзамай сол әулеттің мүшелері біртіндеп қайтыс болыпты. Олар тұрған ескі қыстаудың орны әлі сақталған.

Ынталы ауылының тұрғындарының, өлкетанушылардың аңыз әңгімелеріне қарағанда, киелі арасанның маңынан жаутершілік заманнан қалған найзаның ұшы табылған, содан «Найзатапқан» аталған. Тағы бір мәлімет бойынша 1643 жылы Салқам Жәңгір бастаған қазақтың 600 сарбазы Сатылы және Қоянтау тауларының аралығындағы Орбұлақ (Тасбұлақ) өзенінің сол жақ беткейіндегі жалда ор қазып, білтелі мылтықпен жоңғарлардың 50 000 әскерімен соғысқан. «Орбұлақ» шайқасында жараланған сарбаздары «Найзатапқан» арасанында минералды суды, емдік батпақты пайдаланып емделіп жазылған деседі. Осыдан Найзатапқан аталса керек.

Алтынемел тауының етегіндегі Найзатапқан арасанын киелі орын, бірегей табиғат ескерткіші ретінде қорғауға алу, суының құрамын зерттеу

мақсатында І. Жансүгіров атындағы Жетісу Мемлекеттік университетінің география және экология кафедрасы 2009 жылдан бастап экспедициялық зерттеулер жүргізіп келеді.

Ізденіс жұмыстары барысында алынған су сынамаларына зертханалық талдаулар жасалды. Зерттеу нәтижелері алынған сынамалардың бір қатарының құрамы тұрақсыз болуына байланысты спектрлік талдау жасап, химиялық құрамын анықтау мүмкіндігі болмайтынын көрсетті.

«Найзатапқан» минералды су көзі сұр биотитті гранитті жыныстардан шығып жатқан бір-бірінен ара қашықтығы 1-3 метрден аспайтын 10-12 бұлақтан тұрады. Орташа шығыны минутына 5-6 литр, температурасы 16-21°C аралығында ауытқиды (Кесте 1).

Жергілікті тұрғындарға танымал болғандықтан, зор сұранысқа ие болған су көзінің маңайында құрылыс жүргізуге қолайлы алаңның болмауы, инфрақұрылым нысандарының, көлік және коммуникация жүйесінің салынбауы «Найзатапқан» нысанын емдік-сауықтыру мақсатта пайдалануды шектейді.

Арнайы химиялық зертханаларда жүргізілген талдау қорытындылары табиғи киелі орыннан алынған су сынамаларының химиялық құрамын салыстыра отырып жалпы минералдану дәрежесіндегі, қаттылығы, аниондары мен катиондарындағы айырмашылықтардың бар екенін көрсетті (Кесте 2).

Талдықорған қаласындағы Алматы облыстық аумақтық қоршаған ортаны қорғау басқармасының зертханасында жүргізілген спектрлік талдау нәтижесіне сүйенсек, «Найзатапқан» арасанының сулары мөлдір, рН 8,97 тең, құрамында сульфаттар (139 мг/л), хлоридтер (60 мг/л), гидрокорбонаттар (61 мг/л); қаттылығы 1,3 мг/экв, магнийден кальций басым (магний 4 мг/л., кальций 20 мг/л) болғандықтан суы жұмсақ (Кесте 3).

Катиондардан калий мен натрий басым. Олардың мөлшері 102,5 мг/л. Жалпы минералдануы 391,5 мг/л. Құрамында фосфаттар, нитраттар мен нитридтер және амоний тұздар жоқ. Спектрлік талдау нәтижелеріне сай Алтынемел тауының етегіндегі «Найзатапқан» арасаны суының құрамында Менделеев кестесіндегі 9 элемент бар. Олардың ішінде әсіресе натрийдің (102 мг/л), Алтынемел асуының етегіндегі бұлақта хлордың (11 мг/л) және кальцийдің (20 мг/л), магний (11 мг/л) мөлшерінің «Найзатапқан» арасанына қарағанда көп екенін көрсетті (3-кесте) (Холенок, 1982).

«Найзатапқан» арасанының химиялық құрамына жасалған спектрлік талдау катиондары

Бұлақтардың реттік саны	1	2	3	4	5	6	7
Температурасы	16°C	19°C	17°C	20°C	20°C	21°C	18°C
Исі	иіссіз	иіссіз	иіссіз	иіссіз	иіссіз	иіссіз	иіссіз
Мөлдірлігі	мөлдір	мөлдір	мөлдір	мөлдір	мөлдір	мөлдір	мөлдір
Дәмі	көрмек	ащы	ащы	көрмек	көрмек	ащы	ащы
Емдік мақсатта қолданылуы	Көз ауруларын емдеу	бауыр және өт жолдарын емдеу	асқазан ауруларын емдеу	тыныс жолдары ауруларын емдеу	буын, тірек-қимыл жүйесі	бүйрек пен зәр шығару	жүрек- қан тамырлары

Кесте 1. «Найзатапқан» минералды су көзінің дала жағдайында зерттеу нәтижелері

Көрсеткіштер	№1	№2	Көрсеткіштер	№1	№2
	Найзатапқан	Тау етегіндегі бұлақ	9. Жалпы қаттылығы, мг/экв	1,3	4,4
1. Исі	0	0	10.Темір мг/л	0,022	0,045
2. Мөлдірлігі	30	30	11. Кальций мг/л	20	70
3. pH	8,97	6,67	12. Магний мг/л	4	11
4.Қатты заттар	0	3	13. Хлоридтер мг/л	60	11
5.Минералдануы мг/л	391,5	377,5	14. Сульфаттар мг/л	139	29
6. Тотығуы мг/л			15. Гидрокарбонаттар	61	244
7. Аммоний тұздары мг/л	0	0,02	16. Детергенттер мг/л		
8. Нитриттер мг/л	0	0,010	17. Калий+натрий	102,5	10

Кесте 2. «Найзатапқан» арасанының химиялық құрамына жүргізілген спектрлік талдаудың нәтижелері

Құрамдас бөліктер	Найзатапқан мг/л	Алтынемел тауының етегіндегі бұлақ, мг/л	Айырмасы, мг/л
Натрий+ калий	102,5	10	92,5
Калций	70	20	50
Магний	4	11	7
Темір (+2)	-		-
Темір (+3)	0,022	0,045	0,023

Кесте 3. «Найзатапқан» арасаны мен Алтынемел асуындағы бұлақ суындағы катиондардың үлес салмағы

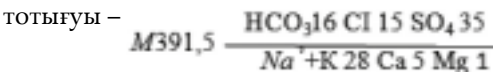
Құрамдас бөліктер	Найзатапқан мг/л	Алтынемел тауының етегіндегі бұлақ, мг/л	Айырмасы, мг/л
Гидрокарбонаттар	61	244	183
Хлоридтер	60	11	49
Сульфаттар	139	29	110

Кесте 4. «Найзатапқан» арасаны мен Алтынемел асуының етегіндегі бастау суындағы аниондардың үлес салмағы

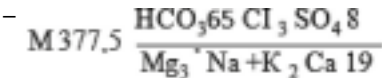
мен аниондарының үлес салмағын бір-бірімен салыстырғанда біршама айырмашылықтың бар екені айқын байқалады. Оны 3 және 4-кестелердің деректерінен айқын байқауға болады (Кесте 4).

Су сынамаларының химиялық құрамына жасалған талдау қорытындыларына сүйенсек (Кесте 4), «Найзатапқан» арасанында калий мен натрийдің үлесі Алтынемел асуындағы бұлақ суына қарағанда 90,24%; кальций 74,4%; хлоридтер 81,6 %; сульфаттар 79,13%; артық. Ал магнийдің мөлшері 63,6%; гидрокорбанаттар 75% (Сыздықов, 1984).

2-кестенің деректеріне сәйкес «Найзатапқан» арасаны суының pH 8,97 мг/л есебімен алғандағы минералдану дәрежесі 391,5 мг/л; мг/л есебімен алғандағы – HCO3 минералдану дәрежесі 61; мг-экв/л есебімен алғандағы суының жалпы қаттылығы 1,3; мг /дм3 есебімен алғандағы пергаменттік тотығуы –

Ал Алтынемел асуының етегіндегі әлсіз минералданған бұлақ суының pH – 6,67; мг/л есебімен алғандағы минералдану дәрежесі 377,5; мг/л есебімен алғандағы – HCO3 минералдану дәрежесі 244; мг-экв/л есебімен алғандағы суының жалпы қаттылығы 4,4; мг/дм3 есебімен алғандағы пергаменттік тотығуы –

Қорытынды

Емделушілердің пікірлері мен ғылыми деректерге сәйкес «Найзатапқан» арасаны суының құрамындағы пайдалы элементтер адам ағзасының жалпы жағдайын нығайтып, барлық жүйелердің жұмысын қалыптастырады.

Зертханалық талдау нәтижелері «Найзатапқан» арасаны суының құрамында адам ағзасының жұмысын реттеуде ерекше орын алатын, емдік-сауықтыру туризмін дамытуға мүмкіндік беретін микроэлементтер мен химиялық құрамының арасында тығыз байланыс бар екенін көрсетті. Ерте заманнан емдік мақсатта пайдалану ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып, киелі орынға айналды.

Алынған нәтижелер зерттелген су сынамаларының физикалық-химиялық қасиеттері шипажайлар мен физиоөмдеуде қолданылатын емдік сулардың нормативті көрсеткіштеріне сәйкес келеді. Минералды су құрамындағы Na, Cl, K, Ca иондарының, карбонат пен сульфаттың үлестері басым. Зерттеу нәтижелері бойынша ұсынылған үлгінің су сапасын бағалауға қойылатын талаптарға сәйкес келетінін және емдік мақсатқа пайдалануға болатынын көрсетті.

Халық қастерлейтін табиғи киелі орын ретінде қорғауға алу емдік-сауықтыру және сакралды туризмді дамытуға, өсер ұрпақты туған өлкесінің табиғатын оқып-үйреніп, аялауға, ізеттілікке тәрбиелеуге мүмкіндік береді.

Әдебиеттер

Назарбаев Н.Ә. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» // «Егемен Қазақстан» Республикалық газеті, 2017. 12 сәуір.

Сыздықов Ж.С., Айтуаров Т.К., Жеваго В.С. Подземные минеральные воды Казахстана. – Алма-Ата: Ғылым, 1984. – С. 85-93.

Тоқпанов Е.А., Сламбеков З.С., Мазбаев О.Б.

Талдықорған өңірінің туристік-саяхаттық бағыттары: оқу құралы – Талдықорған: ЖМУ. 2010. 197 б.

Физическая карта Джунгарского Алатау. М: 1:200 000. – М.: ГУГК, 1985.

Холенок В.Ф. Природные и лечебные богатства Казахстана. – Алма-Ата: Ғылым, 1982. – С. 33-67.

References

Nazarbaev N.Á. «Bolashaqqa baғdar: rýhanı jańǵyrý» // «Egemen Qazaqstan» Respýblıkalyq gazeti, 2017. 12 sáýir.

Syzdyqov J.S., Aıtuarov T.K., Jevago V.S. Podzemnyye mineralnye vody Kazahstana. – Alma-Ata: Ğylym, 1984. – S. 85-93.

Toqpanov E.A., Slambekov Z.S., Mazbaev O.B.

Taldyqorǵan óńiriniń túristik-saiahattyq baǵyttary: oqý quraly – Taldyqorǵan: JMÝ. 2010. 197 b.

Fızicheskaia karta Djýngarskogo Alataý. M 1:200 000. – M.: GÝGK, 1985.

Holenok V.F. Prirodnye i lechebnye bogatstva Kazahstana. – Alma-Ata: Ğylym, 1982. – S. 33-67.

Токпанов Е.А.¹, Исабаев А.Т.², Токпанов Р.А.³

¹ Жетысуский государственный университет
им. И. Жансугурова,
г. Талдыкорган, Казахстан

² Жетысуский государственный университет
им. И. Жансугурова,
г. Талдыкорган, Казахстан

³ Карабулакская средняя школа,
Ескелдинский район,
Алматинская область, Казахстан
e-mail: tokpanov60@mail.ru

ЗНАЧЕНИЕ ОХРАНЫ МИНЕРАЛЬНОГО ИСТОЧНИКА «НАЙЗАТАПКАН» КАК УНИКАЛЬНОГО ПРИРОДНОГО САКРАЛЬНОГО ОБЪЕКТА

В статье представлены результаты исследования физико-химического состава воды сакрального минерального источника «Найзатапкан», относящегося к числу природных святых мест у подножия горы Алтынемель, их роль для развития сакрального и лечебно-оздоровительного туризма. До недавнего времени в научных исследованиях и научных проектах бальнеологические свойства сакральных минеральных вод на территории горы Алтынемель не изучались.

Отсутствие в научной литературе данных о бальнеологических свойствах сакрального минерального источника Найзатапкан у подножия горы Алтынемель послужило основанием для проведения с 2017 года исследования возможностей использования минерального источника в качестве природного святого места и охраны в целях развития сакрального лечебно-оздоровительного туризма.

Ключевые слова: природные сакральные места, минеральные воды, бальнеология, микроэлементы, сакральный туризм, рекреация.

Tokpanov E.A.¹, Isabaev A.T.², Tokpanov R.A.³

¹ I.Zhansugurov state university,
Taldykorgan, Kazakhstan

² I.Zhansugurov state university,
Taldykorgan, Kazakhstan

³ Karabulak high school, Eskeldi district,
Almaty region, Kazakhstan
e-mail: tokpanov60@mail.ru

THE IMPORTANCE OF PROTECTION OF MINERAL SOURCE “MAZATAPEC” AS A UNIQUE NATURAL SACRED OBJECT

The article presents the results of a study of the physical and chemical composition of the water of the sacred mineral spring “Naizatapkan”, which is one of the natural Holy places at the foot of mount Altynemel, and their role in the development of sacred and health tourism. Until recently, the balneological properties of sacred mineral waters on the territory of mount Altynemel have not been studied in scientific research and research projects.

The lack of data in the scientific literature on the balneological properties of the Naizatapkan sacred mineral spring at the foot of Altynemel mountain has served as the basis for conducting a study of the possibilities of using the mineral spring as a natural Holy place and protection for the development of sacred health tourism since 2017.

Keywords: natural sacred places, mineral waters, balneology, microelements, sacred tourism, recreation.

<https://doi.org/10.47500/2020.v02.i2.15>

УДК 379.85

Төлегенұлы Б.

Международная Тюркская академия,
г. Нур-Султан, Казахстан
e-mail: edz87@mail.ru

ПРЕЗЕНТАЦИЯ ЭТНОГРАФИЧЕСКИХ ЭКСПОНАТОВ В МУЗЕЯХ МАНГИСТАУСКОЙ ОБЛАСТИ В РАМКАХ ПРОГРАММЫ «РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ»

В августе 2018 г., Мангистауским государственным историко-культурным заповедником в рамках государственной программы «Рухани жаңғыру» была организована этнографическая экспедиция в Мангистаускую обл. Республики Казахстан, в которой принимал участие автор данного сообщения. Задача исследовательского проекта состояла в том, чтобы опираясь на сведения Р. Карутца, проследить преемственность традиционной культуры казахов Мангыстауской области. Источниковой базой исследования стали экспозиции областных музеев как хранителей исторической памяти и трансляторов этничности. Этнографический материал, представленный в музеях, способствует аккумуляции научной информации о традиционной казахской культуре, формирует ее образы, высвечивает особенности западноказахстанского предметного комплекса. Примером новаторских поисков в области актуализации нематериального наследия казахов музейными средствами является музей им. Серикбола Кодыбая, где визуализированы основные символы казахской культуры в контексте интерпретации древнейших мифологических сюжетов.

Появление частных музеев свидетельствует о возрастании интереса к традиционным ценностям как прочной основе культурной идентичности населения Мангистауской обл.

Ключевые слова: Казахстан, Мангистауская область, музеи, Рухани жаңғыру, этнографические экспозиции, Рихард Карутц.

В августе 2018 г., Мангистауским государственным историко-культурным заповедником в рамках государственной программы «Рухани жаңғыру» (культурное наследие) была организована этнографическая экспедиция в Мангистаускую обл. Республики Казахстан, в которой принимал участие автор данного сообщения. Одним из ее исследовательских направлений стал проект «По следам Рихарда Карутца. 100 лет спустя». Р. Карутц – немецкий этнограф, автор труда «Среди киргизов и туркмен на Мангышлаке», созданного в начале XX в. на основе материалов, полученных в результате предпринятых им экспедиционных поездок (Карутц, 1911). Задача исследовательского проекта состояла в том, чтобы опираясь на

сведения Р. Карутца, проследить преемственность традиционной культуры казахов населения Мангистауской области. Источниковой базой исследования стали экспозиции областных музеев, являющихся хранителями исторической памяти и трансляторами этничности, влияющими на самосознание носителей традиции сегодняшнего дня.

В г. Актау находится крупнейший в области историко-краеведческий музей, основанный в 1975 г. Его собрание включает коллекции по истории, археологии, этнографии и природоведению. Музей имеет два филиала – в г. Жанаозене (открыт в 1995 г.) и в пос. Шетпе (открыт в 1998 г.). Вторым по значимости музеем области является

этнографический музей в г. Форт-Шевченко, получивший в 1981 г. статус республиканского, в фондах которого хранится обширный материал по традиционной культуре народов региона. Кроме вышеуказанного филиала краеведческого музея, в г. Жанаозене работает «Музей природы Устьюрта», открытый в 1984 г.; его собрание также включает этнографические материалы. В 2015 г. в пос. Шетпе был открыт мемориальный музей имени Серикбола Кондыбая – географа, мифолога, этнографа, предложившего новые трактовки духовного наследия казахов в области мифологии и других жанров устного народного творчества.

Для анализа роли музеев в поддержании как казахской, так и этнолокальной («адаевцы», «жители Мангыстау», «западные казахи») идентичности мы обратились к трем разным по статусу и характеру экспозиционным музеям: в г. Форт-Шевченко, в пос. Шетпе и в пос. Шаир.

Формирование этнографических фондов музеев области происходило благодаря местным жителям, передававшим хранившиеся в семьях вещи. В настоящее время коллекции музеев пополняются, в том числе и предметами современного производства, выполненными в традиционном стиле: образцами ткачества, ювелирными украшениями, предметами одежды.

В экспозиционной структуре краеведческих музеев этнографическая тематика составляет неотъемлемую часть историко-бытового раздела. Степень полноты раскрытия той или иной темы зависит от наличия в собрании соответствующих вещевых памятников. Поэтому в музеях, прежде всего, представлены темы «Одежда», «Украшения», «Инструменты ремесленников», «Юрта» (чаще всего экспонируется частично). Наиболее полно традиционная культура населения Мангышлака представлена в специализированном этнографическом музее г. Форт-Шевченко, где имеется три основных раздела: «Казахский», «Туркменский» и «Русский», репрезентирующих этническую ситуацию начала XX в., получившую отражение в труде Р. Карутца (Карутц, 1911). Любопытно, что фигура самого Карутца почти в каждом музее Мангыстау составляет предмет особого внимания, а фотографии и рисунки из его книги образуют определенный тематический комплекс.

В каждом разделе представлены экспонаты, характеризующие основные занятия, домашние промыслы и ремесла, традиционное жилище, костюм, обрядовую сферу. Показательно, что предметный ряд в «этнических» разделах может содержать вещи инокультурного происхождения, что отражает взаимовлияние культурных традиций

в полиэтничных регионах, к которым можно отнести территорию полуострова Мангыстау. Так, казахские тканые изделия экспонируются рядом с туркменскими ворсовыми изделиями, интерьерные сцены включают популярную медно-чеканную утварь узбекских мастеров; в зале с интерьером комнаты русских переселенцев также демонстрируются туркменские ковровые изделия и вышивки. Тем самым музей поддерживает актуальный для современного Казахстана дискурс о единой нации при разнообразии ее культурных составляющих.

Эта тема приобрела актуальность после публикации статьи Первого Президента – Елбасы Н. Назарбаева «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания». В концептуальном разделе программы «О национальном сознании в XXI в.» представлены шесть направлений модернизации сознания как общества в целом, так и каждого казахстанца. Первое направление – конкурентоспособность; второе – прагматизм; третье – национальная идентичность. Модернизация сознания предполагает сохранение и укрепление национального духа; четвертое – культ знания; пятое – эволюционное, а не революционное развитие; шестое – открытость сознания. Во втором разделе статьи Президентом был инициирован ряд практических проектов, которые охватывают ключевые сферы общественного сознания казахстанского общества (программа «Рухани жаңғыру»).

Непосредственно к деятельности казахстанских музеев имеют отношение два проекта: «Туған жер» («Родная земля»), предполагающий краеведческую работу, изучение региональной истории, разные формы поддержки малой родины, и «Сакральная география Казахстана», который должен закрепить в сознании народа духовные святыни, образующие каркас национальной идентичности» (программа «Рухани жаңғыру»). Следует подчеркнуть, что Главой государства понятие национальной идентичности по своему формально-правовому статусу приравнивается к казахстанской идентичности как идентичности всех граждан Казахстана (Кадыржанов, 2012). Казахские культурологи, занимающиеся этими вопросами, констатируя, что Казахстан является многонациональным государством, подчеркивают: «Казахстан относится к числу тех постсоветских государств, которым успешно удастся разрешать противоречие этнической и гражданской идентичностей. В основе этого успеха лежит то, что государственной власти в Казахстане удастся сохранять и поддерживать баланс между этнической и гражданской идентичностями.

В этом состоит главная цель национальной политики государства» (Кадыржанов, 2014). Проводниками данной идеологии являются музеи как государственные учреждения. На основе статьи Н. Назарбаева была разработана программа «Рухани жаңғыру», в которой, в той или иной степени участвуют все музеи области, работая по нескольким направлениям. Так, раздел «Введение» экспозиций музеев обязательно дополняется специальными стендами с фотографиями и текстами, посвященными этой тематике; обзорные экскурсии дополняются основными положениями программы, которые иллюстрируются актуальными примерами. В музеях набирает популярность формат встречи школьников с людьми старшего поколения, рассказывающими о традиционных занятиях и демонстрирующими практики, с ними связанные. В программе также принимают участие служащие государственных и бюджетных учреждений. Одной из форм их участия является посещение музеев.

Ярким событием в культурной жизни Казахстана стало открытие в 2015 г. в пос. Шетпе мемориального музея имени Серикбола Кондыбая, экспозиционное пространство которого демонстрирует новаторские подходы в репрезентации наследия казахов в сфере духовной культуры. Ввиду известной сложности восприятия основной тематики музея, а именно мифологии как формы знания, самостоятельный просмотр не предусмотрен, его заменяет экскурсионное обслуживание. Вполне очевидно, что без поддержки на государственном уровне этот проект не получил бы столь впечатляющей реализации. Музей посвящен памяти исследователя мифологии казахов, который выдвинул ряд смелых гипотез об ее истоках, дал интерпретацию сюжетов и текстов. С. Кондыбай (1968-2004). Он написал ряд работ, из которых на русский язык переведен четырехтомник «Мифология древних казахов», «Гиперборея: история эпохи сновидений» и «Казахская степь и германские божества». Экспозиция музея отражает переплетение двух феноменов духовного наследия Казахстана: один из них сам Кондыбай, второй – раскрытый им мир архетипов казахской культуры. В соответствии с этим на первом этаже развернут раздел «Феномен Серикбола Кондыбая», насыщенный фотографиями и документами, его книгами на разных языках. Чувство сопричастности судьбе мыслителя вызывает сцена, воссоздающая интерьер комнаты с его личными вещами. В ходе экскурсионного маршрута раскрывается «словарь» мифологических сюжетов с толкованием их контекста, демонстрируются схемы к лингвистическим построениям автора,

обратившегося к познанию мифологии посредством языка. С помощью образных средств посетитель постигает понятие духовного центра, числовую символику, сакральные аспекты древней металлургии, знаковую стихий, в том числе огня, календарную и астрономическую мифологию, представления о божественных покровителях.

На втором этаже в отдельном экспозиционном пространстве разворачиваются сцены-декорации к мифологической системе, реконструированной Кондыбаем. Посетители, словно мифологические герои «проходят» через все уровни мироздания: подземный, земной, небесный, «участвуют» в коллизиях сюжетов казахских сказок и мифов. Подобный экспозиционный прием не оставляет равнодушным никого: для взрослых интересно философское осмысление увиденного, а маленькие посетители попадают непосредственно в пространство сказки. Воздействию эмоционального уровня, несомненно, способствует формированию у посетителя-казаха чувства сопричастности к истокам этнической традиции, а у носителя иной идентичности пробуждает интерес к познанию «другого», а также осмыслению универсальности большинства архетипов традиционной культуры в широком смысле. В разрезе задач экспедиционного исследования важно было зафиксировать возможности музея в создании образов этнической культуры и их непротиворечивого соотношения с окружающим миром.

В Мангыстауской области наряду с государственными и ведомственными существуют и домашние частные музеи. Поскольку сельскому сообществу они известны, можно рассматривать эти собрания как составляющую в общем процессе трансляции этничности. Подобная коллекция представлена в пос. Шаир в доме Акшагуль Рамазановой – обладательницы внушительного собрания этнографических предметов. Следует отметить, что во многих семьях женщины старшего поколения хранят вещи, которые уже вышли из употребления, в основном одежду и утварь, но при этом они не претендуют на формат музея. А. Рамазанова, напротив, позиционирует свою коллекцию как частный музей и мечтает об обретении им статуса государственного.

А. Рамазанова родилась в 1953 г. в казахской семье в Таджикистане, затем переехала с родителями в Узбекистан, где окончила школу и пединститут, там же вышла замуж за своего одноклассника-казаха. В Мангыстаускую область Акшагуль-апа приехала с семьей несколько лет назад. По ее словам, она довольно рано – с пятнадцати лет – почувствовала интерес к казахской культуре, тогда же стала собирать коллекцию. Вполне вероятно,

Рис. 1. Гора Отпан-тау
Fig. 1. Otpan Mountain

что этот интерес был инициирован иноэтничным окружением, в котором оказалась семья Акшагуль. Принцип, положенный ею в основу отбора вещей для коллекции, довольно прост: «Я собираю наши вещи». Как следствие, коллекция тематически разнообразна и включает предметы костюма, украшения, предметы убранства юрты (войлоки, ворсовые ковры, полосы для крепления юрты, сумки для хранения вещей, деревянные подголовники), деревянную и металлическую утварь, части конского снаряжения. Хронологические рамки коллекции весьма широки: шедевры народного искусства XIX в. соседствуют с современными вещами, причем культурная значимость тех и других для собирательницы в ряде аспектов одинакова. В группу современных предметов входят изделия самой Рамзановой, которые она использует во время торжеств для одаривания старших женщин дома, обладающих высоким социальным статусом. Следует подчеркнуть, что А. Рамзанова владеет не только разными технологиями текстильного производства, но и глубоким знанием традиций их бытования. Поэтому роль таких мастериц в передаче этнической традиции трудно переоценить.

В заключение отметим, что историко-культурные музеи Мангистауской области играют крайне важную роль в поддержании культурной идентичности этнолокальной группы казахов рода адай. Этнографический

материал, представленный в музеях, способствует аккумуляции научной информации о казахской традиционной культуре, формирует ее образы, высвечивает особенности западноказахстанского предметного комплекса, который маркируют искусная резьба по кости и камню, особый «геометрический» стиль женских украшений, вышитый орнамент на женских головных платках, седла с тонкой высокой головкой на передней луке, декорированной костяными накладками и др. Предметный мир туркмен, татар, славянского населения представлен в музеях намного скромнее и зачастую экспонируется не дифференцировано в контексте комплексов казахской культуры, что отражает, с одной стороны, культурную диффузию в полиэтничных областях, с другой – современную тенденцию в национальной политике государства, связанную с приоритетом общенационального казахстанского по отношению к этническому.

Примером новаторских поисков в области актуализации нематериального наследия казахов музейными средствами является музей имени Серикбола Кондыбая, где визуализированы основные символы казахской культуры в контексте интерпретации древнейших мифологических сюжетов.

Появление частных музеев и этноаулов свидетельствует о возрастании интереса

к традиционным ценностям как прочной основе культурной идентичности населения Мангистауской области.

Одним таких важных объектов является историко-культурный комплекс Отпан тау.

Отпан-тау – вторая по высоте точка на Мангистау (532 метра над уровнем моря), входит в горный хребет Западный Каратау, находится на территории Мангистауского района, в 5-6 км от трассы Актау – Таушык – Шетпе, поворот на поселок и родник Туштыбек. Недалеко от нее находится самая высокая вершина на Мангистау – Бешпоқы, но она не приобрела такого сакрального значения как Отпан-тау.

На вершине Отпан-тау, на том месте, где сейчас зажигается огонь Единства, ранее были видны развалины трехкомнатного строения. Также на вершине находили фрагменты конских уди и сплавленные куски золы, которые, по словам местного археолога Андрея Астафьева, образуются только при очень высокой температуре. По его предположению, здесь в древности было святилище.

Интересно само название горы Отпан (Отман): «от» – «огонь», а морфема «ман» часто встречается в топонимах Мангистау. Сам полуостров уже в письменных источниках 10 века упоминается как Бингышлак (Мангышлак, Мынкышлак). С.Кондыбай анализирует морфему «ман» как этноним или эпоним (Кондыбай, 2006: 45-66).

Имя Отман известно в Турции. В жизнеописании суфия-каландара Отман-баба «Вилайет-наме-и Отман Баба» (1478 г.) отмечается обычай зажигать священный огонь на вершине горы, ходить вокруг него, выполняя обряд очищения. Также рассказывается, что, когда Отману-баба настало время умереть, из моря верхом на лошади вышел святой Хызр (Қыдыр-ата) и унес тело Отман-баба на небо. Отман-баба – выходец из Средней Азии, попал в Малую Азию с войсками Тимура и жил во входившей в состав Османской Порты Болгарии. Очевидно, что его маршрут пролегал через Мангистау. В его окружении упоминаются имена Темир-баба, Гиркан-баба и др., также связанные с Мангистау. Об этом жизнеописании мангистауцам стало известно со слов писателя Абиша Кекильбаева. Сведения также приводятся в книге российского исследователя Ю.А. Аверьянова «Хаджи Бекташ Вели и суфийское братство бекташийя» (Аверьянов, 2011).

В казахской исторической памяти Отман (Отпан) – это караульная гора, на которой в случае нападения врага разжигался сигнальный огонь «Ұран от» (букв. Огонь боевого клича, призыва), видный на значительной части полуострова

и призывавший воинов разных аулов и родов собраться для отпора врагу, а мирному населению укрыться. По адайским легендам, когда в 18 веке адайские батыры спустились с плато Устюрт на Мангистаускую низменность, с горы Отпан их заметил туркменский караул. И точно так же казахские, адайские караульные подавали с Отпан сигнал всему полуострову в случае набега туркмен.

«По той информации, которой мы располагаем, последними караульными на горе Отпан были наследники батыра Толепа. Во время восстания под предводительством Иса-Досана ранней весной 1870 года, огонь на горе Отпан разжег один из сыновей батыра Толепа. Сведения об этом содержатся и в российских источниках – книгах генерала Ломакина Н.П. «Десять лет в Закаспийском крае» и Гродекова Н. И. «Хивинский поход 1873 года». В 1931 году во время восстания адайцев очередь разжечь костер дошла до правнука батыра» (Спан, 2008).

Отпан-тау – это удивительный пример, когда в богатом общеизвестными сакральными объектами, отдаленном от центра страны регионе создается и в течение десяти лет обретает общенациональную значимость новый центр сакральности. Караульная гора, на которой прежде зажигался сигнальный огонь для сбора воинов в моменты нападения врага, превращается в символ единства нации и страны перед вызовами глобализации.

Идея создать на Отпан-тау мемориал появилась у авторитетных на Мангистау поэтов Светкалы Нуржана и Сабыра Адая в 2002 году. В 2007 году на пожертвования местных компаний и жителей на горе был возведен мемориальный комплекс «Отпан-тау».

Первый исторический памятник – стела мавзолея Адая-ата – был установлен в 2004 году. Именно благодаря всеобщей поддержке, как известно, в основном объекты комплекса возведены на средства местных меценатов, в октябре 2007 года здесь состоялось открытие мавзолея Адая-ата и зажжен первый факел мирного огня. Сам мавзолей – 37-метровый памятник Адаю и 2 стелы по бокам – расположен на вершине горы.

В настоящее время постановлением №3 акимата Мангистауской области от 5 января 2018 года историко-культурный комплекс внесен в Государственный список памятников истории и культуры местного значения. Этот памятник вошел в список сакральных объектов по проекту регионального значения «География сакральных мест Казахстана» в рамках программы «Рухани жаңғыру».

На склоне горы находится Аксарай – 2-х этажное восьмигранное здание с куполом, в котором

находятся музей состоящий из 6 стационарных залов, библиотека, помещение для проведения обрядов, зал для Совета старейшин.

В вводном зале гости могут ознакомиться с макетом комплекса. Во втором зале в витринах расположены фотокопии прославленных сынов Великой степи с их цитатами и изречениями: каганы Тюркской империи – Бильге-каган, Тоныкок, Культегин, а также Майкы-би, главного советника Чингисхана, 3 великих бия казахов, классик казахской литературы и поэзии Абай Кунанбаев, Бауыржан Момышулы.

Экспонаты зала «Ислам на Мангистау» повествуют о святой земле и ее 362 духовных представителях, как и прежде, очень популярных в народе. Посетители могут ознакомиться с копиями мечетей, среди которых особо стоит отметить комплексы подземных, скальных мечетей, которым нет аналогов в исламском мире. Одной из древних мечетей считается Шаппак-ата. Этнографический зал в свою очередь рассказывает о древней истории полуострова.

Следующим объектом для обозрения посетителей является комплекс сооружений, воздвигнутых на горе. Здесь мы видим несколько композиций архитектурных форм. Первый памятник посвящен образам всех матерей мира. Он представляет собой стелу высотой 15 метров, постамент которой выполнен из белого ракушечника, а образ матери – из сусального золота. На поверхности памятника изображены птицы, выпорхнувшие из сердца матери, которые олицетворяют ее детей – продолжателей человеческого рода.

На самую высокую гору гости комплекса должны подняться по каменной лестнице, состоящей из 362 ступенек. Перед теми, кто одолел путь, открывается панорама на великую пустошь, пересеченную горными возвышенностями, а в тихую погоду с вершины как на ладони виден чуть ли не весь Мангистау. Здесь туристы могут ознакомиться с белокаменным мавзолеем родоначальника Адая-ата, слывшего, согласно легендам, известным батыром, отважно боровшимся за родную землю ориентировочно в XV веке.

Нужно сказать, что белый мавзолей с золотыми куполами, с возвышающимися по обеим сторонам двумя колоннами, символизирующими 2 сыновей Адая – Келимберды и Кудайке, от которых и ведут свой многочисленный род адайцы, в свете солнца смотрится весьма величественно. Внутри мавзолея расположен саркофаг в виде «турпата». Так

казахи называют имитацию могилы с землей, где захоронен святой человек.

На вершине расположены еще 2 объекта: памятник небесному волку – тотему древних тюрков, и площадка, где, собственно, и зажигается огонь. Древние предания гласят, что тюрки произошли от волчицы, символизирующей высший символ свободы и бесстрашия в животном мире. Особо волка почитают и за то, что он служит символом преданности семье.

Завершает череду памятников в Отпан-тау мировое древо «байтерек» – сакральное «древо желаний», к которому паломники и туристы привязывают платки, оставляют возле него монеты для исполнения желаний.

В 2017 году, когда в комплексе праздновали 10-летие со дня открытия комплекса, здесь состоялось открытие монументальной скульптурной композиции «Қазақтың үш бийі», изображающей Толе-би, Казыбека-би и Айтеке-би.

Историки подчеркивают, что организация комплекса на территории Мангистауской области сыграла значительную роль в поддержании патриотического духа населения.

С самого начала в концепцию комплекса было включено стремление сделать праздник Амал и комплекс «Отпан-тау» общенациональными.

На праздник Амал на Отпан-тау приглашают представителей местных этно-культурных центров разных диаспор, а также деятелей науки и культуры, общественных деятелей из других регионов страны, а также из казахских диаспор других стран. В 2018 году церемония зажжения огня Единства прошла с участием представителей (шырақшы) восьми священных мемориалов: Коркыт ата (Кызылординская область), Азирет Сұлтан (Туркестан), Хан ордалы Сарайшық (Атырауская область), Бекет ата (Мангистауская область), Ұлытау (Карагандинская область), Машхур Жусуп (Павлодарская область), Жидебай Борили – мемориал Абая и Шакарима (Восточно-Казахстанская область), Акмечеть (Южно-Казахстанская область).

Отпан-тау безусловно является духовным центром для всех казахов. По концепции комплекс и музейная экспозиция стали идейным аккумулятором проведения в жизнь политики независимого Казахстана. Основная идея экспозиции – довести до подрастающего поколения историю славы и героизма наших дедов-полководцев посредством пропаганды истории, культуры и философии предков.

Литература

Аверьянов Ю.А.. Хаджи Бекташ Вели и суфийское братство бекташийя. М., Марджани. 2011.

Кадыржанов Р. Национальная идентичность Казахстана и этнокультурный символизм // Мысль. 2012. Октябрь №13

Кадыржанов Р. Этнокультурный символизм и национальная идентичность Казахстана. Алматы, 2014.С. 9

Карутц Р. Среди киргизов и туркменов на Мангышлаке. СПб., 1911.

Қондыбай С.. Маңғыстау-нама. Алматы, 2006. 45-66 бб.

Президентская программа «Рухани жаңғыру» - это новый этап в историческом развитии современного Казахстана // url: <http://www.matritca.kz/news/54514-prezidentskaya-programma-ruhani-zhayru-eto-novyuy-etap-v-istoricheskoy-razvitiy-sovremennogo-kazahstana.html>. Дата обращения: 28.09.2018

Спан А. Насибкали Марабаев. Признание. Перевод Б. Жумалиевой. Алматы. 2008. С. 150.

References

Averánov Iy.A.. Hadji Bektash Veli i súfuskoe bratstvo bektashyia. M., Mardjam. 2011.

Kadyrjanov R. Nasionalnaia identichnost Kazahstana i etnokýltýrny simvolizm // Mysl. 2012. Oktábr №13

Kadyrjanov R. Etnokýltýrny simvolizm i nasionalnaia identichnost Kazahstana. Almaty, 2014.S. 9

Karyts R. Sredi kirgizov i týrkmenov na Mangyshlake. SPb., 1911.

Qondybai S.. Mańgystay-nama. Almaty, 2006. 45-66 bb.

Prezidentskaia programma «Rýhani jańgyry» - eto novyy etap v istoricheskoy razvitiy sovremennogo Kazahstana//url:<http://www.matritca.kz/news/54514-prezidentskaya-programma-ruhani-zhayru-eto-novyuy-etap-v-istoricheskoy-razvitiy-sovremennogo-kazahstana.html>. Data obrashenia: 28.09.2018

Span A. Nasibkali Marabaev. Priznanie. Perevod B. Jymalievoy. Almaty. 2008. S. 150.

Төлегенұлы Б.
Халықаралық Түркі академиясы,
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан
e-mail: edz87@mail.ru

«РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ» БАҒДАРЛАМАСЫ АЯСЫНДА МАҢҒЫСТАУ ОБЛЫСЫНЫҢ МУЗЕЙЛЕРІНДЕГІ ЭТНОГРАФИЯЛЫҚ ЭКСПОНАТТАРДЫ ТАНЫСТЫРУ

2018 жылдың тамыз айында «Рухани жаңғыру» мемлекеттік бағдарламасы аясында Маңғыстау мемлекеттік тарихи-мәдени қорығының ұйымдастыруымен Маңғыстау облысына этнографиялық экспедиция ұйымдастырылды. Аталған экспедицияға осы мақаланың авторы да қатысты. Зерттеу жобасының міндеті – неміс саяхатшысы Р.Карутцтың мәліметтері негізінде Маңғыстау облысы қазақтарының дәстүрлі мәдениетінің сабақтастығын байқау болды. Зерттеудің дереккөздері аймақтық музейлердің тарихи жадты сақтаушысы және этникалық ерекшеліктер көрсеткіші ретінде қолданылатын экспозициялар болды. Музейлерде ұсынылған этнографиялық материал дәстүрлі қазақ мәдениеті туралы ғылыми ақпараттар жинауға мүмкіндік береді, оның бейнелерін қалыптастырады, Батыс Қазақстан заттық-жәдігерлік кешенінің ерекшеліктерін айқындайды. Музей арқылы қазақтың материалдық емес мұраларын дәріптеуде Серікбол Қондыбай музейі жаңашыл ізденістерді басшылыққа алып отыр. Онда ежелгі мифологиялық сюжеттерді түсіндіру барысында қазақ мәдениетінің негізгі символикалық рәміздерін көрсете білген.

Жеке музейлердің пайда болуы Маңғыстау облысы тұрғындарының дәстүрлі құндылықтарға деген қызығушылығы өсіп келе жатқанының көрсеткіші.

Түйін сөздер: Қазақстан, Маңғыстау облысы, музей, Рухани жаңғыру, этнографиялық экспедициялар, Рихард Карутц.

Tolegenuly B.
Turkic museum International Turkic academy,
Nur-Sultan, Kazakhstan
e-mail: edz87@mail.ru

PRESENTATION OF ETHNOGRAPHIC MATERIALS IN MUSEUMS OF THE MANGYSTAU REGION UNDER THE PROGRAMME “RUHANI ZANGYRU”

In August 2018, the Mangystau Museum-Reserve under the state program of Ruhani Zagyr (Intangible Cultural Heritage) organized an ethnographic expedition to the Mangistau region of the Republic of Kazakhstan, in which the author of this paper took part. The task of the research project was based on the information of R. Karutz, to establish the lines of continuity between the realities of the traditional culture of Kazakhs of the Adai family (the main population of Mangystau oblast) and its current state. One of the approaches during the study was to familiarize with the expositions of the museums of the region as custodians of historical memory and translators of ethnicity. Ethnographic material presented in museums contributes to the accumulation of scientific information about the Kazakh traditional culture, forms its images, highlights the features of the West Kazakhstan objective complex. An example of innovative studies in the field of actualization of the intangible heritage of the Kazakhs by museum means is the museum named after Serikbol Kodybay, where the main symbols of Kazakh culture are visualized in the context of the interpretation of the most ancient mythological scenes.

The emergence of private museums testifies to the increasing interest in traditional values as a solid basis for the cultural identity of the population of the Mangystau region

Keywords: Kazakhstan, Mangystau region, museums, Ruhani zangyru program, ethnographic expositions, Richard Karutz.

Статья подготовлена в рамках программы «Сакральные пространства в современной культуре Казахстана: традиции и новации» по договору программно-целевого финансирования Государственным учреждением «МКС Республики Казахстан» от 21 февраля 2020 года № 53

ӘӨЖ 397.4

<https://doi.org/10.47500/2020.v02.i2.16>

Төлегенұлы Қ.¹, Күркеев Е.М.²
¹ Бозоқ тарихи-мәдени музей-қорығы,
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан
² Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан
e-mail: tkazhymurat@mail.ru

АРУАҚТЫ БАТЫР – САРТОҚАЙ

Қазақ тарихында үлкен ерлік істер жасаған, дегенмен әлі толық зерттелмеген батырлар өте көп. Олардың көбі халық аузында аңыз болып жатталып қалса, кейбірі дерек болып жетіп отыр. Солардың қатарында Абақ керей ішіндегі Сарбас руының ұраны болған Сartoқай батыр. Ұсынылып отырған шағын мақала батыр туралы алғашқы зерттеулердің бірі болып табылады. Онда батырға қатысты әртүрлі деректер жинақталып, оларға салыстырмалы талдау жасалды. Батыр туралы Ресей құжат-материалдарынан алғашқы деректер алынды. Осы мақсатта Г.Н. Потанин, Г.Е. Грумм-Гржимайло, Ю.А. Сосновский сияқты саяхатшы ғалымдардың қолжазбалары мен экспедициялары негізінде жазылған күнделіктері, еңбектері қолданылды.

Түйін сөздер: Абақ керей, Сartoқай батыр, Толағай, Сartaқпай, Сарбас.

«Рухани жаңғыру бағдарламасы» аясындағы «Қасиетті Қазақстан» жобасы қолға алынғаннан бері қазақ тарихындағы тұлғалар, батырлар мен билердің тарихын әр қырынан зерттеу қолға алынып отыр. Ұлы Далада ел-жеріне қалқан болған батырлар өте көп. Солардың бірі Абақ керейдің ішіндегі Сарбас руының ұранына айналған аруақты батыр — Сartoқай. Батыр туралы деректер енді жинастырылу үстінде. Осыған дейін, 1990 жылдары ҚХР басылып шыққан қазақ шежірелерінің жинағында кездессе, 2007 жылы және 2014 жылы толықтырылып құрастырылған «Абақ Керей – Сарбас руының шежіресінде» ғалымдар халық аузынан кездескен әңгімелердің тың жинағын кіргізген. Солардың қатарында, Сарбас шежіресін құрастырушылардың бірі ғалым, Жақыпбай Илиясұлын айтуға болады. Ж.Илиясұлының жеткізуінше: «Сartoқайдың толықсыған жігіт шағы екен. Уаққа түтел сауын айтқан айтулы тойдың бірінде үй толы адамдарға той табағы тартылып, ет желініп жатқан тұста, есіктен киімі тозыңқы бір адам кіріп сәлем береді. Ет жеп, қымыз ішіп, әзіл-қалжың айтысып отырған төрдегілер есіктен

кірген адамды да, оның берген сәлемін де аңғармай қалады. Келген адамға қарап, қолын кеудесіне апарып, сәлем алған бейнесін білдірген Сartoқай орын берейін деп отырған орнынан тұрса, әлгі адам бұрылып есіктен шығып бара жатады. Сartoқай дереу сыртқа шықса, ол көзден ғайып болыпты. Күтушілерден сұрастырса, олар мүлде көрмегенін айтады. Сонда Сartoқай батыр: «Әй, әттеген-ай! Апыл-ғұпыл ұмтылып барып, қолынан шап бермегенім-ай, шіркін, амалым қанша!» деп өкінген екен, – дегенде отырғандардың тағы бірі:

– Батыр бабамызға әулие көрінген болды ғой, сәуе көреді дегені шын ба? – деп сұрағанда қартымыз:

– Иә, Қызыр әулие ғой көрінген, Қызыр әулиені көрген кісі сәуе көретіні шын ғой, – деп әңгімені жалғастырған екен», – деген ел аузынан алынған әңгімелер келтіреді (Илиясұлы, 2014: 377). Мұнда «батыр» тек алып күш иесі ғана емес, көреген, ақылды және әулиелігі бар тұлға болғанын байқаймыз. Қазақ батырларында жиі кездесетін осындай құбылыстар, дәлірек айтсақ қасиеттер, батыр ұғымының мағынасын кеңінен аша түседі.

Сур. 1. Сартоқай батыр
(Абақ керей-Сарбас шежіресі. 2014 ж. алынды)
Fig. 1. Sartoqai batyr
(Taken from the genealogical book of Abak kerei-Sarbas in 2014)

Осыған ұқсас «көріпкелдік», «аян», «сәуе көру», «түс көру», т.б. ұғымдарды «Ер Жәнібектен», «Қабанбайдан», «Бекет атадан», т.б. көре аламыз.

Сартоқай батыр туралы шежірелерде:

Молқы «машан», сарбастар «сартоқайлап»,

Ителі «бұқарбайлап», қарақас «қаптағайлап», – деген ұран жолдары кездеседі (Керей шежіресі ..., 2006, Т. 32: 281). Сонымен қатар:

«Сарбаспенен Жастабан бір туысқан,

Ұранын Сартоқай деп жұртқа шашқан», – деген өлең жолдары бар (Бабалар сөзі, 2006, Т. 79: 34). Сарбас пен Жастабан рулары ағайынды екенін ескерсек, Сартоқай екі рудың да алғашқы ұрандары екенін білуге болады.

Сартоқай батыр туралы алғашқы деректер Г.Н. Потаниннің еңбектерінде кездеседі. Деректерді ғалым 1864-1892 жылдары немесе 1912 жылғы Қытайға жасаған саяхаты барысында жинақтаған. Сартоқай батыр (Сарытоқай) туралы Г.Н. Потанин: «Жастабанның ұраны Баймұрат. Жастабанның арғы атасы Сарытоқай деп аталады, кедей қойшы болған,

жалаң аяқ жүргендіктен аяғы үлкейіп, сондықтан «кең табан» деп аталып кеткен. Жастабанның екі баласы бар, олар: Елман және Тұрынтай. Сарбас, Сарбастардың рубасшысы, Жастабанмен бір анадан туған кіші інісі; басының сары болуына байланысты солай аталған» (Потанин, 1881-1883: 5-6).

Г.Н. Потанин «Сарытоқай» Жастабан мен Сарбастың арғы атасы екенін айта келіп, ескертпесінде «Шарь-техе» моңғол тілінде «сеноставка (Lagomys alpinus)» және оны «Сартақпай батырмен» байланыстырып сілтеме береді. Яғни, Оңтүстік Сібір, Алтай халықтарында кездесетін Сартақтай немесе Сартақпай батыр атауларының бір нұсқасы Сартоқай екенін, оның Сарбас руының ұраны болған Сартоқай батыр екенін көрсетеді. Қазақтарда, моңғолдарда, Алтай халықтарында кездесетін Сартоқай /Сартақпай/ Сартақтай туралы аңыздар бір мақсатты көздейді. Г.Н. Потанин Алтай халықтарында (Кузнецк телеуіттері) Сартақтайды «Сартақай» (Сартоқай) деп атайтыны туралы айтады (Потанин, 1881-1883: 286). Сонымен қатар, Ресей Алтайын (Қосағаш) зерттеген ғалым К.В. Яданова мақаласында кездеседі (Яданова, 2013: 90).

Енді аңыздарға біртіндеп тоқталып көрсек. Сартақпай туралы аңыз Қатын өзені мен Зайсан көлі, Сарыарқаға дейін кеңінен таралған бірнеше нұсқадан тұрады. Келесі аңызда «Сартақпай батыр кіші інісімен өзенді бөгеу немесе көпір тұрғызу үшін бүтін бір тауды көтеріп келе жатады. Олар жол-жөнекей әйелдеріне бармаймыз деп серттескен уәделерінің арқасында таудың ауырлығын сезбейді. Бірақ, кіші інісі бір түн қалғанда уәдені сақтамай, екі ағайынды да таудың астында қалады» (Потанин, 1907: 159).

Сартақтай, Сартақай туралы аңыздың көбі, батырдың көтерген тасы, тауды көтеру, канал қазу, суды бұру, көпір салу, уәдесінде тұрмау әрекеттерімен тығыз байланысты. Кейбір Алтай аңыздарында «Сартақпай» немесе «Сартақтайды» Кесермен байланыстырып, бірде Сартақтай мен Кесер арасындағы жекпе-жектегі айтса (Легенды..., 1915: 242), екіншісінде «Сартақтай Кесер» деген бір адам екенін айтады (Потанин, 1882: 161).

Сартақпай /Сартақай туралы алтайлық суретші, этнограф Г. Гуркин Қатын өзенінде кездесетінін, Сартақпай туралы: «Сартақпай баласымен бірге көпір салуды бастайды. Ол баласына осы түнде әйелінің жанына барып жатпауды ескертеді. Бірақ, баласы оны тыңдамайды. Таңертең көпір құлайды. Қалған тастарды Сартақпай жазыққа лақтырып тастайды. Сөз тыңдамаған келіні мен баласы тас болып, тауға айналып кетеді. Ол тау «Ак-кая»

деп аталады, Қатын өзенінің сол жағалауында орналасқан. Осыдан кейін Сартақпай Қобдаға кетіп арық қазып, екі көлді қосады. Сартақпай ит тістегеннен өледі» (Гуркин, 1916: 146). Осы аңыз бойынша Сартақпай / Сартақай Қобдадан Қатын өзені аңғарына барғанын айтады. Жол-жөнекей көптеген ерлік әрекеттер жасайды.

Сартақтай / Сартақай туралы аңызды белгілі түріктанушы ғалым Радлов та «Сартақтай Кезер» деген атпен ұсынады. Бұл аңыздың да мазмұны жоғарыдағымен ұқсас (Радлов, 1866: 170). Аңыздың мазмұнындағы бөжелген өзеннен маңайындағы халық зардап шегетініне сүйенсек, Сартақпайға «кесерді» жалғауының себебі де белгілі сияқты. «Кесер» сөзі қазақ тілінде бүлдіруші, содыр мәндес болып келіп, «кесірі тию» сияқты сөз тіркестерін құрайды. Бұл тұрғыдан қарағанда, аңыз мазмұны екі түрлі сипатта. Біріншісі, суды бөгеу арқылы маңайындағы ел су астында қалуы мүмкін; екіншісі қуаңшылықтан тарыққан халыққа жаңбыр тоқтату мақсатында тау көтеру болып отыр.

«Сарбас» пен «Сартоқай» немесе «Сартолағай», «Сартақпай» ұғымдарының да өзара жақындығы бар екенін де аңғаруға болады. «Толгой» моңғол тілінен аударғанда «бас» деген ұғымды білдіреді (Лувсандэндэв, Цэдэндэмба, 2001: 949). «Толгой» сөзін «сарбас» дегендегі «бас» сөзінің орнына қолдансақ, «Сартолгой» болып шығады. «Сарытолгой» немесе «Сартолгой» деген жер-су атаулары Шығыс Қазақстан аумағында ұшырасады. Қазақ ертегілеріндегі тау көтеретін «толағай» алып туралы бірнеше аңыз да бар. Біздіңше, моңғол тіліндегі «Толгой» қазақшаланып «Толағай», «тоғай», «тоқай» деп өзгерген болуы мүмкін. Белгілі филолог, ғалым Рәбиға Сыздықова «Сөздер сөйлейді» атты зерттеу еңбегінде «толағай» сөзін талдап, бірнеше мағына беретінін атап өтеді: «ТОЛАҒАЙ» Махамбеттің атақты «Ереуіл атқа ер салмай» деген өлеңінде:

Темір қазық жастанбай,

Қу толағай бастанбай, –

деген тармақтарда кездесетін «толағай» сөзі ақын жинақтарында да, мектеп оқулықтарында да «бас» деп түсіндіріліп жүр. Бұл – біршама дұрыс түсінік. Толағай таза түркі (қазақ) сөзі емес, ол – не түркі-моңғол тілдеріне тән, не тек моңғол тілдеріне тән. Қалмақ тілінде толһо – «бас» (Сыздықова, 1994: 152) деп атап өтеді. Бұны нақтылау үшін «Ер Қосай» жырындағы:

Ер-тоқымын жастанып:

Қу толағай бастанып», –

(Сыздықова, 1994: 152) деген жолдары арқылы алғашқы мағынаның дұрыстығын топшылайды. Сонымен қатар «толағай» сөзінің «тақыр», «қу тақыр» мағыналарымен қатар қолданылатынын айтып өтеді.

Семейлік өлкетанушы А. Белослюдовтың жинақтарында руы Абақ керей Шеруші ұзынмылтық атасынан тарайтын 55 жастағы Шуюмбек (Шойынбек, Сүйінбек – авт.) Төлепов деген адамнан жазып алған мынадай аңыз кездеседі: «Әкесі мен ұлы Ертісті бөгеу үшін тауды көтеріп алып келеді. Түнде, әкесі ұйықтап жатқан кезде ұлы ұрланып әйеліне кетеді. Таңертең тауды көтеріп ары қарай әкетейін десе, ұлы көтере алмайды. Сонда әкесі тыңдамағаны үшін ұлын өлтіреді. Тау сол қалпында жазықта қалады» (Белослюдов, 2006: 27), (Белослюдов, 1915: 8).

Осыдан ертеректе кездесетін аңызда Зайсан көлі маңындағы жазықтықтағы Қалмы-тологой (кейіндері «қалмақ-толағай» деп аталды) деген жартасты тауды Сартақпай көтергені туралы айтылады (Персонаж Нарань-Гэрэлъ, 1892: 79). Ал Капитан Унковскийдің жазбаларында (1722-1724 жж.) төлеңгіттердің хабаршысынан жазып алған «Саптартай» туралы аңызы «Голма-тологой» (қалмы-тологой) деген Ертістің маңында (100 верст) сайдағы кездесетін жартасты тау туралы айтылады. Бұл аңыздың мазмұны жоғарыдағыға ұқсайды (Унковский, 1887: 197).

Аңыздарға қарағанда Сартақтай немесе Сартоқай туралы аңыз арқау болған оқиға жоңғар шапқыншылығынан бұрын болғанын білдік. Рашид-ад-дин Жошының үлкен ұлы Орданың қоңыраттан алған әйелінен Сартақпай (Сартақай немесе Сартақтай) атты баласы болғанын атап өтеді (Сборник материалов..., 1941: 92-93). Бұл дерек бойынша Сартоқай атты тұлға Алтын Орда кезінде өмір сүрген болып отыр. Онда Сартоқай, Шыңғыс әулетінен тарайтынын ескерсек, біз келтіріп отырған аңыздармен байланысы жоқ, тек Сартоқай атауының моңғол-түркі тілдеріне жататынын байқауға болады.

Сартақтай туралы аңыздың қазақтарда да кездесетіні туралы Потаниннің еңбектерінен де байқаймыз (Потанин, 1916: 66, 188). Осыған ұқсас қазақ аңыздарында тау көтеретін алып «Толағай» батыр туралы бірнеше нұсқасы кездеседі. Аңыздарға толық тоқталғанды жөн көрдім. Аңыздың бір нұсқасы Сартақпаймен мазмұндас келеді. Онда: «Бұрынғы заманда бір үлкен алып бар екен. Бұл алыптың екі баласы болыпты. Кіші баласы Ертістің суына шомылып жүріп, суға кетіпті. Алып үлкен баласымен қанша дамыл

таппай, қиналып іздесе де, баласының сүйегін таба алмапты. Сонда алып Ертісті бөгеуді ойлап, баласын ертіп алып, Тарбағатай тауларына келіпті. Бұл тауларда бұлар Толағайды иығына көтерісіп, өздерінің ойлағанын орнына келтіруге Ертіске қарай жүріпті. Жол үстінде бұлар Қалба тауының етегіндегі өздерінің үйлеріне қонуға тоқтапты. Әкесі баласына айтыпты: «Бүгін сен жалғыз жат. Қатыныңмен жолықпа», – депті. Баласы әкесінің өсиетін тыңдамаған себептен таңертең әкесіне қолғабыс қыла алмай, Толағайды Ертіске шейін апара алмапты. Әкесі қайғыланып, Толағайды Қалба тауларында тастап кетіпті» – дейді (Толағай (1-нұсқа). Бабалар сөзі: 2011. Т. 78: 188). Бабалар сөзінің осы жинағында бұл аңызды О.Әлжанов елаузынан жазып алып, «Далауалаяты газетінің» 1894 жылғы 29-санында жариялаған («Дала уалаятының...», 1989: 576-577). Аңыздың ерекшелігі алыптың екі баласы болуында. Г.Н. Потанин жазбаларында және шежірелерде Абақ керейдің ішіндегі Жастабан мен Сарбас аталары бір туысқан екенін, олардың арғы атасы Сартоқай екенін атап өтуінде байланыс бар сияқты.

Осы аңыздың екінші нұсқасында: «Бұрынғы өткен заманда, апайтөс Арқаның бел ортасында бір қауымдық жұрт өмір сүріпті. Жағалары жайлауда, жандары рахатта, тамаша ғұмыр кешіпті. Шұрайлы жерден қоныс алған, малға да, жанға да бай өлкенің тұрғындарында: «Бізде барлығы да бар. Бірақ сол мал-жанды қорғайтын батырымыз болса екен» деген бір ғана армандары болыпты. Күндердің күнінде бір отбасында алтын айдарлы алып бала дүниеге келіп, ел-жұрты болып үлкен той жасайды. Сол нәресте жыл санап емес, күн санап ержете бастайды. Туған-туысқандары да көркейіп келе жатқан баланы өз атымен атамай, көз тимесін деп, Толағай дейтін болыпты. Сөйтіп, баланың аты «Толағай» атанып кетеді. Күндердің бір күнінде жер қуаңшылық тартып, жаңбыр болмай, ел күйзеліске ұшырайды. Халықтың басына түскен ауыртпалық Толағайды да қатты мазалапты. Сонан бері Толағай Дана деген қарт ақсақалға барып, ақыл сұрапты. Сонда қарт айтқан екен: «Қарағым, Толағай, біздің жеріміз жазық, бұлт үйіріліп тоқтайтын тауы жоқ. Жаңбырдың болмауы сол себептен», – дейді. Толағай айтқан екен: «Ата, сіз рұқсат етсеңіз, мен барып, бір жерден тауды арқалап, алып келсем болмай ма?», – дейді. Сонда қарт айтқан екен: «Шырағым, Толағай, еліңді ойлап егіліп тұрсың-ау! Тау арқалап әкелу оңай болмас, дегенмен ондай талабың болса, оңтүстік өлкеде Алатау деп аталатын алып таулардың ақсақалы бар, рұқсатты сонан сұрарсың», – деп батасын береді. Сөйтіп,

тауды арқалап әкелуге сайланған Толағай сапарға шығыпты. Арада ай өтеді, жыл өтеді. Бір күндері ақ басты Алатауға жетіп, «Ассалаумағалейкум!» – деп сәлем беріпті, өзінің талап-тілегін айтыпты. Маңғаз Алатау талапты ерте зор қошемет көрсетіп, етегінде орналасқан бала тауды Толағайға арқалатып қоя береді. Алғашқыда аяғын ширақ басқанымен иығына түскен салмақ еңсесін езіп, бірте-бірте әлсірете бастайды. Арада көп уақыттар өтеді. Арқасында тау, әлсіреген, қансыраған Толағай елінің шетіне іліге бере тізесі бүгіліп, құлап түседі де ұйқыға кетеді. Арқасындағы тау болса батыр жігіттің үстінен басып қалыпты. Сонан сол Толағай күні бүгінге дейін тау астында ұйықтап жатыр дейді. Ал жаңағы бала тауды ел «Толағай» деп атап кетіпті», – дейді (Толағай (2-нұсқа). Бабалар сөзі, 2011. Т. 78: 194). Бабалар сөзінің осы жинағында бұл аңыз туралы ақпарат беріп өтеді. ӘӨИ қолжазба қорының 1200-бумасында сақталған туындыны (44-45, 66.) жинап, тапсырғандар: Б.С. Рахимов, М.І. Әбдуов. Ақсу-Аюлы кентінің тұрғыны М.Сатыбалдиннен жазып алған ҚарМУ-дың студенті А.Айнабаева. Толағай – қазіргі Қарағанды облысы, Шет ауданына қарасты Ақшатау кенті мен Ақсу-Аюлы кентінің орта тұсында, жазық далада орналасқан, қос өркенші тау. Екі шақырымдай жерде «Бала Толағай» деп аталатын төбе бар. Аңызда кездесетін «Дана қарт» Керей руының Дана биі болуы да мүмкін. Алатауды мекендеген үйсін елі мен Абақ керейлер арасында туыстық байланыс бар екенін ресей зерттеушілері Н.А. Аристов, Г.Н. Потанин, И.Г. Андреевтер ғана емес, Ш.Құдайбердіұлы, А.Сейдімбек те айтады. Жазушы ғалым, А.Сейдімбек Дана би Керейдің немересі екенін айтады (Сейдімбек, 2008: 728).

1866 жылы 30 тамызда Көкпекті округін басқаруға жіберілген Н.А. Абрамовтың хатында оған Абақ керейлердің сұлтаны Дачан-Сұлтан жолығып, керейлердің жартысы Ресей бодандығын қабылдағысы келетінін жеткізеді. Олардың қазіргі басшысы Әжі Көгедеев екенін, 12 Абақ керейдің негізгі рулары: Абақ-керей, Жәнтекей, Жәдік, Қарақас, Шыбарайғыр, Ителі, Сары-Тоғай, Шеруші, Молқы, Шимойын, Көнсадақ, Бек-назар сияқты рулардан тұратынын, шамамен 10 мың үй болатынын атап өтеді (Киреевские киргизы..., Том XI., 1875: 155). Н.А. Абрамовтың жеткізген дерегіндегі Сары-Тоғай деп отырған Сартоқай болуы мүмкін.

Сартоқай атауымен аталатын жер-су атаулары Орта Азияда кең таралған. Тәжікстанның Ходжент аймағында Сырдария өзенінің жағасында Сартуқай деген ауыл орналасқан (<http://tojiston.ucoz.ru/>

Облыс, уезд	Болыс	Шаруашылық ауыл	Қыстау басшысы ақсақалының аты	Орналасқан жерінің атауы	Руы	Су көзінің түрі және атауы	Жылы
Семипалатинск (Семей) облысы, Зайсан уезі	Кендірлік болысы	№ VII		Сартолоғай	Жантекей Түкібай	Қар	1900
	Хабар-асу болысы	№ IV		Сары-Толоғай	Саме-тей	Қар	1900

Кесте 1. Қазақ жер пайдалану материалдары бойынша

index/dekhai_sartukaj/0-199). Қырғызстанның Ыстықкөл облысы, Түп ауданы, Сан-Таш ауылдық округінде Сары-Толағай, «Сары-Телегей» (қырғызша Сары-Төлөгөй) деген ауыл атауы бар. Шығыс Қазақстандағы Маңырақ жотасы, Үйдене өзенінің жоғарғы ағысына қарай Сауырға жақын жағында 1750 м. Сартақпай биіктігі, Чарбас (Сарбас) 2050 м. биіктігі деп аталатын жерлер кездеседі (Сапожников, Шишкин, 1918: 18). Ақжал өзені созылып Сартологой жоталарына тіреледі» (Сапожников, Шишкин, 1918: 83).

«Сартологой» биіктігі Қайшы және Дебіске өзенді жазығының аралығында Тарбағатайдың солтүстік бөлігінде орналасқан (Поездка по..., 1864: 115).

Қытай Алтайында Сартоқай (Sha-erh-t'o-hi (46°12' 0» N, 89° 52' 0» E) деген жер атауы (тау болуы мүмкін) кездеседі.

Сібір әскери-топографиялық бөлімінің Штаб-капитаны С.Т. Мирошниченко 1868 жылдан бастап, 1907-1922 жж. жасаған Семей облысының карта-сындағы жер-су аттарында Шілікті болысына жақын жерде «Сартоқай» (Ряд I. Лист 0. Семипалатинская область, Зайсанский уезд), Сарытоогой (Ряд I. Лист 2'. Семипалатинская область, Зайсанский уезд) сияқты атаулар кездеседі (<http://geoportal.rgo.ru/>

catalog/topograficheskie-karty/tomskaya-guberniya-i-semipalatinskaya-oblast-po-granice-s-mongoliey-m?page=0%2C4&tiles=1). Ал, осы жер-су атаулары Қазақ жер пайдалану материалдарында айтылады. (Материалы по киргизскому землепользованию. Т. 8. Семипалатинская область: Зайсанский уезд. 94, 202).

Қорыта келгенде, қазақтың айбынды батырларының бірі болған Сартоқай батыр жоңғар шапқыншылығынан бұрын өмір сүрген тұлға. Сарбас шежіресінде Сартоқай атты адам аты кездеспейді. Бірақ, Г.Н. Потанин Сартоқай Сарбастың арғы атасы дегенін және Сарбас шежіресі қазірге дейін 21 атадан тұратынын ескерсек, батыр шамамен 15-16 ғғ. өмір сүрген деп болжауға болады. Қатын өзені, Ертіс өзені, Сауыр-Тарбағатай таулары, Алтай, Моңғолияның Хобда аймағынан Сарыарқаға дейінгі аралықта кездесетін Сартоқай туралы аңыздар бір мазмұндас болып отыр. Осыған қарағанда, аңыздағы кейіпкер әр жерлерде ерлік жасаған немесе нақты бір ортадан тараған тұлға. Сарбас пен Сартоқай бір адам болуы да мүмкін. Оны алдағы зерттеулер көрсетеді. Батыр туралы деректердің аздығын ескерсек, кешенді ізденіс жұмыстарын жүргізу маңызды болып табылады.

Әдебиеттер

Бабалар сөзі: Жүз томдық. – Астана: Фолиант, 2006. Т. 79: Шежірелік дастандар.

Белослюдов А.Н. Сказания и сказки казахов. О горе Сартулогой // Записки Семипалатинского подотдела Западно-Сибирского отдела Императорского Русского географического общества. Вып. 10. – Семипалатинск, 1915.

Белослюдов А.Н. Сказания и сказки казахов. О горе Сартулогой // XIX ғ. аяғы мен XX ғ. басындағы Семей өлкетанушыларының еңбектері (қазақ этнографиясының кітапханасы, 45-ші том). – 2006.

Гуркин Гр. Алтайские сказания о Сартакпай (Сартактай) // Записки Западно-Сибирского отдела Императорского Русского географического общества. Т. 38. – Омск, 1916 – 146 с.

Ілиясұлы Ж. Қызыр дарып, бақ қонған аруақты батыр // Абақ Керей – Сарбас шежіресі. 2014 – 377 б.

Карта местности на Google map (Республика Таджикистан. г. Худженд): http://tojkiston.ucoz.ru/index/dekhai_sartukaj/0-199

Карта. Томская губерния и Семипалатинская область по границе с Монголией Масштаб: 1:126 000. <http://geoportal.rgo.ru/catalog/topograficheskie-karty/tomskaya-guberniya-i-semipalatinskaya-oblast-po-granice-s-mongoliiy-m?page=0%2C4&tiles=1>. Сибирский военно-топографический отдел 1907-1922 гг.

Керей шежіресі // Бабалар сөзі: Жүз томдық. – Астана: Фолиант, 2006. Т. 32: Шежірелік дастандар. – 281 б.

Киреевские киргизы Сибирского ведомства. (Из письма д.чл. Н.А. Абрамова к секретарю Общества, из г. Кокпекты, от 30-го августа 1866 г.) // Известия Императорского Русского Географического общества. Том XI. С-Петербург, 1875 – 155 с.

Легенды. Истребление шаманов. Сартактай Кээр // Записки Западно-Сибирского отдела Императорского русского географического общества. Кн. 37. – Омск, 1915 – 242 с.

Лувсандэндэв А., Цэдэндамба Ц. (общ. ред.) Большой академический монгольско-русский словарь в четырёх томах (с отображением слов на классическом монгольском письме). Отв. ред. Г.Ц. Пюрбеев. – Москва: Институт языкознания РАН, Academia, 2001. – 2005 с. – ISBN 587444047X. – 949 с.

Материалы по киргизскому землепользованию, собранные и разработанные экспедицией по исследованию степных областей Т. 8. Семипалатинская область: Зайсанский уезд: спец. часть (с нормами киргиз. землепользования и общие стат. табл. – СПб., 1909 (2016). – VIII, 202, 458, 25, 45, 167 с., табл., 1 л. карт

Персонаж Нарань-Гэрэл // Этнографическое обозрение. Кн. 15, №4. – Москва, 1892 – 79 с.

Поездка по Восточному Тарбагатаю летом 1864 г. «Записки Русск. Геогр. общ-ва», 1864-115 с.

Потанин Г.Н. Громовник по поверьям и сказаниям племен Южной Сибири и Северной Монголии // Журнал Министерства народного просвещения. Часть ССХІХ – 1882. – 161 с.

Потанин Г.Н. Казак-киргизские и алтайские предания, легенды и сказки. С примечаниями автора и указатель собственных имен, составленным А.Н. Смольовичем // Живая старина : Период. изд. Отделения этнографии Имп. рус. геогр. о-ва. Год 25. 1916. Вып. 2/3 – 66, 188 с.

Потанин Г.Н. Очерки Северо-Западной Монголии. Санкт-Петербург., Издательство: Выпуски 1, 3 – Типография В. Безобразова и Комп. (СПб); Выпуски 2, 4 – Типография В. Киришаума (СПб), 1881-1883.

Потанин Г.Н. Очерки Северо-Западной Монголии. Санкт-Петербург., Издательство: Выпуски 1, 3 – Типография В. Безобразова и Комп. (СПб); Выпуски 2, 4 – Типография В. Киришаума (СПб), 1881-1883 – 286 с.

Потанин Г.Н. Этнография Алтая // Этнографическое обозрение. Кн. 70/71, №3/4. – Москва, 1907 – 159 с.

Радлов В.В. Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Дзунгарской степи. Ч. 1: Поднаречия Алтая: алтайцев, телеутов, черновых и лебединских татар, шорцев и саянцев. – Санкт-Петербург, 1866 – 170 с.

Сапожников В. В., Шишкин Б. К. Растительность Зайсанского уезда. Исследования 1914 года. – Томск, 1918.

Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды, том II. Извлечения из персидских сочинений, собранные В. Г. Тизенгаузеном. М.-Л. АН СССР. 1941 – 92-93 бб.

Сейдімбек А. Қазақтың ауызша тарихы: Зерттеу. – Астана: Фолиант, 2008. – 728 б.

Сыздықова Р. Сөздер сөйлейді (Сөздердің қолдану тарихынан), 2-басылуы. – Алматы, «Санат», 1994 – 152 б.

Толағай (1-нұсқа). Бабалар сөзі: Жүзтомдық. – Астана: «Фолиант», 2011.Т. 78: Қазақ мифтері. – 188 б.

Толағай (2-нұсқа). Бабалар сөзі: Жүзтомдық. – Астана: «Фолиант», 2011.Т. 78: Қазақ мифтері. – 194 б.

Унковский И.С. Посольство к Зюнгарскому Хун-Тайчи Цэван Рабтану капитана от артиллерии Ивана Унковского и путевой журнал его за 1722-1724 годы. – СПб., 1887 – 197 с.

Яданова К.В. Предания теленгитов долины эре-чуи // Вестник Калмыцкого института гуманитарных исследований РАН № 4 2013 – 90 с.

References

Babalar sózi: Júz tomdyq. – Astana: Foliant, 2006. T. 79: Shejirelik dastandar.-34 b

Beloslúdiv A.N. Skazania i skazki kazahov. O gore Sartylogoi [Tales and tales of the Kazakhs. About the mountain Sartylogoi] // HñH ғ. aiaғы мен HH ғ. basyndaғы Semei ólketanýshylarynyñ eñbekteri (qazaq etnografiasynyñ kitaphanasy, 45-shi tom). – 2006 – 27 s.

Beloslúdiv A.N. Skazania i skazki kazahov. O gore Sartylogoi [Tales and tales of the Kazakhs. About the mountain Sartylogoi] // Zapiski Semipalatinskogo podotdela Zapadno-Sibirskogo otdela Imperatorskogo Rýsskogo geograficheskogo obshestva. Vyp. 10. – Semipalatinsk, 1915 – 8 s.

Ceidibek A. Qazaqtýñ aýyzsha tarihy [Oral history of the Kazakhs] : Zertteý. – Astanf: Foliant, 2008. – 728 s.

E. Karta.Tomskaya guberniya i Semipalatinskaya oblast' po granitse s Mongoliiyey M 1:126 000 [Map. Tomsk province and Semipalatinsk region along the border with Mongolia M 1:126,000.]<http://geoportal.rgo.ru/catalog/topograficheskie-karty/tomskaya-guberniya-i-semipalatinskaya-oblast-po-granice-s-mongoliiy-m?page=0%2C4&tiles=1> Сибирский военно-топографический отдел 1907-1922 гг.

Iadanova K.V. Predania telengitov doliny ere-chýi [The betrayal of the Telengit valleys is great] // Vestnik Kalmyskogo institýta gýmanitarnyh issledovani RAN № 4 2013 – 90 s.

J. Gýrkin Gr. Altaiskaia skazania o Sartakpai (Sartaktai) [Altai tales about Sartakpay (Sartaktai)] // Zapiski Zapadno-Sibirskogo otdela Imperatorskogo Rýsskogo geograficheskogo obshestva. T. 38. – Omsk, 1916 – 146 s.

Jaqypbai İliasuly. Qyzыр daryp, baq qonған arýaqty batyr [A ghostly hero who blushed and landed in the garden] //Abaq Kerei – Sarbas shejiresi. 2014 – 377 s.

Karta mestnoskiy na Google map (Respublika Tadzhikistan. g. Khudzhent):

Kerei shejiresi [Chronicles of Kerei] / Babalar sózi: Júz tomdyq. – Astana: Foliant, 2006. T. 32: Shejirelik dastandar. – 281 s.

Kireevskie kirgizy Sibirskogo vedomstva. (Iz pisma d.chl. N.A. Abramova k sekretarú Obshestva, iz g. Kokpekty, ot 30-go avgýsta 1866 g.) [Kireevsky Kirghiz of the Siberian Vedmostva. (From a letter from Dr. N.A. Abramov to the Secretary of the Society, from the city of Kokpekty, 1866. P. 155)] // Izvestia Imperatorskogo Rýsskogo Geograficheskogo obshestva. Tom XI. S-Peterbýrg. 1875 – 155 s.

Legendy. Istrebleme shamanov. Sartaktai Kezer [Fighting shamans. Sartaktai Caesar] // Zapiski Zapadno-Sibirskogo otdela Imperatorskogo rýsskogo geograficheskogo obshestva. Kн. 37. – Omsk, 1915 – 242 s.

Local map on Google map (Republic of Tajikistan. Khujent) :http://tojkiston.ucoz.ru/index/dekhai_sartukaj/0-199

Lývsandendev A., Sedendamba S. (obsh. red.) Bolshoi akademicheski mongolsko-rýsski slovar v chetyróh tomah (s otobrajeniem slov na klassicheskom mongolskom pisme).

[Large academic Mongolian-Russian dictionary in four volumes (with the display of words in classical Mongolian writing)] Otv. red. G.S. Púrbeev. – Moskva: Institýt iazykoznania RAN, Academia, 2001. – 2005 s. – ISBN 587444047X.-949 s.

Personaj Naran-Gerel [Character Naran-Gerel] // Etnograficheskoe obozrenie. Кн. 15, №4. – Moskva, 1892 – 79 s.

Poezdka po Vostochnomý Tarbagatay letom 1864 g. [Trip to East Tarbagatay in the summer of 1864] «Zapiski Rýssk. Geogr. obsh-va», 1864-115 s.

Potanin G.N. Etnografia Altaia [Ethnography of Altai] // Etnograficheskoe obozrenie. Кн. 70/71, №3/4. – Moskva, 1907 – 159 s.

Potanin G.N. Gromovnik po poverám i skazaniam plemen Iýjnoi Sibiri i Severnoi Mongoliu. [Thunderbolt on the beliefs and tales of the tribes of Southern Siberia and Northern Mongolia] // Jýrnal Ministerstva narodnogo prosveshenia. Chast CCCIX – 161 s.

Potanin G.N. Kazak-kirgizskaia i altaiskaia predania, legendy i skazki. S premecheniami avtora i ýkazatel sobstvennyh imen, soslavitennym A.N. Smoilovichem [Cossack-Kyrgyz and Altai legends, legends and tales. With the author's remarks and an index of proper names, exiled by A.N. Smoylovich] // Jvaia starina : Period. izd. Otdelenia etnografi Imp. rýs. geogr. o-va. God 25. 1916. Vyp. 2/3 – 66, 188 s.

Potanin G.N. Ocherki Severo-Zapadnoi Mongoliu. [Essays on Northwest Mongolia] Sankt – Peterbýrg., Izdatelstvo: Vypýski 1, 3 – Tipografia V. Bezobrazova i Komp. (SPb); Vypýski 2, 4 – Tipografia V. Kirshbayma (SPb), 1881-1883-5-6 ss.

Potanin G.N. Ocherki Severo-Zapadnoi Mongoliu. [Essays on Northwest Mongolia] Sankt – Peterbýrg., Izdatelstvo: Vypýski 1, 3 – Tipografia V. Bezobrazova i Komp. (SPb); Vypýski 2, 4 – Tipografia V. Kirshbayma (SPb), 1881-1883-286 s.

Radlov V.V. O brazsy narodnoi literatýry túrkskih plemen, jivýshih v Iýjnoi Sibiri i Dzýngarskoi stepi. Ch. 1 : Podnarechia Altaia: altaisev, teleytov, chernovyh i lebedinskih tatar, shorsev i saiansev. [Examples of folk literature of the Turkic tribes living in southern Siberia and the Dzungarian steppe. Ch. 1: Remarks of Altai: Altai, Teleutov, Black and Lebed Tatars, Shorts and Sayants] – Sankt-Peterbýrg, 1866 – 170 s.

Rastitelnost Zaisanskogo ýeza issledovanie 1914 g. [Tekst] / Sapojnikov V.V., – Tomsk, 1918.-83 s.

Rastitelnost Zaisanskogo ýeza issledovanie 1914 g. [Vegetation of the Zaysan district study in 1914] [Tekst] / Sapojnikov V.V., – Tomsk, 1918.-18 s.

Sbornik materialov, odnosáshsá k istorii Zolotoi Ordy, tom II. Izvlechenia iz persidskih sochineni, sobrannye V. G. Tizengaýzenom. [Collection of materials related to the

history of the Golden Horde, volume II. Extracts from Persian Writings Collected] M.-L. AN SSSR. 1941 – 92-93 ss.

Syzdyqova R. Sózder sóileidi (Cózderdiń qoldaný tarihy) [Speaks words (from the history of the use of words)], 2-basylyýy. – Almaty, «Sanat», 1994 – 152 s.

Syzdyqova R. Sózder sóileidi (Cózderdiń qoldaný tarihy), 2-basylyýy. – Almaty, «Sanat», 1994 – 152 s.

Tolaǵai (1-nusqa). [Tolagai (version 1)] Babalar sózi: Júztomdyq. – Astana: «Foliant», 2011. T. 78: Qazaq mifleri. – 188 s.

Tolaǵai (2-nusqa). [Tolagai (version 2)] Babalar sózi: Júztomdyq. – Astana: «Foliant», 2011. T. 78: Qazaq mifleri. – 194 s.

Ýnkovski I. S. Posolstvo k Zúngarskomý Hýn-Taichji Sevan Rabtaný kapitana ot artilleru Ivana Ýnkovskogo i pytevoi jýrnal ego za 1722-1724 gody [Embassy to the Zyungar Hun-Taichzhi Tsewang Rabtan of the artillery captain Ivan Unkovsky and his travel log for 1722-1724]. – SPb., 1887 – 197 s.

Sartakpay, Sartaktay, Sartakpan, Sarbas.

Толегенулы К.¹, Куркеев Е.М.²

¹ Историко-культурный музей-заповедник Бозок, г. Нур-Султан, Казахстан

² Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан, Казахстан
e-mail: tkazhymurat@mail.ru

БАТЫР САРТОКАЙ

В истории Казахстана немало героев, совершивших великие дела, но еще не изученных до конца. О многих из них информация передовалась из уст в уста и дошла до нас через легенды, а о некоторых – фактами, один из них – Сартокай батыр. «Сартокай!» стало девизом (уран) племени Сарбасов в роде Абак Керей. Предлагаемая статья – одно из первых исследований о батыре. Были собраны различные данные о герое и проведен сравнительный анализ.

Первые сведения о герое были получены из дневников и трудов российских путешественников, таких как Г.Потанин, Г.Е. Грумм-Гржимайло, Ю.А. Сосновский, основанных на рукописях и экспедициях.

Ключевые слова: Абак керей, Сартокай батыр, Талагай, Сартакпай, Сарбас.

Tolegenuly K.¹, Kurkeev E.²

¹ Historical and cultural Museum-reserve Bozok, Nur-Sultan, Kazakhstan

² L.N.Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan
e-mail: tkazhymurat@mail.ru

SARTOKAY BATYR

There are many heroes in Kazakh history who have done great deeds, but have not been fully studied yet. Many of them have become legends, and some have become facts. One of them is Sartokai batur, the motto of the Sarbas tribe in Abak Kerei. This article is one of the first studies about this hero. It collected various data about the hero and made a comparative analysis.

The first information about the hero was obtained from Russian documents. For this purpose, works of traveling scholars such as G.N. Potanin, G. E. Grumm-Grzhimailo, Y.A. Sosnovsky, based on manuscripts and expeditions, were used.

Keywords: Abak kerey, Sartokai batur, Tolagai, Sartakpay, Sarbas.

Жұмыс Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі Ғылым комитетінің қаржыландыруы бойынша № BR06449588 «Сакральные пространства в современной культуре Казахстана: традиции и новации» жобасы аясында орындалды.

ӘӨЖ 911.3:61

<https://doi.org/10.47500/2020.v02.i2.17>

Тоқпанов Е.А.¹, Ботбаев А.К.²

¹ I. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ., Қазақстан

² Тараз инновациялық-гуманитарлық университеті, Тараз қ., Қазақстан
tokpanov60@mail.ru

АЛМАТЫ ОБЛЫСЫНДАҒЫ ҚОЛА, ЕРТЕ ТЕМІР КЕЗЕҢДЕРІНІҢ ЕЖЕЛГІ «ШЕҢБЕРТАС (ҚАЛАҚАЙ)» ОБСЕРВАТОРИЯСЫНЫҢ СОЛЯРЛЫҚ БЕЛГІЛЕРІНІҢ ҒЫЛЫМИ-ТАНЫМДЫҚ МАҢЫЗЫ

Мақалада Қазақстан Республикасының бірінші президенті, Н.Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласында баса назар аударған қола, сақ, түркі кезеңдерінен бастау алатын Жетісу өңіріндегі сирек кездесетін солярлық белгі болып табылатын аспан кеңістігін бақылау, ғибадатхана қызметтерін атқарған киелі орындардың бірі ежелгі «Шеңбертас (Қалақай)» обсерваториясының орналасу ерекшеліктері, еліміздің өткен тарихын зерделеудегі алатын орны қарастырылған.

Аталған тақырыптың өзектілігін сакралды нысан ретінде қорғау, еліміздің егемендігіне, салт-дәстүріне қатысты, солярлық белгінің алатын орнына қатысты мәліметтердің аздығы айқындайды.

Түйін сөздер: киелі орын, Шеңбертас, солярлық белгі, табиғи обсерватория, мегалит, сакралды туризм.

Кіріспе

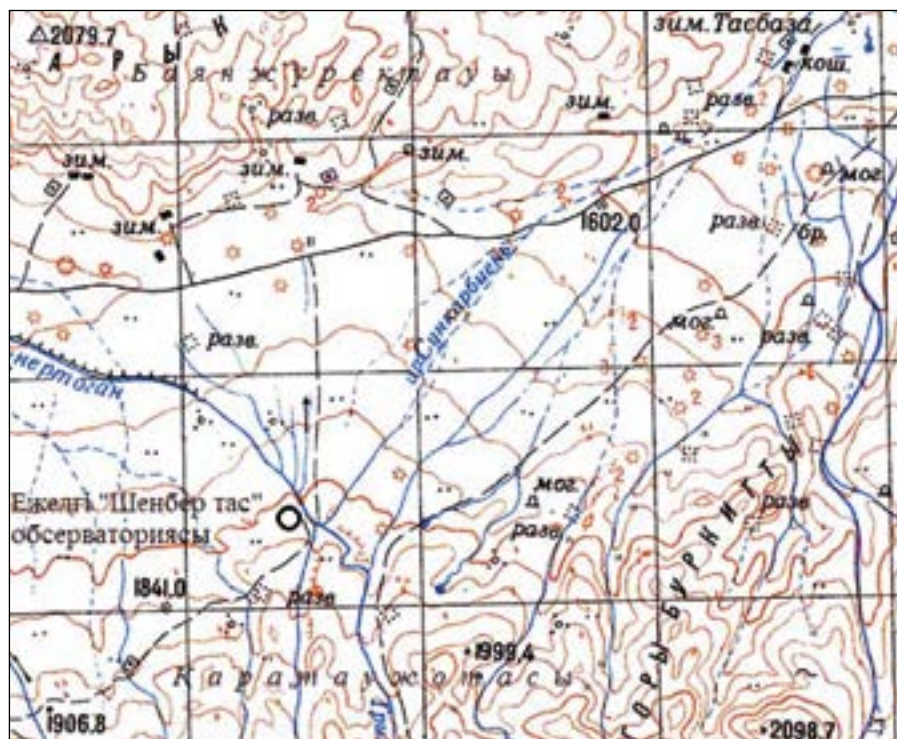
Алматы облысы аумағындағы қола, сақ, түркі кезеңдерінде әртүрлі жыл маусымдарында аспан денелерін бақылау, кеңістікте бағдарлау қызметін атқарған сирек кездесетін бірегей палеомәдени киелі орындардың бірі Қапал ойысындағы солярлық белгі қатарына жататын ежелгі «Шеңбертас (Қалақай)» обсерваториясы.

Қазіргі кезеңде жойылу қаупі төнген бірегей киелі орынды зерттеп, зерделеу Н.Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласында баса назар аударған киелі орындардың кеңістіктік таралу заңдылықтарын, егемендігімізді айшықтайтын мемлекеттік рәміздеріміздегі солярлық белгілердің қола, сақ, түркі кезеңінен бастау алатынын анықтауға, жас ұрпақты отансүйгіштікке

тәрбиелеуге мүмкіндік береді (Назарбаев, 2017; Назарбаев, 2018).

Бастапқы мәліметтер мен зерттеу әдістері

Алматы облысындағы ежелгі киелі орындардың қатарына жататын «Шеңбертас (Қалақай)» обсерваториясын зерттеу мақсатында 2017-2020 жылдар аралығында үш зерттеу экспедициясы ұйымдастырылып, Шеңбертастың өлшемдері, көкжиектің негізгі бағыттарын анықтауға мүмкіндік беретін құрылысының ерекшеліктері, солярлық белгі ретіндегі танымдық маңызын анықтау жұмыстары жүргізілді. Зерттеу барысында салыстырмалы талдау, жинақтау, бағалау әдістері қолданылды.

Сур. 1. Ежелгі «Шеңбертас (Қалақай)» обсерваториясы орналасқан аумақтың картасы

Сур. 2. Баянжүрек және Қаратау жоталарының аралығында Күреңбел ойысындағы қола, ерте темір дәуірінде ежелгі ғибадатхана астрономиялық бақылау нысаны қызметін атқарған «Шеңбертас» обсерваториясы

Нәтижелер мен талқылаулар

Қола, сақ, түркі кезеңдерінен бастау алатын аспан кеңістігін бақылау, ғибадатхана қызметтерін атқарған Жетісу өңіріндегі сирек кездесетін солярлық белгі болып табылатын киелі орындардың бірі ежелгі «Шеңбертас (Қалақай)» обсерваториясы. Ол Баянжүрек (279 м) тауы мен Қаратау жотасының (3289 м) аралығындағы Күреңбел ойысында теңіз деңгейінен 1830 м биіктіктегі Сұңқарбүйен өзенінің сол жақ жағалауында орналасқан (Сур. 1).

Нысанның географиялық координаты 45° 06' с.е. 79° 18' ш.б.

Жетісу Алатауының Қаратау жотасынан басталатын Сұңқарбүйен өзенінің сол жақ жағалауында диаметрі 90 м болатын қола, сақ, түркі кезеңдерінде астрономиялық бекет, ғибадатхана қызметтерін атқарған тас шеңбер. Ашық аспан астындағы табиғи ғибадатхана қызметін атқарған ежелгі обсерваторияның тура ортасында алапат сел ысырып әкелген биіктігі 2,5-3 м болатын үлкен қойтас жатыр. Ал оның айналасына көлденең қимасының өлшемдері 50-100 см асатын ірі және орташа малта тастардан тұратын шеңбер және ортасындағы үлкен тас арқылы кеңістіктің төрт бағытына (солтүстік, оңтүстік, батыс, шығыс) бағытталған тастан қаланған сызық бар (Сур. 2).

Ежелгі «Шеңбертас кешенінің» атауы ортасында Қаратау жотасының беткейінен алапат сел ысырып

әкелген биіктігі 3-3,5 м болатын гранит тастың айналасы малта тастармен қоршалған шеңбердің және кеңістіктің негізгі төрт бағытын көрсететін солярлық белгінің болуына байланысты қойылған (Байпақов, Таймағамбетов және т.б., 2006).

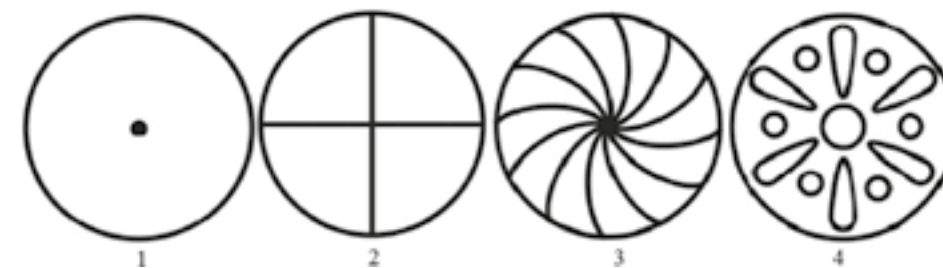
Ежелгі Шеңбертас кешеніндегі солярлық белгілердің мәні

Әртүрлі халықтарда Күнді бейнелейтін шеңбер солярлық белгі деп аталады. Ол дүние жүзінің көптеген халықтарына тән (Сур. 3).

Олардың қатарына ортасында бір нүктесі бар қарапайым, кеңістіктің негізгі бағыттарын көрсететін бір-бірінен перпендикуляр сызық жүргізілген кеңістіктің төрт бағытын, тұрақты қозғалысты көрсететін көп сәулелі және көркем бейнелі солярлық белгілер жатады (Сур. 4).

Солардың ішінде «Шеңбертас» обсерваториясындағы солярлық белгі ортасындағы бір нүкте арқылы бірін-бірі перпендикуляр қиып өтетін кеңістіктің төрт бағыты солтүстік, оңтүстік, батыс және шығысты көрсететін екінші солярлық белгіге жатады.

Археолог ғалымдардың Солтүстік Қазақстандағы Ботай, Орталық Қазақстандағы Беғазы-Дәндібай қоныстарында жүргізілген археологиялық

Сур. 3. Кең таралған солярлық белгілердің түрлері: 1 – ортасында нүктесі бар қарапайым солярлық белгі; 2 – кеңістіктің төрт бағытын көрсететін солярлық белгі; 3 – көп сәулелі солярлық белгі; 4 – көркем солярлық белгі.

зерттеулерінің нәтижелеріне сәйкес Күнге табыну неолит заманында пайда болған (Байпақов, Таймағамбетов және т.б., 2006; Байпақов, Подушкин, 2010).

Қапал ойысындағы, Алтынемел ұлттық табиғат бағы мен Жетісудың басқа аумақтарындағы, Беспатыр, басқа да патша қорғандарындағы шеңбер тәрізді тас бағаналы қоршаулар 2-суреттің бірінші солярлық белгісіне сәйкес келеді деген қорытынды шығардық. Біздің ойымызша ондағы солярлық белгінің ортасындағы нүкте қызметін биіктігі 5-10 м жететін ел басқарған сақ патшаларының қорғандары атқарған.

Бұдан «Есік», «Беспатыр», «Берел», «Шілікті» сияқты сақ патшаларының қорғандары жылдың әртүрлі мерзімдерінде халық тәу ететін ғибадатхана

және астрономиялық бақылаулар жүргізетін обсерватория қызметін атқарған мегалиттік кешен болған деген қорытынды шығаруға болады.

Жоғарғы тас ғасырынан қола дәуіріне өтпелі кезеңдердің өзінде Күнге табыну ежелгі дихандардың, малшылардың, аңшылардың құралдарында, тұрмыстық бұйымдарында, әдет-ғұрыптарында көрініс тапқан (Байпақов, Таймағамбетов және т.б., 2006).

Қазақстан аумағын мекендеген халықтардың солярлық белгілері негізінен адамдар мен оның тұрғын үйлерін түннің, теріс күштердің қауіп-қатерінен сақтау қызметін атқарған.

Ғылыми жазба деректер мен мәдени мұраларға жасалған талдаулар қоршаған орта жағдайларына тәуелді қола, сақ, түркі кезеңінде тәңірге табынған

Қазақстан аумағын мекендеген ежелгі халықтардың әдет-ғұрыптарында солярлық белгілер жиі кездесетінін көрсетті. Олардың қатарына көшпелі түркі халықтарына тән шаңырақ, қазақ, ноғай, қырғыз, басқа халықтардың қолданбалы өнер мұралары шеңберлі әртүрлі ою-өрнектерде жатады деген ой қорытындыларын шығаруымызға мүмкіндік берді (Сур. 4).

2 және 3-суреттерге жасалған талдаулар қола, сақ кезеңдерінде Еуразияның орталық бөлігіндегі Қазақстан аумағын мекендеген ежелгі халықтар Күнге табынып оған қатысты қарапайым шеңбер, шаңырақ, қошқар мүйізді оюлар түріндегі әртүрлі солярлық белгілер біздің салт-дәстүрімізде әлі сақталған деген ой қорытындыларын шығаруымызға мүмкіндік берді.

Айтар ойымызды егемендігімізді айшықтайтын елтаңбадағы шаңырақ түрінде бейнеленген кеңістіктің төрт бағыты мен көп сәулелі Күн кескінделген солярлық белгілер дәлелдейді. Мемлекеттік рәміздегі шаңырақ пен уық Қазақстан халқының береке-бірлігін сақтауды, шуағын шашқан Күн сәулесі біздің мәңгілік ел болуымызды көздеген.

Қола, сақ, түркі кезеңдеріндегі ежелгі обсерваториялардың қоршаған орта жағдайын зерделеп, ауа райын болжаудағы маңызы

Тарихи жазба деректерге сәйкес Қазақ даласының көшпенді тайпалары қола, ерте темір дәуірлерінен бастап аспанға, отқа, жануарларға, ата-баба аруақтарына, жауынгер батырға табыну сияқты уақыт өткен сайын жаңа ғұрыптармен толығып отырды. Күн мен ай сияқты негізгі аспан денелеріне тән жылдан-жылға қайталанатын ырғақты құбылыстарын оқып-үйрену, сонымен қатар, алыс қашықтыққа көшу, әскери жорықтар барысында «Темірқазық», «Ұшарқар», т.б. шоқ жұлдыздар арқылы кеңістікті бағдарлау, аспан денелеріне тұрақты түрде астрономиялық бақылау жүргізуді қажет етті.

Көшпелі тайпалардың мәдени-шаруашылық әрекеттері қоршаған ортаға тәуелді болғандықтан, әсіресе көктемгі, күзгі Күн теңелу, жазғы және қысқы тоқырау кезеңдерінде Күннің, Айдың, басқа шоқжұлдыздардың орнын анықтаудың маңызы зор болды (Байпаков, Подушкин, 2010).

Өздерін қоршаған басым табиғи ландшафтарға байланысты ғибадатханалар аралық мегалиттау ойыстарда («Шеңбертас»), аласа таулардың беткейлерінде немесе етегінде («Ақбауыр», «Шартас») кең таралған. Астрономиялық бекет және ғибадатхана қызметін атқарған сакралды

Сур. 4. Қазақ халқының салтында жиі кездесетін солярлық белгілер

орындарды орналастыруға геомагниттік өрістері күшті «Бекет Ата жерасты мешіті», «Үңгіртас» сияқты арнайы жерлер таңдалған.

Ежелгі «Шеңбертас» обсерваториясының солтүстік шығысында 2-3 шақырым қашықтықта Баянжүрек тауының етегіндегі қола, сақ кезеңдерінің қоныстарында қазба жұмыстарын жүргізген археолог ғалымдардың пікіріне сәйкес, көктемгі және күзгі Күн мен түн теңелуінде, «Сүмбіле» шоқжұлдызы көрінетін 11 тамызда таң алдында ерте темір кезеңіндегі жұлдызды бақылайтын адамдар шоқ жұлдыздардың орналасу ерекшеліктеріне негізделіп жылдың төрт мезгіліндегі ауа райына болжам жасаған (Самашев, 1992, Самашев, 2009).

Түркітанушы және археолог ғалымдардың еңбектеріне жасалған талдаулар Күнді төрт бөлікке бөлінген шеңбер түрінде бейнелейтін солярлық белгі ретінде тастан қаланған бұл ғажайып ғибадат орны қастерлі салт-дәстүрлер кезінде ғана пайдаланылмаған. Сонымен бірге аспан астындағы әлемді, Күннің батысы мен шығысын ғана емес, жұлдыздардың қозғалысын, Ай мен басқа да ғаламшарларды бақылауға да арналған нысан екенін көрсетті (Байпаков, Марьяшев, 2004).

«Шеңбертас» ғибадатханасындағы біз танысқан толық шеңбер мен оның құрамдас бөліктерін ерте замандағы сақ, түркі кезеңдерінде Жетісуда мекендеген халықтар аспан денелерінің орны мен қозғалысын, жылдың әртүрлі мезгілдерінде ауа райын болжау мақсатында қолданған. Мұндай ежелгі обсерваторияның арқасында алуан түрлі дәстүрлі болжам мен сәуегейлікке сеп болатын астрономиялық күнтізбе секілді жұлдызды аспанның картасы жасалуы да ықтимал. Халық арасында XX ғасырдың бірінші жартысына дейін болған жұлдыздарды бақылап болжам жасайтын адамдарды Жетісу халқы «Қырақшы» деп атаған.

Ерте темір дәуірінде Жетісу өңірін мекендеген адамдар ежелден табиғи апаттардың алдын алу үшін әрқашан назарларын аспанға аударып, ғалам кеңістігін танып-білуге ұмтылған. Оны Жер шарының әртүрлі бөліктерінде кең таралған

ерте заманның тас шеңберлі немесе бағана тасты обсерваторияларының қалдықтары айғақтайды.

Қазақстан аумағындағы астрономиялық бақылаулар қызметін атқарған Батыс Алтайдағы «Ақбауыр», Теректі әулие (орталық Қазақстан), Торғай геоглифтері (Қостанай облысы), Шалкөде өзені аңғарындағы «Шартас» (Райымбек ауданы) халық қастерлейтін киелі орындар санатына енетін ежелгі обсерваторияларға жатады.

Осы табиғи ғибадатхана қызметін атқарған мегалиттік кешенде ерте темір дәуіріндегі адамдар ауа райын болжаумен қатар Күнге, аспан денелеріне табынып тәңірден тыныштық, сыртқы жаулардан, табиғи апаттардан төнетін қауіп-қатерден сақтауды тілеп, құрғақшылық жылдары құрбандық шалып тасаттық берген (Миллер, Марсадилов, 2008).

Тәңірге табынған ерте заманда біздің жыл санауымыздан IV—III мың жыл бұрынғы неолит дәуірлерінде зиярат ететін ғибадатхана және аспан денелерін бақылайтын астрономиялық бекет қызметін атқарған ірі тастардан тұрғызылған құрылыс – мегалиттер деп аталады.

Тұсбағдар (компас) болмаған жағдайда аспан денелерінің көмегімен бағдарлауға болатынын ерте замандағы адамдар жақсы білген.

Ғылыми дәлелденген мәліметтерге сәйкес орта ендіктерде таңертеңгі 7⁰⁰ Күн шамамен шығыста, 12⁰⁰ оңтүстікте, кешкі сағат 19⁰⁰ батыста болатыны белгілі.

Жүргізілген зерттеулерге сәйкес, жазда таңғы сағат 7⁰⁰ «Шеңбертастың» ортасындағы биіктігі 2-2,5 метр болатын тастың үстінде тұрған адамның көлеңкесі оны бірін-бірі перпендикуляр қиып өтетін тас сызықтың батысында, ал күндізгі сағат 12⁰⁰ көлеңке солтүстігінде, кешкі сағат 19⁰⁰ шығысына түсетінін көрсетті.

Экспедициялық зерттеулер барысы Қапал ойысын мекендеген ежелгі халықтар кеңістіктің төрт бағытын жақсы білген деген қорытынды шығаруымызға мүмкіндік берді.

Қазақстан аумағындағы мегалиттік кешендердің ішінде ғарыш кеңістігіндегі жұлдыздардың қозғалысын бақылайтын, тас бағаналардан немесе шеңберлерден тұратын астрономиялық бекет саналатын ежелгі обсерваториялар ерекше орын алады.

Ғылыми әдебиеттерге жасалған талдаулар қола, сақ, түркі кезеңдерінде жергілікті халық ежелгі обсерваторияларды Күнге, басқа аспан денелеріне табынуды көздейтін ғибадатхана ғана емес, астрономиялық бақылаулар жүргізу, айдың, күннің тұтылуын анықтау қызметтерін де атқарған. Ғылыми жазба деректерге жасалған талдаулар Жетісу өңіріндегі ежелгі шеңберлі обсерваторияларға тән бірнеше белгілерді анықтауға мүмкіндік берді.

Біріншіден, біз танысқан ежелгі «Шеңбертас» обсерваториясы тәрізді тас шеңберлі обсерваториялар кеңістіктің төрт негізгі бағытына негізделіп құрылған. Ортасындағы тастан тәуліктің әртүрлі кезеңінде жарық сәулесі түскенде бағытын өзгертетін көлеңке Күн немесе ай тұтылу сияқты қандайда бір астрономиялық оқиғаларды анықтауға мүмкіндік беретін астрономиялық күнтізбе қызметтерін де атқарған (Самашев, 1992, Самашев, 2009).

Екіншіден, Қазақстандағы ежелгі астрономиялық бекет қызметтерін атқарған ежелгі обсерваториялар Күн мен айға бағытталған. Оларда жүргізілген бақылаулар нәтижесінде Қазақстан аумағын мекендеген ежелгі тайпаларда Жердің өз орбитасынан айнала қозғалу барысында Күннің түсу бұрышының өзгеруінен туындайтын жыл мезгілдері, 30 (31) тәуліктен тұратын ай, 24 сағатты қамтитын тәулік, апта түсініктері қалыптасты деген қорытынды шығаруға болады. Күреңбел тауаралық ойысындағы қазақ жерінде кең таралған ежелгі мегалиттік және обсерваториялық кешенде жүргізілген ізденіс жұмыстары Жетісу өңірінде таралған астрономиялық бақылау қызметтерін атқарған мегалиттерді бес топқа бөлуімізге мүмкіндік берді.

Бірінші топқа жергілікті халық «Әулие тас» атап кеткен, белгісі жоқ ірі жеке қойтастар кіреді. Оларға «Шеңбертас» кешенінің оңтүстігінде Қора өзенінің шатқалындағы Әулие тас мысал болады.

Екінші топ Баянжүрек тауы мен Қаратау жотасының аралығындағы Мұзбалақ, Сұңқарбұйен өзені аңғарындағы қола дәуірінің қорғандарындағы шеңбер тәрізді бағана тастар мен қоршалған ежелгі мегалиттерді қамтиды.

Үшінші топқа сақ кезеңінің бағана тастар мен қоршалған шеңбері бар қорғандар жатады.

Төртінші топқа ортасындағы биік тас арқылы бірін-бірі перпендикуляр қиып өтетін кеңістіктің төрт бағытына бағытталған сызықтары бар астрономиялық бақылау кешені болып табылатын мегалиттер мен мегалиттік құрылыстар жатады.

Бесінші топқа аспан кеңістігіне бағытталған тесігі бар гранитті үңгіртастардағы обсерваториялар енеді.

Жүргізілген экспедициялық зерттеу нәтижелері Жетісу өңірін мекендеген қола, сақ, түркі кезеңдеріндегі көшпелі тайпалар ауа райын бақылау, жергілікті жерде бағдарлау мақсатында жылдың әртүрлі мезгілдерінде мегалиттік құрылыстарда астрономиялық бақылаулар жүргізіп, жылдың әртүрлі мезгілдеріндегі ауа райын болжап отырған. Тәңірлік дінге сәйкес ғибадат етіп, құрбандық шалған деген қорытынды шығаруымызға мүмкіндік берді.

Ежелгі шеберлердің тас шеңберлі обсерваторияларды салу тәсілдері

Жүргізген өлшеу жұмыстары ежелгі «Шеңбертас» обсерваториясы орталық нүктесінен батыстан шығысқа бағытталған көлденең қимасы 90 м, солтүстіктен оңтүстікке бағытталған радиусы 85 метрді құрайтын екі бүйіріне сығыңқы эллипс тәрізді екенін көрсетті. Ежелгі мегалиттік кешенді салған құрылысшылар эллипстің шеңберін бір орталық нүктеден емес, шеңбердің орталық нүктесін қиып өтетін көлденең қимасы арқылы өтетін фокус деп аталатын екі нүкте арқылы анықтауы мүмкін. Эллипстің бірегей қасиеті оның бірінші және екінші фокусындағы ұзындығының жиынтығы бірдей және өзгеріссіз болуымен ерекшеленеді (Сур. 5).

Кола, сақ, түркі кезең өтті. Қазір ол өлшеулерді Пифагор теоремасына сәйкес эллипстің ұзындығы оның ені мен фокустардың ара қашықтығы $2f = \sqrt{(2a)^2 - (2b)^2}$ (Кубарев, Якобсон, 1993; Миллер, Марсадов, 2008; Самашев, 1992).

Мұндағы: F1 және F2 – эллипстің орталық нүктесі арқылы өтетін фокустары;

F – эллипстің орталық нүктесі арқылы өтетін екі фокусы F1 және F2 ара қашықтығы;

b – эллипстің полюсындағы кіші жартылай көлденең қимасының ұзындығы;

a – эллипстің экваторындағы үлкен жартылай көлденең қимасының ұзындығы;

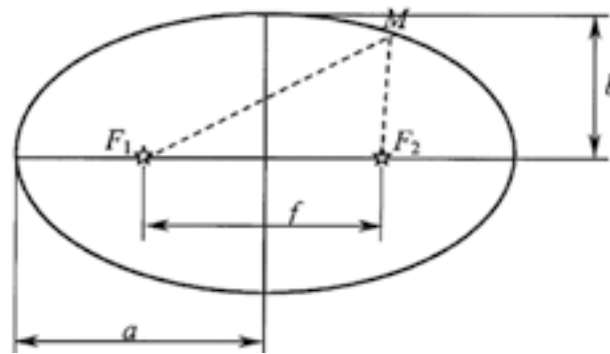
M – F1 және F2 сыртқы шеңбері арасында түзілетін бұрыш.

«Шеңбертастың» ортасындағы үлкен тас арқылы қиып өтетін сызыққа екі бағана орнатып, олардың ара қашықтығына эллипстің ұзындығын қосады. Геометриялық тілмен айтқанда екі еселенген факельдік қашықтығы мен эллипстің үлкен жарты білігінің қосындысы.

Кола, сақ, түркі кезеңдеріндегі ежелгі «Шеңбертас» обсерваториясын салған адамдар математикалық емес, F1, F2 және M тік төртбұрышты үшбұрыш сызу немесе эллипстің орталық нүктесіндегі биіктігі 2-3 м үлкен тас арқылы өтетін сызықтағы F1 және F2 нүктелеріне қағылған қадаларға байланған қатты тартылған арқанды шеңберді айналдыра сызу арқылы жасауы мүмкін. Жүргізілген тәжірибе үш кесіндінің ұзындықтарының ара қатынасы тік бұрышты үшбұрыш түзетіндей өлшеммен құрылатынын көрсетті.

Үшбұрыштың гипотенузасы эллипстің ұзындығына, ал бір катеті эллипстің еніне, екіншісі F1 және F2 ара қашықтығына тең болады.

Ежелгі «Шеңбертас» обсерваториясы сияқты мегалиттік кешендерін салған құрылысшыларға

Сур. 5. Ежелгі «Шеңбертас» обсерваториясы мегалиттік кешенін салу әдістері

эллипстің ұзындықтарын өлшеу оңай болуы бүтін сандар алынған деген ой қорытындыларын шығарды.

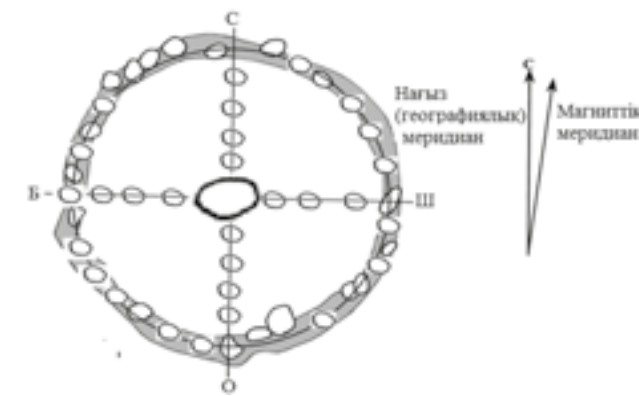
Эллипс құру үшін қазіргі кезеңде бүйір қабырғаларының ұзындығы бір-біріне пропорционал 3:4:5 тік бұрышты үшбұрыш түзетін қарапайым «Пифагор үшбұрышы» бар. Олар 32 + 42 = 52 тең.

Жоғарыда берілген математикалық амалдарды қолдану арқылы жер бетіндегі екі бүйірінен сығыңқы, пішіні эллипс тәрізді «Шеңбертас» сияқты аспан кеңістігін бақылайтын обсерватория, ғибадатхана қызметтерін атқарған жер бетіндегі көптеген мегалиттік кешендер салынған.

Болашақта жасалатын тас эллипстің ортасын және ол арқылы бірін-бірі перпендикуляр қиып өтетін тік және көлденең бағыттағы сызықтардың солтүстік және оңтүстік, батыс және шығыс тұстарын анықтауы тиіс. Біздің жағдайда Күреңбел ойысындағы «Шеңбертас» обсерваториясының ортасындағы биіктігі 2-3 м болатын биік тас (Сур. 6).

Солтүстікті немесе нағыз меридианды анықтау үшін тал түсте 12⁰⁰ Күн оңтүстікте тұратындықтан адамның көлеңкесі солтүстікке бағытталады. Бағдар ретінде көлеңкені бойлай сызық жүргізу арқылы солтүстік пен оңтүстікті анықтайды. Таңғы 7⁰⁰ Күн шығыста тұратындықтан көлеңке батысқа бағытталады. Осы әдіспен кеңістіктің төрт бағыты нақты анықталады (Кубарев, Якобсон, 1993; Миллер, Марсадов, 2008).

Жинақталған мәліметтерге жасалған талдаулар қола, сақ, түркі кезеңіндегі шеберлер Қаратау жотасының етегіндегі ежелгі «Шеңбертас» обсерваториясын белгілі бір өлшеммен жасады деген ой қорытындыларын шығаруымызға мүмкіндік берді.

Сур. 6. Ежелгі «Шеңбертас» обсерваториясындағы орталық нүкте арқылы бірін-бірі перпендикуляр түзу қиып өтетін кеңістіктің төрт бағытына бағытталған сызықтар

Қорытынды

Облыс аумағындағы ежелгі киелі орындарға бару, оларға қатысты аңыз-әпсаналарды жинау, жүргізілетін рәсімдерді орындау, зерделеу жас ұрпақтың санасына жағымды әсер етіп, үлкенге ізет, кішіге құрмет көрсетуге, табиғи және тарихи-мәдени мұраларды аялауға мүмкіндік береді.

Ата-бабалар салған жолдан, өткен тарихтан нәр алып ізгіліктің, адамгершіліктің, адалдықтың негізгі қағидаларын ұстанатын өсер ұрпақ болашақта егемен еліміздің тәуелсіздігін қорғауға атсалысатын, отансүйгіш азамат болары ақиқат. Сондықтан «Рухани жаңғыру» бағдарламасының, Елбасының «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласының негізгі бағыттарын жастар арасында жан-жақты насихаттап, іс жүзінде жүзеге асырудың маңызы зор.

Әдебиеттер

Байпаков К.М., Подушкин А.М. Археологические памятники древне-земледельческой культуры Казахстана. – Алматы. Ғылым, 2010. – 265 с.

Байпаков К.М., Марьяшев А.Н. Құлжабасы тауларындағы петроглифтер. А., Ғылым, 2004. 13-15 б.

Байпаков К.М., Таймагамбетов Ж.К., Жұмагамбетов Т. Қазақстан археологиясы. – Алматы: Қазақ университеті, 2006. – 300 б.

Кубарев, Якобсон, Масумото, 1993 – Кубарев В.Д., Якобсон Э., Масумото Т. Исследования в предгорьях Сайлюгема // Altaica. – Новосибирск, 1993. – № 2. – С. 63-68.

Миллер Н.О., Марсадов Л.С., Дементьева А.А. Формирование предпосылок развития астрономии

у древних кочевников Алтая // Теория и практика археологических исследований. – Барнаул: Изд-во Алтайского гос. ун-та, 2008. – Вып. 4. – С. 185-194.

Назарбаев Н.Ә. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» // «Егемен Қазақстан» Республикалық газеті, 2017. 12 сәуір.

Назарбаев Н.Ә. «Ұлы даланың жеті қыры» // «Егемен Қазақстан» Республикалық газеті, 2018. 19 қараша.

Самашев З.С. Наскальные изображения Верхнего Прииртышья. – Алма-Ата: «Ғылым», 1992.

Самашев З.С. Святилища с наскальными изображениями // Вестник Карагандинского гос. университета. История. – Караганда, 2009. – № 2 (59). – С. 57-61.

References

Баираков К.М., Подышкин А.М. Археологические памятники древне-земледельческой культуры Казахстана. – Алматы. Ғылым, 2010. – 265 с.

Баираков К.М., Марьяшев А.Н. Құлжабасы тауларындағы петроглифтер. А., Ғылым, 2004. 13-15 б.

Баираков К.М., Таймагамбетов Ж.К., Жұмагамбетов Т. Қазақстан археологиясы. – Алматы: Қазақ университеті, 2006. – 300 б.

Кубарев, Якобсон, Масумото, 1993 – Кубарев В.Д., Якобсон Э., Масумото Т. Исследования в предгорьях Сайлюгема // Altaica. – Новосибирск, 1993. – № 2. – С. 63-68.

Miller N.O., Marsadlov L.S., Dementeva A.A.

Formirovanie predposylok razvitiya astronomii u drevnih kочевников Altaia // Teoria i praktika археологических исследований. – Барнаул: Изд-во Алтайского гос. ун-та, 2008. – Вып. 4. – С. 185-194.

Назарбаев Н.А. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» // «Егемен Қазақстан» Республикалық газеті, 2017. 12 сәуір.

Назарбаев Н.А. «Ұлы даланың жеті қыры» // «Егемен Қазақстан» Республикалық газеті, 2018. 19 қараша.

Самашев З.С. Наскальные изображения Верхнего Прииртышья. – Алма-Ата: «Ғылым», 1992.

Самашев З.С. Святилища с наскальными изображениями // Вестник Карагандинского гос. университета. История. – Караганда, 2009. – № 2 (59). – С. 57-61.

Токпанов Е.А.¹, Ботбаев А.К.²

¹ Жетысуский государственный университет
им. И. Жансугурова,
г. Талдыкорган, Казахстан

² Таразский инновационно-гуманитарный
университет,
г., Тараз, Казахстан
e-mail: tokpanov60@mail.ru

НАУЧНО-ПОЗНАВАТЕЛЬНОЕ ЗНАЧЕНИЕ СОЛЯРНЫХ ЗНАКОВ ДРЕВНЕЙ ОБСЕРВАТОРИИ «ШЕНБЕРТАС (КАЛАКАЙ)» ЭПОХИ БРОНЗЫ И РАННЕГО ЖЕЛЕЗА АЛМАТИНСКОЙ ОБЛАСТИ

В статье рассмотрены особенности древней обсерватории «Шенбертас» (Калакай), которая является редким солярным знаком в Семиречье и выполняет функцию наблюдения за небесными телами для ориентации в пространстве. Особое внимание уделено программной статье Первого президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания», методам исследования сакрального пространства региона.

Актуальность данной темы заключается в охране редких сакральных мест, имеющих большое значение для изучения истории и культурного наследия эпохи бронзы и раннего железа, а также с постоянным интересом к истории материальной культуры-одной из увлекательнейших областей общей истории человеческой цивилизации.

Ключевые слова: сакральное место, Шенбертас, соляный знак, обсерватория, мегалит, сакральный туризм.

Tokpanov E.A.¹, Botbaev A.K.²

¹ I. Zhansugurov state university,
Taldykorgan, Kazakhstan

² Taraz University of innovation
and Humanities,
Taraz, Kazakhstan
e-mail: tokpanov60@mail.ru

SCIENTIFIC AND COGNITIVE VALUE OF SOLAR SIGNS ANCIENT OBSERVATORY “SHERBERTAS (KALAKAY)” OF THE BRONZE AND EARLY IRON AGE OF ALMATY REGION

The article deals with the features of the ancient Observatory “Shenbertas” (Kalakai), which is a rare solar sign in Zhetysu and performs the function of observing celestial bodies for orientation in space. Special attention is paid to the program article of the First President of the Republic of Kazakhstan N. A. Nazarbayev “Looking to the future: modernization of public consciousness”, methods of research of the sacred space of the region.

The relevance of this topic lies in the protection of rare sacred sites that are of great importance for the study of the history and cultural heritage of the bronze and early iron ages, as well as with a constant interest in the history of material culture-one of the most fascinating areas of the General history of human civilization.

Keywords: sacred place, Sherbertas, hydrochloric sign, Observatory, megalithic, sacred tourism.

ЭОЖ: 908; 82.311.6

<https://doi.org/10.47500/2020.v02.i2.18>

Шауенова Г.Ә.

Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі,
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан
e-mail: gulzabira_72@mail.ru

«АБАЙ ЖОЛЫ» ЭПОПЕЯСЫНДАҒЫ ҚАСИЕТТІ МЕКЕНДЕР

Қазақ елінде қасиет дарыған киелі мекендер мен әулиелі орындар аз емес. Мұндай жерлер жайында соңғы кездері жиі айтылып та, жазылып та жүр. Сондай жердің бірі – талай ғұламалар мен ұлт қайраткерлері дүниеге келген Шығыс Қазақстан өңірі. «Абай жолы» роман-эпопеясымен әлемге әйгілі болған жазушы М.Әуезов еңбектеріндегі суреттелетін тарихи жерлер, әрбір тау мен тас, емдік қасиеті бар өзен-көл мен бұлақтар, әулиелі орындар Абай елінің мақтанышы. Еңбекте «Абай жолы» эпопеясында сипатталған Хакімнің жүріп өткен жолындағы қасиетті мекендер мен әулиелі тұлғалар сөз болады. Халық аузында сақталған көпшілікке мәлім аңыз-әңгімелердің тарихына тоқталып, тәрбиелік құндылығына мән беріледі. Роман-эпопеядағы басты кейіпкерлердің әулиелі орындарға барғандағы іс-әрекеті мен ішкі ой-арпалысы сол қалпында баяндалып, оқушыға әсер қалдыруға тырысады.

Түйін сөздер: қасиетті мекен, әулие, кесене, Жидебай, Қоңыр Әулие үңгірі, гашиқтар тұрағы.

Кіріспе

Жер шарында мекендеген түрлі ұлттың өз тарихында кие тұтып, қастерлейтін жерлері мен әулиелі орындары бар. Ол мекендердің қастерлілігі сол елдің шығу тарихына, ұлттық мәдениетіне байланысты болуымен ерекшеленеді. Мұндай киелі мекендер қазақ халқының тарихында да көптеп кездеседі. Қазіргі кезде еліміздің төл бесігі болған Түркістан, Отырар, Ұлытау, Алтай, Маңғыстау, Абай елі, т.б. сияқты киелі де қасиетті мекендерге зиярат етуге барушылар саны күннен-күнге артуда. Қасиетті орындардың маңыздылығын Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы Н.Ә. Назарбаев өзінің халыққа жолдаған «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласында: «Ұлы Даланың көз жеткізгісіз кең-байтақ аумағы тарихта түрлі рөл атқарған. Бірақ, осынау рухани географиялық белдеуді мекен еткен халықтың тонның ішкі

бауындай байланысы ешқашан үзілмеген. Біз тарихымызда осынау көркем, рухани, қастерлі жерлеріміздің біртұтас желісін бұрын-соңды жасаған емеспіз. Мәселе еліміздегі ескерткіштерді, ғимараттар мен көне қалаларды қалпына келтіруде тұрған жоқ. Идеяның түпкі төркіні Ұлытау төріндегі жәдігерлер кешенін, Қожа Ахмет Ясауи мавзолейін, Тараздың ежелгі ескерткіштерін, Бекет ата кесенесін, Алтайдағы көне қорымдар мен Жетісудың киелі мекендерін және басқа да жерлерді өзара сабақтастыра отырып, ұлт жадында біртұтас кешен ретінде орнықтыруды меңзейді. Мұның бәрі тұтаса келгенде халқымыздың ұлттық бірегейлігінің мызғымас негізін құрайды», – дей отырып, еліміздегі киелі деп саналатын тарихи орындарды ұлттық деңгейге көтеріп, ұлт жадында біртұтас кешенді жүйе қалыптастыру керек екенін міндеттеген болатын (Назарбаев, 2017). Елбасының «халықтың санасына жалпыұлттық қасиетті орындар ұғымын сіңіруіміз керек» деп көтерген мәселесі «Қазақстанның киелі жерлер географиясы»

жобасы болатын. Осы жобаның қолға алынуына байланысты даламыздың қасиетті нысандары, тарихи ескерткіштері, киелі мекендерінің тізімі жасалып, өңірлердің бұрын белгісіз болып келген кейбір орындары қайта жаңғырды.

Қасиетті мекендер, киелі орындар жайлы энциклопедиялық анықтамалықта мынадай анықтама берілген: «Киелі жер деп адамдар қасиетті мұра санайтын жерлерді айтады. Бұған бүгінгі діни ғимараттар ғана емес, басқа да киелі саналатын орындар жатады. Киелі жерлерде адамдар тәңірлерге не әулиелерге құлшылық етеді. Олардың ішінде қандай да бір ғажайыппен, аянмен немесе рухани әлеммен байланысы бар деп есептелетін бейнелер, пұттар және тағы басқа жәдігерлер тұрады. Киелі жерлерге храмдар, шіркеулер, кесенелер немесе адамдар барып құлшылық ететін үңгірлер жатады. Кейбіреулер үйлерінің бір бұрышына сиынатын орын жасап қояды. Шығыс пен Батыс елдерінің адамдары осындай жерде дұға етеді, медитация жасайды және тартулар ұсынады» (Қазақ: ..., 2005: 397-398).

М.Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясындағы тарихи орындар

Осындай қасиетті мекеннің бірі – дарынды да, біртуар жазушы Мұхтар Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясында тамсана да, тамсандыра жазатын Шығыс Қазақстанның тарихи орындары. Семей өңірінің қасиет дарыған құт мекен екендігі қазақ халқының данышпаны Хакім Абайды дүниеге келтірген, Шәкәрімдей ғұлама дана мен Мұхтардай заңғар жазушыны сыйлаған қойнауы аңыз, шежірелерге толы орындарымен байланысты болса керек. Мұндай киелі де қасиетті жерлер мен әулие тұлғаларға Алтайдың ең биік шыңы Мұзтау, Қоңыр Әулие үңгірі, Еңлік-Кебек пен Қозы Көрпеш-Баян сұлу, Ырғызбай, Кеңгірбай, Өскенбай кесенелерінен бастап, «Қазақстанның қасиетті жерлері» тізіміне енген «Абайдың «Жидебай-Бөрілі» мемлекеттік тарихи-мәдени және әдеби-мемориалдық музей-қорығының ескерткіштері» деп аталған Абайдың музей-үйі, Абай-Шәкәрім кесене кешені, Хакімнің аналары Ұлжан мен Зеренің мазары, М. Әуезовтің музей-үйі, Шәкәрімнің саят қорасы жатады.

«Абай жолы» роман-эпопеясында кешегі өткен ата-бабалардың басынан кешкен тұрмыс-тіршілігі, тарихи оқиғалары, салт-дәстүрі ғана емес, сонымен қатар барлық рухы сайрап жатыр. Ұлы ақынның ізі қалған, талай оқиғалардың куәсі болған қарт Шыңғыстаудың Хан биігінде әлемге әйгілі Шыңғысханды киізге отырғызып хан көтерген. Сондай-ақ, романда кездесетін Балтатарақ, Мұқыр,

Күшікбай, Бөрілі, Аралтөбе, Ералы жазығы, Мұсақұл төбесі, Ақшоқы, Қасқабұлақ, қолбасы батырлар, нояндардың жортуылға шығатын биігі – Қарауыл, «Еңлік пен Кебектің» қашып жүрген шағында паналаған – Ұйтасы, Қозы Көрпеш – Баян сұлу аңызындағы Арқат ауылы, ұлылар мекені – Жидебай сияқты елді мекендердің барлығының да өзіндік бай тарихы бар бірегей орындар. Осындай тарихи жерлер жайында нақты фактілерге негізделген аңыздар да көптеп кездеседі. Семейден Жидебайға бет бұрған тұста Балтатарақ ауылы деген атпен белгілі елді мекен бар. Бұл жердің ертеректегі атауы – Балта-Орақ. Ел аузындағы аңыздарға сүйенсек: Балта-Орақ атты ағайынды екі батыр өмір кешкен екен. Балта атты бауырын Торан деген бай өлтіріп, бауырының кегін алмасын деген оймен бай Ораққа кісен салып ұстайды. Орақ батырмен көңілі жарасқан Торан байдың қызы оны босатып, тасып жатқан Ертістің сеңіне отырып екеуі қашпақшы болғанда мұз жарылып су астына кетеді. Осы аңызға сүйеніп артындағы ел-жұрты бұл жерді екі батырдың есімімен атаған екен десе, тағы бір аңызда «қыз бен жігіттің балта мен тарақты ұмытып тастап кетіп, сол балта мен тарақ тауға айналған» делінеді. Балта-Орақ атауы «Абай жолында» да кездеседі: «Абай бұдан әуелі өзі көрген жолдағы елі Уақтың жайын сұрап еді. Әбдінің айтуынша, жол бойы Балта-Орақ, Мұқыр, Арқалық, Күшікбай, Қанай – бәрінің тұсында қар орасан қалың, мал қолға қарап қапты. Дәрмені бардың бәрі маңындағы Құйқалы тауға немесе Ертіс жағалап тоғай бойына, азды-көпті пішені болған өңірлерге қарай шұбырып жатыр», – деді (Әуезов, Төртінші кітап, 2009: 341).

Жазушы М.Әуезов Хакім Абайдың табаны тиген жердің бәрін тізіп көрсетуге тырысқан. Ақынның ішкі сезімі, түйсігі арқылы туған жерінің суымен, тауымен, тасымен тілдестіріп, сырластырып, оны дүйім жұртқа естірте де білген. «Шығыста Шұнайдың қос биігі, одан төменірек, бертін тұста жартасты сұлу тау – Доғалаң тұр. Бір кез айнала үнсіз дүниені тамашалай қараған Абай көзіне Түйеөркештен, Қарауылдан төмен қарай созылған ақ дала түсті. Осы мол сардаланың жап-жазық бетінде Шұнай, Доғалаң, Орда сияқты таулар бір сәтте Абай көзіне тау емес, әлдебір ғажайып алып кеме тәрізденеді. Сары теңіз, шексіз ұзақ жазық, толқынсыз тыныш теңіз тәрізденіп кетеді. Сол теңіздің бетінде күдір белімен кесіп алғандай боп, бөлек-бөлек орнаған көк биіктер көк кемелердей», – деп ұлы ақынның көзімен ерекше етіп суреттейді (Әуезов, Төртінші кітап, 2009: 287). Оңашада ұзақ ойланған Абайды тағы да өзінің сүйікті туған жерімен байланыстырып: «Дүние, жаратылыс, рас, осы тұрған Шұнайымен, Шыңғысымен,

Қарауыл, Балпаң, Ақадыр, Ордасымен ол заманға баратыны даусыз. Ал, бүгінгі халықтан, осы қауымнан, осы заман адамынан сол жақсы заман қалпына таман керекке жарап барар бұйым бар ма?.. Халықтан халыққа жетер қасиет бар ма?!» – деп, тағы бір ойға түйіле бергенде, Абай сүйсініп жадырай түсті. Езуінде сәл ырзалық белгісі пайда болды», – деген сөздермен бір байламға келгенін сездіреді (Әуезов, Төртінші кітап, 2009: 290). Туған даласының сыр-сымбатын сипаттауда жазушы сараңдыққа салынбаған. Сондықтан жерінің әрбір тауы мен тасын мейлінше сипаттауға тырысқан: «Арқат бұл өңірдегі таулардың көбінен өзгеше. Көлемі шағын жалғыз тау болғанмен, бұның күз-қиялары, биік жартастары көп. Қыр арқасының серек тастары ерекше сұлу біткен, бірақ қиын тау. Осы Арқаттың ең биік тұсы оқшау біткен жылытыр күз текшедей бөлініп, аспанға шаншылып, қызық көрініс береді. Сол күздың биік басы мен төмені әдейі қырланған күймедей боп біткендіктен «Күйметас» деп аталатын. Қазір Күйметастың шығыс жақ баурайындағы Қопа дейтін кең қонысқа тағы да көп үйлер тігілген. Бұнда қалың жиын жүріп жатыр. Қопа кең шалғынды, жылып аққан мол сулы, мөлдір бұлақты және тауға қараған төрінің көбі тал, терек, жасыл әсем жас тоғай» (Әуезов, Төртінші кітап, 2009: 240). Сол сияқты дүйім елге әйгілі батыр Күшікбай жерленген жер, Құнанбай жерленген Ақшоқы, Ұлы ақын Абай (Ибраһим) дүниеге келген киелі мекен Қасқабұлақ, көктем мен күз кездерінде Абайдың ауылының қонысы болған Баршын тауы, Мұхтардың туып-өскен атамекені Бөрілі, Бөріліден шыға берісте орналасқан «Еңлік-Кебек» мазары сияқты тарихи орындар да романда әсерлі суреттеліп, Абайдың және ақынның маңайында топтасқан шәкірттерінің ішкі әлемімен астаса баяндалады.

Хакімнің әулие бабалары

Ұлы ақын Абай Құнанбайұлының үшінші атасы Тарбағатай өңірінде өмір сүрген Ырғызбай Досқанұлы (1787–1850) барша қазаққа атағы жайылған әулие адам болған екен. Ырғызбайдың емшілігін дертті болып келген адамның ауруын тамырын ұстап-ақ айыра білетіндігінен көруге болады. Ол сырқатты көбінесе шөп сығындыларын жасап емдейтін болған (қазіргінің биолог-дәрігері). Соның бір мысалы, Ырғызбай би емі жоқ делінген шешек ауруымен өлім аузында жатқан Құнанбайға қоңыр аюдың өті мен түрлі шөпке марал, бұғы, киік мүйіздерінен жасаған дәрілер қосып, оны жылқының іш майына араластырып тосап дайындап, ішкізіп, қырық күн емдеп жазып шыққаны. Ырғызбайдың көріпкелдігі жайында

да ел аузында әңгімелер өте көп. «Сырқаттанып, өзіне бет алған науқасты алдын-ала болжаған ол келе жатқан адамның дәрілерін күні бұрын даярлап, оларды ешқандай ақысыз емдейді екен. Ал ауқатты адамдардың берген дүниесін жетім-жесірлер мен кедейлерге таратып беретін көрінеді», – дейді халық. Ырғызбай әулиенің жатқан жері киелі орын болып есептелгендіктен басына 1990 жылы кесене тұрғызылып, зиярат етіп, дертіне шипа сұраушы жандарға арналған арнайы орын салынды. Ырғызбайдан туған Өскембай әулиелігімен танылмаса да, елге беделді, әділдікті жақтап, халықтың ортасынан табылған тұлға. Оны халық аузында қалған «Ісің адал болса, Өскембайға бар, арам болса, Ералыға бар» деген мәтелінен де анық аңғаруға болады. Тобықтының биі әрі басшысы Өскембай баласы Құнанбай еліне сыйлы, сөзге шешен, мінезі қатал, өте ақылды жан болған екен. Поляк саяхатшысы Адольф Янушкевичтің күнделігіндегі жазбаға тоқталсақ, Құнанбай қажының толық бітім-болмысын көруге болады: «Құнанбай би Барақ сұлтаннан бір-екі жас қана үлкен. Бұл да бүкіл елге әйгілі адам. Қарапайым қара халықтан шыққан Құнанбай жаратылысынан ақыл-парасат дарыған, керемет зерек, қара тілге шешен, байыпты, тыңғылықты кісі. Халқының қамын ойлайды. Оған жақсылық жасасам дейді. Елдің ежелгі жол-жобасына, Әл-Құранда жазылған шарият жолына аса жүйрік. Ресей өкіметінің қазақтар жөніндегі заң ережелеріне өте жетік, қара қылды қақ жарған әділ, адал азамат. Құнанбай халқының қамқоры. Жұрт пайғамбардай көреді. Сондықтан одан ақыл-кеңес алуға, тіпті бір қиырдағы ауылдардан жас пен кәрі, бай мен кедей ағылып келіп жатады. Тобықты деген мықты рудың қалауымен ол болыстық қызметке сайланып қойылған. Елден ерек білгіштігінің арқасында бұл қызметті тасқаяқтай қағыстырып, тамаша жақсы атқарады. Оның айтқаны екі болмайды. Қабағын қақса, ісі орнына келіп жатады. Жасынан ол сұлу жігіт екен, қазір шешектің дағынан беті шұбар боп қалған. Бұдан бірнеше жыл бұрын қатты шешек шығып, өлім аузынан қалыпты. Құнанбай бұлбұлдай сайрап сөйлеп кеткенде, тыңдаған халайық бетінің бұдырын мүлде ұмытады... Барақтың қасында ақсүйектерді (сұлтандарды) жан деуге болмайды, ал бай атаулы Құнанбайдың ұлтанына тұрмайды» (Янушкевич, 1979: 173,178). Абайтанушы Т.Жұртбай Құнанбайдың тарих сахнасына шығып, «қазақтың Иван Грозныйы» атанған тұсы Орда, Ақшоқы, Қарауыл, Маян жазығының тобықты руының еншісіне көшіп, ендігі атыс-шабыс өз руының ішінде басталған кез деп көрсетеді. Ғалым: «Ол (Құнанбай – Г.Ш.) 1804 жылы туып, 1886 жылы қайтыс болды. Сол

Сур. 1. Абайдың мұражай-қорығы «Жидебай-Бөрілі»
Fig. 1. Museum-reserve of Abai «Zhidebay-Borili»

аралықтағы сексен жылдың ішінде Шыңғыс тауының қос бөктерінде «Құнанбайдың жүрегінен өтпеген тіршіліктің жаңғырығы» кемде-кем. Тіпті жоқ. Жұдырығын түйсе – уысындағыны ұсататын Құнанбайдың «жалғыз көзінен шашау қалған ештеңе де болмаған. Себебі, оның қолында: заңдастырылған билік, ата-бабасы қанын да, терін де төгіп алған жер, соны пайдалана білетін күш пен ақыл-айла бар еді. Абайға да сол тізгінді ұстатқысы келді», – деп Құнанбайдың бар болмысын паш етеді (Жұртбай, 2003: 339).

Романда кеңінен суреттелетін Мұсақұл төбесі – Құнанбай мен Жігіттектің өз руларын бастап, ата қоныс жер үшін атқа қонып, таласып, қалың қолмен майдан жасаған жері. Бұл жерде он жеті жасында Абылай ханнан бата алған, елі құрмет тұтқан атақты би Кеңгірбай Жандос (Жігіттек) ұлы (1735 – 1825) жатыр. Одан бері ұлы ақынның мәңгілік мекені Жидебай – Құнанбай әулетінің ата қонысы, Абайдың әжесі Зеренің дүниеден қайтқан жері. Романның эпилогында бұл жерді жазушы былайша суреттейді: «Соңғы күндер жансыз, елсіз, мүлгіп тұрған Жидебай бойында бар қозғалыс, қыбыр-қимыл тек сол жел ырғалтқан шөп басының ғана қимылы. Осы Жидебайда кәрі әже Зеренің, асыл ана Ұлжанның бауырында құлын-тайдай

қайғысыз, қамырықсыз өскен бала – Абай еді. Ол ойнап, шапқылап жүретін тақырлар, ұсақ тастақ төбелер, қалың шидің қоршауында биіктей тұрған дөңестер болушы еді.

Қыстаудан күншығысқа қарай созылған құлаберісте, сондай бір кішкене төбешіктің үстінде, жақын заманда салынған биік, кең төрт құлақты бейіт бар. Оның басына Оспан аты жазылған. Жаз ортасынан бері сол Оспан бейітінің қасына және де сандықтап қойған Абайдың бейіті – жаңа бейіт орнаған» (Әуезов, Төртінші кітап, 2009: 396). Бүгінгі таңда Жидебайда ақынның мұражай-үйі жұмыс істейді.

Мәңгілік мұңлықтар мекені

«Абай жолы» романында әңгіме болатын аты аңызға айналған қос ғашықтың мазарына жолаушылар ат басын бұрмай кеткен емес. «Еңлік – Кебек» хикаясы халық арасына XVIII ғасырдан бастап мәлім болған. Ғашықтардың қайғылы аяқталған бұл оқиғасы жайындағы жазба дерек 1892 жылы «Дала уалаяты» газетінің отыз бірінші және отыз тоғызыншы сандарында «Қазақтардың естерінен кетпей жүрген бір сөз» деген айдармен жарияланған екен. Хикаяның мазмұнын эпопеяда

М.Әуезов Абайдың аузымен былай сипаттайды: «Жүргіншілер Ералының қазірде қуаң тартқан шалғынын біраз аралап өтті. Топтың алдына таман озғындап келе жатқан Абай бір кішкене төбешікке қарай тартты. Ол төбенің басына шыққанда, барлық аттылар сәл ғана томпиып жатқан ескі екі моланы көрді. Жастардың жүзінде Абайдың бұл молаға тоқтағанына таңырқау бар. Олар ескі моланың кімнен қалған көне белгі екенін білмеуші еді. Абай атының басын өзгелерден озырыңқырап кеп, қос молаға көз жіберіп, көп үнсіз тұрып қалды... – Осы жалғыз мола, осынау елсіз жотаға пайда болғалы, міне, биыл жүз рет жадырап жаз, кірбең тартқан күз кепті. Сол бір ықылымнан бергі көп буындар тіршілігінің үнсіз куәсі осы мола. Бұл қос мола ішіне аса бір ауыр сыр бүккен молалар. Шанда бір осы тұсқа соғып өткенде, әлдебір арылмаған қарызым бардай боламын. Ақындық қарызым сияқтанады. Бұнда жатқан бірі – қыз, бірі – жігіт. Жігіті – Кебек, қызы Еңлік атанушы еді! – деген кезде Абайдың үні ажарланып, машықты қалпына ауысып қатаң сөйледі. – Осы екеуін махаббат үшін өз елінің қатал үкімі өз замандастарының қолымен, зорлықпен өлтірткен болатын. Жүз жылдан бұрын да, содан кейін де, дәл бүгінгі күнге шейін де ұлға тұсау, қызға бұғау болған ел заңы осы екеуін ат құйрығына байлатып, сүйретіп өлтірткен. Абай аз тоқтап, күз желісінің суылдай соққан лебінен әлдебір суық сарын есіткендей болды. Аласа төбенің селеу мен көдесі қалтырай түсіп, бас шұлғып, баяғы бір ескі зардың болғанына куәлік айтқандай. Абай қара сөзбен көне бір баллада сазын шертіп тұрғандай. – Еңлік пен Кебек қуғыннан қашып, аңдай боп, мына Орда тауын паналап, азғантай ғана дәуір сүргенді. Сол бұйырмаған махаббат, достықтан біткен екеуінің баласы, жөргектегі нәрестесі – жас ұлан, әкесі мен шешесінің айырылған күні жөргегінде жылаған күйінде, мынау шеткі Ақшоқының ессіз биігінің басына апарып тасталды. Дәл сол қаза күні байып батқанша шегі қатып, жылап жатты. Суық дүние, тылсым дүние ортасында, тас бауыр адамнан алыс, жалғыздықта ... үні өшті! Мәңгі өшті!.. » деді де Абай сөзін бітірді» (Әуезов, Төртінші кітап, 2009: 6-7). Осынау қайғылы оқиғаны баяндаған Абай ендігі кезекте өзінің ақын-шәкірттеріне осы тақырыпты поэма етіп жазуды тапсырады. Кейін осы оқиға желісінде ақынның баласы Мағауия мен немере інісі Шәкәрім өз таным-түсініктеріне байланысты «Еңлік-Кебек» атты екі түрлі дастан жазып шығарады. «Еңлік-Кебектің» жеті нұсқасы бар дейтін болсақ, оның екеуі поэма екен. Оның бірі – Шәкәрімнің дастаны, екіншісі – Мағауиянікі. «Еңлік-Кебек» (1890) – Мағауияның жазған алғашқы

поэмасы, бірақ қолжазбасы сақталмаған. Шәкәрім жазған нұсқасы 1912 жылы Семейдегі Жәрдем баспасынан жеке кітап болып жарық көрген, 1988 жылы екі қайтара жарық көрді.

Шығыс Қазақстан облысы, Аягөз ауданы, Таңсық теміржол бекетінен 10 шақырымдай жердегі Аягөз өзенінің бойында орналасқан, арманына жете алмаған тағы бір ғашықтардың куәсіндей тұрған мазар – X-XI ғасырлардағы көне түрік заманынан тұрғызылған Қозы Көрпеш пен Баян сұлу мазары. Қазақ даласындағы тұрған бұл мазар жайында алғаш рет 1771 жылы И.П.Фальк бастаған көптеген ғалымдармен бірге, қазақ зерттеушілері Ш.Уәлиханов, Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясы (жетекші Ә. Марғұлан) зерттеген (1952). 1856 жылы мазарды зерттеген Шоқан Уәлиханов оның жанында төрт балбал тастың болғанын, ел ауызында ол тастарда Қозы Көрпеш–Баян сұлу және олардың апалары Айтаңсық пен Айғыздың суреттері бейнеленген деген аңыз бар екендігін жеткізеді. Өкінішке орай, бұл тастар бүгінгі күнге жетпеген. Қозы Көрпеш–Баян сұлу аңызының халық арасында кеңінен тараған бірнеше нұсқасы болған. Соның бірі 1988 жылы «Жазушы» баспасынан тұңғыш рет жеке кітап болып жарық көрген Абай нұсқасы. Аңызды баспаға алғысөзін жазып әзірлеген академик Ә. Марғұлан. Ғұлама ақын жырдың бұл нұсқасын 1884 жылы жанына «Жаңа закон» деген поэмасын қосып, орыс ғалымы Г.Н. Потанинге сыйға тартқан және адресін орыс тілінде: «Семипалатинского уезда, Чингизской волости, А.К.» деп жазған екен.

«Қоңыр әулие» үңгірі

Қазақ халқының ертеден таным-түсінігіндегі ерекше сеніп, қасиеттілігіне шәк келтірмейтін орындардың бірі – үңгірлер. Мұндай қасиетті үңгірлердің қайдан, қалай пайда болғанын білмесе де, ертеден қалыптасқан дәстүрмен қазақ халқы келіп түнеп, зиярат еткен. Сондай үңгірлердің бірі – Шыңғыс тауын жанап ағатын Шаған өзенінің оң қанатындағы «Қоңыр әулие» үңгірі. Қоңыр әулие үңгірі жайында ел арасында тараған көптеген аңыздар бар. Қоңыр әулие үңгірінің пайда болуын халық көбінесе «Әлемді топан су басып, Нұқ пайғамбар кемесіне мінген хайуандардың біразына орын болмаған кезде өз беттерімен ағаштан сал жасап, сол кемеге тіркелген Құлан, Қыран, Қоңыр атты әулиелермен байланыстырады. Судың тасқыны басылғанда Қоңыр әулиенің салы осы үңгірге тірелсе керек. Әулие үңгірдің түп жағында ағып жатқан бұлақ көзі бар. Жұрт оны ем үшін

ішеді. Үңгірге зиярат ете барған адам сырқатынан айығып, армандарына жетеді деген ұғым бар. «Абай жолы» романында ерекше шабытпен суреттелетін тұс – Абайдың Петербордан келген ұлы Әбішті бір топ жолдастарымен Қоңыр әулиеге жіберуі болып табылады. Бұл оқиға эпопеяның «Өкініште» атты тарауында егжей-тегжейлі баяндалады. «Ертеңіне сәскеде «Қоңыр әулиенің» қасына кеп түскен жолаушылар тікшелеу тастақ беткейге аттарын қалмақша байлап қалдырды. Өздері тегіс тау үңгірінің кірер аузына келді. Дәл кірер жері тар болғандықтан, Көкбай бастаған жігіттер бірінің артынан бірі тізілді. Қысаң есік сияқты, қалтарысы бар босағадан бұрылысып, аз уақытта қараңғы үңгірге кірді» (Әуезов, Үшінші кітап, 2009: 193), – деп басталатын оқиғаның ішіне бойлай берсең әрі қарай: «Әбіш өзінің шапшаң, ширақ бойымен лып етіп тұрып, қозғала берді. – Ол – ең үлкен мәселе! Біз қазір соны шешуіміз керек. Келіндер, біз сол әулиені іздейік енді. Мынау ғажайып үңгір мен осы жұмбақ жартастар арасында әулиеден қалған із болмасқа мүмкін емес. Жүріңдер! – деп, су жағасынан кейін бұрылды» (Әуезов, Үшінші кітап, 2009: 196), – десе, тағы бірде: «Әбіш тас мүсінге көз салып «Әулие мінекей! Мынау төсекше қашалған тасты көріңдерші. Мынау бас, мынау иық кескіні!... Ұзын дене, бойы былай кетеді? – Кәкітай мен Мағаш тас мүсінге таңдана қарап, Әбіштің айтқанына илана бастады... Рас, «Қоңыр әулие» сұлу мүсінді емес!, – деп ойланып тұр. – Бірақ адам бойына тілеген қуат, қиял еткен қайрат байқалады. Мен білсем, баяғы адам қиялшылыққа келгенде, ешкімнен осал болмағандай» (Әуезов, Үшінші кітап, 2009: 198), – деп, өз жолдастарының ортасына керемет ой тастайтындай пікір білдіреді. Үңгірден шыққан достарына Абайдың інісі әрі шәкірті Көкбай тағы бір хикаяны баяндап береді.

Кезінде жоңғарлар қазақтардан қорғану үшін осы Қоңыр әулиені паналайды. Артынан қуып келе жатқан Абылайдың қолына жоңғарлар тәсіл ойлап

тауып, тұтқиылдан қатты соққы береді. Қазақ ес жиып соғыса бастаған тұста қалмақ үңгірге жасырына қойыпты. Үңгірдегі жауға қолы жетпеген Абылай қолдағы батырларына жар салып: «Кімде-кім жасырынған жауды осы үңгірден шығармай қырып беретін болса, бұдан былай қолбасылық дәрежені сол кісіге ғана бұйырамын», – дейді. Сонда Абылайдың қойған шартына сай жаудан айласын асырған Қаракерей Қабанбай батыр қалмақты аштан қатырып, үңгірден шығармай женеді. Абылай айтқан сертінде тұрып Қабанбайға қолбасылықты беріп, оған «Дарабоз» деген ат қояды.

Қорытынды

Қасиетті мекендер мен киелі орындар – көшпелі дүниенің негізгі тарихы. Халықтың тұрмыс-тіршілігі, басынан өткен оқиғалары, әдебиеті және аңыз әңгімелері, жалпы тарихы негізінен осы киелі орындар мен маңызды жерлерге байланысты. Осы уақытқа дейін ел арасында сый-құрметке ие болып келген тұлғалар өмір сүрген жерлер мен тарихын тамсана жырлаған кесене-мазарлар еліміздің руханилығын асқақтатып, ұлттық бірегейлікті нығайтатын рухани құндылықты қалыптастырып отыр. Келешек ұрпақ өзінің туып-өскен өлкесі мен елінің тарихына көз жібергенде ғана ұлттық тәрбие болмысы жолға қойылып, ұлттық үлгі-өнеге мен туған жерге деген сүйіспеншілігі артады. Яғни, өз халқының тарихы, әдебиеті мен мәдениетінен сусындап өскен жас буын ғана ел мүддесінің болашағын жасауда аянбай қызмет етеді. Бүгінгі күнгі жаһандану үдерісіндегі ұлттық бірегейлікті сақтап қалуда аға буын өкілдерінің әдебиеттегі кейінгі ұрпаққа қалдырған еңбектерінің маңызы зор. Соның бір куәсі – қазақтың дара жазушысы Мұхтар Әуезовтің әлемге әйгілі «Абай жолы» роман-эпопеясы.

Әдебиеттер

Әуезов М. Абай жолы: Роман-эпопея. Төртінші кітап. – Алматы: Жазушы, 2009. 400 б.

Әуезов М. Абай жолы: Роман-эпопея. Эпilog. – Алматы: Жазушы, 2009. 400 б.

Әуезов М. Абай жолы: Роман-эпопея. Үшінші кітап. Абай аға. – Алматы: Жазушы, 2009. 384 б.

Жұртбай Т. Бесігіңді аяла!... монография-эссе. – Астана: Фолиант, 2003. 504 б.

Қазақ мәдениеті. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы, 2005. 750 б.

Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. <https://aikyn.kz/2017/04/13/9894.html> 16.04.2017.

Янушкевич А. Күнделіктер мен хаттар. – Алматы: Жалын, 1979. 269 б.

References

Ағезов М. Абай жолы: Роман-эпопея. Үшінші кітап. Абай аға. – Алматы: Жазышы, 2009. 384 б.

Ағезов М. Абай жолы: Роман-эпопея. Төртінші кітап. – Алматы: Жазышы, 2009. 400 б.

Ағезов М. Абай жолы: Роман-эпопея. Epilog. – Алматы: Жазышы, 2009. 400 б.

Жұртбай Т. Бесігіңді аяла!... монография-эссе. – Астана: Фолиант, 2003. 504 б.

Qazaq mádenietі. Ensiklopedialyq anyqtamalyq. – Алматы, 2005. 750 b.

Nazarbaev N.Á. Bolashaqqa baғdar: rýhanı jańǵyryǵ. <https://aikyn.kz/2017/04/13/9894.html> 16.04.2017.

Ianýshkevich A. Kúndelikter men hattar. – Алматы: Jalyn, 1979. 269 b.

Шауенова Г.А.

Национальный музей Республики Казахстан,

г. Нур-Султан, Казахстан

e-mail: gulzabira_72@mail.ru

СВЯТЫЕ МЕСТА ЭПОПЕИ «АБАЙ ЖОЛЫ»

В Казахстане много святых мест и святынь, о которых в последнее время много говорят и пишут. Таким местом является Восточно-Казахстанская область, место рождения многих известных ученых и национальных деятелей. Благодаря роману-эпопее «Путь Абая» М.Ауэзова исторические и священные места, каждая гора и скала, реки, озера и источники с целебными свойствами, описанные в произведении, являющиеся гордостью страны, стали известны всему миру. В данной работе рассматриваются священные места, которые встречается на своем пути Хаким в романе «Путь Абая». Акцент сделан на истории популярных легенд и их образовательно-воспитательной ценности. Описываются действия главных героев романа-эпопеи, их мысли в момент прибывания в священных местах.

Ключевые слова: священное место, святой, мавзолей, Жидебай, пещера Конаыр аулие, место вечной любви.

Shauenova G.A.

National Museum of the Republic of Kazakhstan,

Nur-Sultan, Kazakhstan

e-mail: gulzabira_72@mail.ru

SACRED PLACES OF THE EPOPEE «ABAY’S WAY»

There are many sacred places and shrines in Kazakhstan. Recently, much has been written about such places, one of them is the East Kazakhstan region, the birthplace of many famous scientists and national figures. The historical and sacred places, each mountain and rock, rivers, lakes and springs with healing properties, described in the works of the world famous writer thanks to his novel-epic “Abay’s Way” by M. Auezov, are the pride of the country. This work describes the sacred places that Hakim meets on his way in the epic Abay’s Way”. The paper emphasises the history of popular legends and their value. This work describes the actions of the main characters of the novel-epic who arrived in sacred places and their inner thoughts, making an impression on the reader.

Keywords: sacred place, saint, mausoleum, Zhidebay, Konyr Aulie cave, the place of eternal love.

Жұмыс ҚР МСМ № BR 06449588 «Қазақстанның заманауи мәдениетіндегі қасиетті кеңістік: дәстүр мен жаңашылдық» бағдарламалық-мақсатты қаржыландыру гранты бойынша орындалды.

*Жауапты редактор – Искаков Қ.А.
Көркемдеуші редактор – Өксікбаев Е.К.
Техникалық редакторлар – Смағұлова Б.С., Рахимбекова Р.К.*

Басуға 26. 10. 2020 жылы қол қойылды.
Пішімі 205 x 280 мм. Офсетті қағаз.
Сандық басылыс. Тапсырыс №2. Таралымы 500 дана.
Бағасы келісімді.

«Шаңырақ-Медиа» жауапкершілігі
шектеулі серіктестігі баспаханасында басылды
Нұр-Сұлтан қ., «Өндірістік»
тұрғын алабы, Көкарал көш., 2/1 info@smedia.kz